

MEDENİYET VE TOPLUM DERGİSİ /
THE JOURNAL OF CIVILIZATION AND SOCIETY
Cilt/Volume: 1, Sayı / Issue: 2 (Ağustos/August - Aralık/December 2017)
Uluslararası Hakemli Dergi / International Refereed Journal

Sahibi / Owner

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Adına
On Behalf of Necmettin Erbakan University The Faculty of Social Sciences and Humanities
Prof. Dr. Abdulkadir BULUŞ

Editörler / Editors

Prof. Dr. Abdulkadir BULUŞ
Yrd. Doç. Dr. / Ass. Prof. Dr. Muammer ULUTÜRK

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Arş. Gör. / Res. Assist. Fatih KALECİ
Arş. Gör. / Res. Assist. Ruhi Can ALKIN

Dizgi / Type Setting

Arş. Gör. / Res. Assist. Fatih KALECİ

Tashih / Correction

Arş. Gör. / Res. Assist. Ruhi Can ALKIN

Grafik Tasarım/Graphic Design

Büşra UYAR
Merve ACAR BÜLBÜL
Muhammed Sami PAÇURLU
Mustafa ALTINTEPE

Kapak Tasarımı / Cover Design

Arş. Gör. / Res. Assist. Fatih KALECİ

Kapak Fotoğrafı / Cover Photo

Khodja Akhrar Mosque Mosaic, Samarkand, Uzbekistan

Yayın Türü / Publication Type

Yerel Süreli Yayın / Local Periodical

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Dere Aşıklar Mahallesi, Demeç Sokak, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri
Bilimler Fakültesi Dekanlığı Köyceğiz Yerleşkesi, No: 42, 42090 Meram / KONYA
Tel / Phone: 0332 325 20 14 - **Web:** www.dergipark.gov.tr/metder
E-posta / E-mail: medeniyetvetoplum@konya.edu.tr

Medeniyet ve Toplum dergisi yılda iki kez yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
The Journal of Civilization and Society is an international bi-annual journal.

Baskı ve Cilt

Erman Ofset Matbaacılık Ltd. Şti.
Fevzi Çakmak Mah. Özlem Cad. No: 33/G
Karatay/KONYA- Tel: 0332 342 01 55
Sertifika No: 15409

ISSN: 2587-0092

DergiPark
AKADEMİK

İÇİNDEKİLER

MAKALELER

II. Abdülhamit'in Dış Politikasında
İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah
Quilliam

Şaban TANIYICI
Selçuk KAHRAMAN

Dersim Olayı, Bir Jakobenzizm Faciası Mı?
Caner ARABACI

19. Yüzyıl Osmanlı-Fas İlişkilerine Dair
1850 ve 1859 Tarihli İki Layiha
Gökhan YEŞİLMEN

Mehmet Atilla Maraş'ın Şiirlerinde Mekân
ve Coğrafya
Özgür GEDİKLİ

İslam İktisadi Düşünce, Ticaret ve
Finansman Yöntemlerinin Tarihsel
Gelişimi
Yunus KUTVAL

Anonim Şirketlerde İç Yönerge ve İç
Yönergenin Benzer Hukuki Kurumlarla
Olan İlişkisi
Himmet KOÇ

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ

Antik Yunan'dan 16. Yüzyıla Adil Fiyat
Abdulkadir BULUŞ

Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş
Ruhi Can ALKIN

YAYIN İLKELERİ VE TEMEL YAZIM KURALLARI

CONTENTS

ARTICLES

Islamism in the Foreign Policy of
Abdulhamit II and British Sheikh
al-Islam Abdullah Quilliam

Şaban TANIYICI
Selçuk KAHRAMAN

Dersim Incident, A Jacobenism
Disaster?
Caner ARABACI

Two Pleadings Dated 1850 and
1859 about 19th Century Ottoman-
Moroccan Relations
Gökhan YEŞİLMEN

Place and Geography in Mehmet
Atilla Maraş's Poems
Özgür GEDİKLİ

Historical Development of Islamic
Economic Thoughts, Trade and
Financing Methods
Yunus KUTVAL

Internal Directors And
Relationship Between Internal
Direction To Similar Legal
Institutions In Joint Stock
Companies
Himmet KOÇ

BOOK REVIEWS

Antik Yunan'dan 16. Yüzyıla Adil Fiyat
Abdulkadir BULUŞ

Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş
Ruhi Can ALKIN

EDITORIAL PRINCIPLES AND BASIC WRITING RULES

7

33

105

129

149

163

187

199

203

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Abdulkadir BULUŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Erdal BAYRAKÇI (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Arş. Gör. Fatih KALECİ (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Arş. Gör. Ruhi Can ALKIN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Abdullah ATIYYE (Mansura Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet AY (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali DANIŞMAN (Çukurova Üniversitesi)
Prof. Bob EDWARDS (East Carolina University)
Prof. Dr. Bünyamin AYHAN (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Coşkun ÇAKIR (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Eyüp TANRIVERDI (Dicle Üniversitesi)
Prof. Dr. Halim KAZAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Leonard LEWISOHN (University of Exeter)
Prof. Dr. Lynda CLARKE (Concordia University)
Prof. Dr. Robert LANGER (Massachusetts Institute of Technology)
Prof. Dr. Selçuk MÜLAYIM (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Şükrü BALCI (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞÇI (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur DEMIRAY (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Wan Mohd Nor Wan DAUD (Universiti Teknologi Malaysia)
Doç. Dr. Erdal AKDEVE (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail Suardi WEKKE (Indonesia Komite Nasional Remuda)
Doç. Dr. Mahd Afandi bin SALEH (Sultan Zainal Abidin University)
Doç. Dr. Mustafa TOKER (Selçuk Üniversitesi)
Doç. Dr. Nazan TUTAŞ (Ankara Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Markus PÖCHTRAGER (Boğaziçi Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali DOĞAN (İstanbul Teknik Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZGÜR Tuna (Duke University)
Dr. Anabel QUAN-HAASE (University of Western Ontario)
Dr. Ben FORTMAN (Ohio State University)
Dr. Marcello MOLLICA (Freiburg Universität)
Dr. Sue Ellen ATKINSON (Rice University)

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFREES FOR THIS ISSUE

- Prof. Dr. Abdulkadir BULUŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Caner ARABACI (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdullah HARMANCI (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet KOYUNCU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet ŞAHBAZ (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Bekir BIÇER (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail SEVİNÇ (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Nuran KOYUNCU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Selim KAYHAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Aytakin ÇELİK (KTO Karatay Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Erdal BAYRAKÇI (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Gökhan BOZBAŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hanefi ARSLAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mustafa Cüneyt ÖZŞAHİN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Müşerref YARDIM (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

ÖNSÖZ

İlk sayısı Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi dergisi olarak Medeniyet ve Toplum dergimizin ikinci sayısını, SBBF'nin bünyesindeki İktisat, İşletme, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ile Uluslararası İlişkiler Bölümlerinin Siyasal Bilgiler Fakültesi olarak ayrılmasından dolayı Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi olarak ortak çıkarmanın heyecanını yaşıyoruz. Dolayısıyla dergimizin disiplinler arası çizgide etkili ve sürekli olacağını ve bilimsel etkinliklerin sonuçlarının tartışılacağı bir mecra sunacağını umduğumuzu belirttiğimiz ilk sayının önsözündeki hedefimiz muhafaza edilmektedir. Dergimiz ilk sayısında belirttiğimiz gibi hem basılı olarak yayımlanmakta hem de dijital olarak ULAKBİM Dergi Park tarafından ulaşılabilir olma hedeflerinin hepsini gerçekleştirmiş durumdadır. İlerleyen sayılarda diğer alan indekslerinde taranan bir dergi olmayı hedefimiz için çalışmalara devam edilmektedir.

Bu sayının editörlüğünü Yrd. Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK ile birlikte yürüttük. Yine, editör yardımcıları Arş. Gör. Fatih KALECİ ve Arş. Gör. Ruhi Can ALKIN derginin hazırlık sürecinde yer aldılar. Dergimizin ikinci sayısına katkı sağlayan tüm yazarlarımıza ise teşekkür ediyoruz.

Cemil Meriç'in ifadesiyle "hür tefekkürün kaleleri" olan dergiler akademik anlamda en önemli etkinlik alanlarından biri olarak önemini muhafaza ediyor. Biz de, Medeniyet ve Toplum dergisinin kendisine özgü tasarımı ve tarzı ile bilginin üretiminin paylaşıldığı ve topluma önerilerde bulunan bir bilim platformu olarak gerek Türkiye ve gerekse Dünya'ya bilimsel katkı sağlamasını umuyoruz.

Editörler Adına
Prof. Dr. Abdulkadir BULUŞ

II. Abdülhamit'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam

Şaban TANIYICI*
Selçuk KAHRAMAN**

Özet

İslamcılık, 19. yüzyılda bazı Müslüman aydınların aradığı kurtuluş reçetelerinden biri olarak günümüzdeki anlamlarıyla ortaya çıkmıştır. İslamcılık, özellikle Batı sömürmesine ve işgaline karşı İslam coğrafyalarında siyasal birlik ideolojisinin bir aracı olarak kabul görmeye başlaması Osmanlı açısından II. Meşrutiyet süreci ile gerçekleşmeye başlamıştır. Bu düşünce özellikle II. Abdülhamit dönemi politikalarında başat bir rol oynamış ancak II. Abdülhamit'in hal edilmesinden sonra terk edilmiştir. Bununla birlikte İslamcılığın fraksiyonları da dikkate alındığında uzlaşmış tek ve genel geçer bir tanımından bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. Bu durum üzerinde ise coğrafya, kültür, etkileşim, mezhep, devlet algısı ve çıkarları, ekonomik ve politik tercihler gibi çeşitli etkiler yer almaktadır. Bütün bu etkiler ve İslamcılığın gelişim serüveni içerisinde, II. Abdülhamit dönemi oldukça önemli tecrübeler sunmaktadır.

Kuşkusuz yakın tarihin önemli tecrübeleri ve politik stratejileri çoğu kez günümüzdeki bölgesel ve küresel siyaset konuları açısından önem arz etmektedir. Bu tecrübeler devletlerin dış politika tercihlerini ve faaliyetlerini yönlendirmede etkili olabilmektedir. Bu bağlamda II. Abdülhamit dönemi dış politikasının küçük bir bölümünü özetleyen bu çalışmada, kendisi bir İngiliz olan Abdullah Quilliam'ın, İslamcılık düşüncesi ve pratiği açısından önemli bir tarihsel tecrübe olarak ortaya konulması hedeflenmektedir. Böylece çalışma hem literatürde oldukça az çalışılmış bir konuyu gündeme getirmek hem de II. Abdülhamit'in dış politikasının İslamcılık düşüncesi açısından anlamlandırılmasına bir ölçüde katkı sunmayı öncelemektedir.

Anahtar Kelimeler: 2. Abdülhamit, Quilliam, İngiliz, Dış Politika, İslamcılık.

---

*Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, staniyici@konya.edu.tr

**Araş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, skahraman@konya.edu.tr

Islamism in the Foreign Policy of Abdulhamit II and British Sheikh al-Islam Abdullah Quilliam

Abstract

Islamism has gained its modern sense after its appearance as a panacea for salvation in the 19th century. As Islamism is embraced all across the Islamism countries against Western invasion and imperialism to achieve unity among Muslim communities, Ottoman State also could not remain isolated from this newly-emerging ideological wave particularly in the Constitutional Era. This ideology become heavily effective in setting the political agenda during the Abdulhamit II reign and remained so until he is deposed. Furthermore, as taken along with other varieties of Islamism, there is no single and universal definition of Islamism. This is crucially influenced from geography, culture, communication, creed, interests, and perception of state, political and economic interests as well. Besides these factors, the period of Abdulhamit II presents invaluable experiences for the improvement of Islamism.

It is clear that experiences and political strategies of modern age have left their traces on the regional and global political issues. These experiences are able to direct the foreign policy and activities of states. In this respect, this paper briefing the choices of Abdulhamit II over the foreign policy aims at demonstrating the role of British Abdullah Quilliam in Islamist ideology and practice from a historical perspective. The paper intends to shed light on relatively less-studied subject and analyze the foreign policy of Abdulhamit II in context with the Islamist tendencies of pertaining era.

Keywords: Abdulhamit II, Quilliam, British, Foreign Policy, Islamism.

GİRİŞ

II. Abdülhamit, halife sıfatını iç ve dış politikada oldukça önemsemiş, özellikle dış politikada büyük devletlere karşı halife sıfatından yararlanmaya oldukça öncelik vermiştir. II. Abdülhamit'in bu stratejisinin geri planında Avrupa ülkelerinin imparatorluğu bölme ve parçalama hedeflerine ilişkin algısı ve buna karşın devletin bekasını korumaya yönelik mücadeleleri yatmaktadır. Bu açıdan II. Abdülhamit, İslam'ı yalnızca bir inanç olarak değil siyasal bir birlik ideolojisi olarak savunmuştur. Böylece II. Abdülhamit örtülü bir küresel ağ kurarak dünya Müslümanları üzerinden stratejik politikalar geliştirmeyi ve yürütmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti son dönemlerinde Avrupalı ülkelere karşı sahip oldukları bazı sembolik ve etki edici otoritelerini Müslüman azınlıklarla paylaşarak bir strateji takip etmiş, halife adına hutbe okunması, dini rehberlik ile Müslüman topluluğunu örgütleme ve yönetme fonksiyonlarının dolaylı olarak elde

tutulmasını istemiştir. Nitekim Abdülhamit'in İslamcılığı, Avrupa tarafından Pan-İslamcılık olarak tanımlanarak Batı'ya karşı bir cihadın hazırlıkları olarak görülse de II. Abdülhamit, Avrupa'ya karşı bir cihat başlatmayı düşünmemiş ancak hilafete bir politika aracı olarak siyasal bir fonksiyon yüklemiştir.

II. Abdülhamit'in bütün bu İslamcılık politikasını bir örnek olay üzerinden ele alarak irdelemek aydınlatıcı olacaktır. Bu açıdan çalışmada kendisi bir İngiliz Müslüman olan Abdullah Quilliam'ın seçilmesi, literatür de dikkate alındığında belki de II. Abdülhamit'in dış politikasındaki İslamcılık anlayışının anlamlandırılmasında en doğru tercih olabilecektir. Çünkü II. Abdülhamit devrinin yerel ve küresel dinamikleri ve gelişmeleri dikkate alındığında bilhassa Osmanlıların İngilizlerle olan münasebetleri göz önünde bulundurulduğunda bu durum daha da önem arz etmektedir. Bu açıdan II. Abdülhamit tarafından, İngiliz adaları Şeyhülislam'ı ilan edilen Quilliam hakkında dini açıdan birtakım olumsuz ithamlar söz konusu olmuşsa da bu çalışmanın konusu İslam düşüncesindeki farklı yorum ve uygulamaları tartışmak değil II. Abdülhamit'in dış politikasında ve İslamcılık düşüncesinde özelde Quilliam üzerinden benzer bir misyon üstlenen isim ve hareketlerin nasıl bir yer bulduğunu da ortaya koymak ve sorgulamaktır. Bu sebeple çalışmada öncelikli olarak İngiliz Şeyhülislam Quilliam'ın hayatı, fikirleri, politik misyonu ve mücadelesi ortaya konulmaya çalışılmış, ardından II. Abdülhamit'in İslamcılık anlayışının ana hatlarına vurgu yapılarak II. Abdülhamit'in hedefleri ve Quilliam'ın bu hedefler üzerindeki faaliyetleri irdelenmiştir.

1. ABDULLAH QUİLLİAM'IN HAYATI VE FİKİRLERİ

İngiltere'ye yerleşen ilk Müslüman topluluklarına 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastlanmaya başlamıştır. Bu ilk Müslüman topluluklarını, liman kentlerine ulaşan Yemen, Somali ve Hindistan kökenli gemiciler ve tüccarlar oluşturmuştur. Az sayıdaki Müslüman gruplar üzerinde, ilk olarak Cezayirli Ahmed el-Alevi'nin müritlerince yönetilen zaviyeler etkili olmuştur. Buna karşın 1884'te Londra'nın güneyinde Woking Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsünün kurulması İslam'ın aristokratlar ve entelektüeller arasında da tanınmasına katkıda bulunmuştur (Green, 2013: 419). Bununla birlikte İngiltere'de Kadiyanilerin temsilcisi Hacı Kemaleddin vasıtasıyla 1913'te ilk defa Müslümanlara yönelik bir dergi çıkartılmaya başlanmıştır. İngiltere'ye yönelik ilk en önemli Müslüman girişi ise, II. Dünya Savaşı sonrasındaki işgücü ihtiyacı üzerine ortaya çıkmıştır (Has, 2000: 307-308).

28 Temmuz 1902'de bin kişilik Hintli birlik Bombay'dan buharlı bir gemi ile Liverpool kentine varmış ve oradan VII. Edward'ın taç giyme törenine ve kutlamalarına katılmışlardır. Kutlama gününde düzenlenen bir gece resepsiyonunda Hint askerleri ihtişamlı giyimleri ile düzgün ve disiplinli sıralar halinde yerlerini almış; salon diğer davetliler ve basın mensupları ile dolmuştur. Böyle bir ortamda bir İngiliz, Osmanlıların geleneksel kıyafeti ile salona girmiş, beş yüz asker ayağa kalkıp tekbir getirmiş ve o İngiliz resmi konuklar arasındaki yerini almıştır. Kuşkusuz ilk dikkat çekici durum Hintli Müslümanların, salona kimin girdiğini bilmedikleri ve ona saygılarını göstermiş olmalarıdır. Böylece İngiltere'de Müslümanların sadakat, kimlik ve vatandaşlık konuları ile İngilizlerin çok kültürlülük markasına yönelik yeni bir sürece adım atılmıştır (Geaves, 2010: 1).

İşte bu töreninin sembol ismi olan Şeyh Abdullah Quilliam, 10 Nisan 1856'da Liverpool'da William Henry Quilliam olarak dünyaya gelmiştir (Geaves, 2010: 23). Quilliam, 1870'lerin başlarında genç ve orta halli bir avukat olarak çalıştığı Liverpool'da yirmi bin civarındaki nüfus içerisinde Müslümanlar başta olmak üzere çeşitli etnik ve kültürel yapıya mensup insanlarla temas kurma fırsatı bulmuştur. Bu fırsat 1882'deki İspanya tatilinde muhtemelen planlamadığı bir biçimde Cebelitarık'tan Fas'a geçerek ilk kez Müslüman bir ülkeye gitmesi ile yaşamında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Fas'a giderken gemideki Müslümanların yaşam biçimleri, ibadet tarzları ve Güney İspanya tatilindeki İslam dönemi zengin kültür ve mimarisinin varlığının bu keşif seyahatinde etkili olduğu belirtilmektedir (Gilham, 2014: 52-53).

İngiliz İslam tarihine bakıldığında, özellikle Henry Morton Stanley, Müslümanlar için hiç de hoş görülen bir kişi olmamıştır. Nitekim Stanley, günümüzde Uganda sınırları içerisinde kalan Buganda Krallığı'nın başkenti Lubaga'yı 1875'teki ziyaretinde, bir müddet önce İslam'ı kabul edip krallığın resmi dini ilan etmiş olan I. Mutasa'yı İslam aleyhinde yaptığı propaganda neticesinde etkileyerek Mutasa'nın İslam'ı terk etmesine ve Mutasa'nın yetmiş kadar Müslüman'ı diri diri yaktırmasına neden olmuştur. Böylece İngiliz Müslümanları açısından geçmişteki bu "kara figür" yerine yerli bir Müslüman hareketinin oluşumuna önderlik eden Quilliam, yeni bir umut vaat etmiştir. Bu açıdan Gilham'a göre Quilliam, İngiliz İslam tarihinde tartışmasız bir şekilde Stanley'den çok daha etkili bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır (Gilham, 2014: 51).

Bir Protestan mezhebi olan Metodistlerin üyesi olan Quilliam (Runyun, 2015), Fas gezisi sonrasında 1887'de Viktorya İngiltere'sinde İslam'a geçen ilk Hıristiyan olmuş ve adını Abdullah olarak değiştirmiştir (Siddiqui, 1995; Ansari, 2008: 47; Geaves, 2010: 3; Bano, 2012). Dindar bir Hıristiyan olarak yetiştirilmiş ve alkol kullanmamayı teşvik eden Temperance Hareketi'nin bir parçası olan Quilliam'ın, İslam'a giriş nedenlerinden birisinin de İslam'ın Müslümanlar için alkolü yasaklamış olması gösterilmektedir (Robinson-Dunn, 2006: 183; Geaves, 2010: 26-27; Bano, 2012). Liverpool Temperance Hareketinin himayesinde Quilliam'ın Haziran 1887'de verdiği 'Fanatikler ve Fanatizm' başlıklı konferansı, İslam propagandası hedefiyle bir İngiliz tarafından Britanya'da yapılan ilk konferans olarak değerlendirilmektedir (Gilham, 2014: 59).

Quilliam'ın teolojik düşüncesine göre insan, idealist bir hayali değil, uygulanabilir gerçekliği olan inancı istemelidir. Bu açıdan Yahudilere gönderilen mucizelerin inkâr edilmesini, Hıristiyanların Hz. İsa'yı tanrılaştırmalarını ve teslis inancını tenkit ve analiz ederek İslam'ın akla verdiği önemi vurgulamaktadır. İnancı duygular üzerine temellendirmenin kartlardan ev yapmaya benzediğini, heyecan ve coşku veren anlatımların yanılısına olduğunu savunan Quilliam, Hıristiyanlığın aksine İslam'ın sorumluluğu başkasına yüklediğini ve inanç hürriyetine imkân verdiğini belirtmektedir (Quilliam, 2015: 180-183). Belki de hepsinden önemlisi İslam'ın diğer dinlere göre daha az dogmatik ve akılcı olduğu kanaatindedir (Gilham, 2014: 55). Quilliam başka bir anlatımında ise, Hz. Peygamber'in vefatından önce bazı sahabe ile olan diyaloglarına yer vermektedir. Buna göre ısrarla kendisinin vefatından sonra ellerinde Kur'an da olsa ona sorma ihtiyacını duydukları meselelerin yine olacağını ve bu durumda ne yapmaları gerektiği sorularına şu şekilde yanıt verdiğini aktarmaktadır: '*Cenab-ı Hakk her insana vicdanı ve rehber olarak da akli verdi. İhtiyaç olan her şey için onları kullanın ve Allah'ın inayeti sizi doğruya götürecektir.*' (Bawany, 2010: 47-48).

Quilliam'ın en önemli çalışması İslam hakkındaki algılarını, görüşleri ve bilgisini de ortaya koyan *The Faith of Islam* (İslam İnancı) isimli eseridir (Ansari, 2008: 47). İlk baskısı 1889'da basılan bu eser on üç farklı dile çevrilmiştir (Ally, 1982: 49; Gilham, 2014: 63). Bununla birlikte 1892 tarihli eserin üçüncü baskısında yer alan bilgilere göre, ilk baskısının iki bin adet ve ikinci baskısının beş bin adet basıldığı belirtilmektedir. Kitabın her baskı döneminde farklı dillere tercüme edilmesi de artmış, Türkçe, Almanca, Fransızca, Birmanca, Bengalce,

Tamilce gibi çeşitli dillere çevirileri yapılmıştır. Örneğin Arnavutçası 1926'da Hamdi Bushati tarafından çevrilmiştir (Clayer, 2014: 52). *The Faith of Islam*'ın Türkçe'ye ilk çevirisini Musa Kazım Çatiç yaparken, diğer çalışmalarından birisi olan ve Türkçe'ye *Ulemâ-yı İslâmiyeye Bir Suâl ve Abdullah Guvilyâm Efendi'nin Cevabı* başlığı altında basılan çalışması ise ilk olarak Ahmet Hamdi Akseki tarafından çevrilmiştir (Çiftçi, 2009: 51).

The Faith of Islam isimli eserinde Quilliam, ilk olarak eseri yazma gerekçelerini sıralarken milyonlarca Müslüman'a hükmeden bir ülkenin(İngiltere) Müslümanların, inancına ve tarihlerine ait çok az bilgiye sahip olduklarından yakınmaktadır (Quilliam, 1892: 9). Müslümanların tarihlerini bilmediklerinden, Hz. Muhammed hakkında gerçek dışı efsaneler ve hikâyelerle aldatıldıklarını öne sürmektedir. Ayrıca İslam dininin ruhbanlık sınıfını bütünüyle reddettiğini söylemektedir (1892: 10). Eserin önemli bir kısmında varlık, inanç ve iman konularını, akıl ve takvayı, helal ve yasakları, peygamberlerin vazifelerini ve mücadelelerini anlatmaktadır. Ayrıca II. Abdülhamit hakkında Türkiye Sultanı ve İslam Halifesi tabirlerini kullanmakta ve ondan övgüyle bahsetmektedir (1892: 20).

Liverpool şehir merkezine birkaç kilometre uzaklıktaki Brougham Terrace'daki üç mülkiyetli bitişik bir yapının ortasında yer alan ve Abdullah Quilliam'a ait olan ev, 1889'da İngiltere'deki Müslüman cemaatinin ilk camii ve merkezi olmuştur (Gilliat-Ray, 2010: 179-182). Bu merkez, Quilliam Müslüman olduktan iki yıl sonra açılmış ve merkezle birlikte bir erkek ve kız okulu ile 'Medina Home for Children' isimli bir yetimhane de açılmıştır (Ansari, 2008: 47-48). İslam'ın İngiltere'deki imajı açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilerek İslamcılık düşüncesinin en önemli yayın organlarından kabul edilen ve başyazarlığını Mehmet Akif Ersoy'un yaptığı *Sebilü'r-Reşad*'da da bu konunun işlendiği belirtilmektedir (Bayram, 2015: 392). Diğer yandan merkezin faaliyetleri yerel basın tarafından yakından takip edilmiştir. Örneğin Temmuz 1900'deki Hz. Peygamber'in doğum günü kutlamaları çerçevesindeki etkinlikler, çeşitli yazılı basın organlarıncı haberleştirilmiştir. Bunlardan Manchester merkezli *Daily Despatch* gazetesi 9 Temmuz 1900 tarihinde yapılan etkinliklerde beş yüz yoksula yiyecek dağıtımının yapıldığını belirtirken, Liverpool merkezli *Mercury* gazetesi ise etkinliklere Osmanlı Devleti'nin Liverpool Başkonsolosu Mahmud Kamil Bey'in de katılımına değinmektedir.

Quilliam ve takipçileri İngiltere'nin ilk yerli Müslüman cemaatini oluşturmaktadır (Gilham, 2015: 23). Bu cemaatin merkezi ise, Viktorya

döneminde İngiltere'de ilk İslam mirası olarak tanınmaktadır. 1932'de Quilliam'ın vefatından sonra, caminin içerisinde bulunduğu mülk satılmış ve nüfus kayıt bürosu olarak kullanılmaya başlamıştır. Buna karşın Merseyside'dan bir grup Müslüman, Quilliam'ın mirasını yaşatmak üzere önce Abdullah Quilliam Derneği'ni kurmuşlar, ardından 2000'de İngiliz mirasının bir parçası olarak tanınan binanın sorumluluğunu üstlenmişler, cami ve yayınevinin müze ve miras merkezi olarak yeniden düzenlenmesi hedefiyle çalışmalara başlamıştır (Bano, 2012).

İngiltere'nin ilk kayıtlı camisi ve İslam merkezinin kurucusu olan Quilliam'ın (Rank, 2015: 69), İslam'a yeni giren ve pek çoğu kiliseye alışkın olan İngilizleri kazanabilmek adına kurduğu merkezde, bir piyano bulunmakta, ilahiler ve naatlar okunmakta ve ayrıca merkezin yetimhanesi, kütüphanesi ve müzesi bulunmaktaydı (Runyun, 2015). Bunlarla birlikte İngiliz-Müslüman hareketinin kurucusu olarak da kabul edilen Quilliam'ın (Murad, 1997), tebliğ faaliyetleri kendine özgü bir stratejiye sahip olmuştur. Nitekim ihtida edenlerin ya da etmek üzere olanların geçmişlerini de dikkate alarak pazar günleri dini vaazlarını merkezdeki bir konferans salonunda vermiş ve bazı Hıristiyan ilahilerini İslam'a uyarlayarak okutmuştur (Ally, 1982: 58). Bu duruma, *The Islamic World* isimli derginin Temmuz 1896 tarihli bir nüshasında Quilliam şöyle demektedir: '*Hıristiyan oldukları için kilisedeki bazı ibadet şekillerinden olan ilahi söylemeye, İncil'den pasajlar okumaya ve papazdan vaaz dinlemeye alışmış insanları yavaş yavaş İslam'a ısındırmalıyız. Bu tür toplantılarla biz bunların yabancılik çekmemelerini hedefliyoruz.*' (Köse, 2008: 25).

Quilliam'ın ilginç bir geçmişe ve yaşam tarzına sahip biri olduğunu ifade etmek mümkündür. Örneğin Müslüman olmadan önce 1878'de bir avukat olarak meslektaşlarının teşviki ile Liverpool Mason Birliği Locası'nda çalışmaya başlamıştır. Burada başlamasında mezhepler dışı kardeşlik, inanç ve yardımseverlik gibi Masonik ideallerin etkili olduğu söylenmektedir (Gilham, 2014: 52). Buna karşın Müslüman olduktan sonra Liverpool sokaklarında ilk kez İstanbul'da giymeye başladığı söylenen parlak fesi, Osmanlı memurlarının esvabı ve omzundaki maymun ile gezdiği anlatılmakta ve bu sebeple İngiliz basınında alay konusu olarak işlendiği belirtilmektedir (Koloğlu, 1990: 13; Ansari, 2008: 47; Çiftçi, 2009: 47; Armağan, 2016: 204-205).

Yazılı basını oldukça etkili bir biçimde kullanan Quilliam, İslam'ı anlatmak, ona yönelik suçlamalara ve hakkındaki önyargılara karşı kamuoyu oluşturmak için yazılı medya organlarını bir tür araç olarak

kullanan ilk Müslüman olarak da değerlendirilmektedir. Nitekim 1893'te Enstitüsü aracılığıyla ve merkezin bodrumundaki bir baskı makinesiyle *The Crescent* (Hilal) isimli haftalık bir gazete çıkarmaya başlamış ve ardından yirmiden fazla ülkeye dağıtımı yapılan *Islamic World* (İslam Dünyası) isimli aylık başka bir dergi daha çıkarmaya başlamıştır (Ansari, 2008: 51; Motadel, 2014: 26; Runyun, 2015). *The Crescent* hem Quilliam'ın vaazlarını, hem de merkezin faaliyetlerini bir bülten olarak yayımlamakta, İslam çalışmaları başlığı altında Müslümanlara yönelik yayınlar ve çalışmalar tavsiye edilebilmekte ve çeşitli ülkelerdeki Müslümanların ahvali hakkında bilgilendirmeler yapmaktaydı (The Crescent, 1908: 338). Örneğin 3 Nisan 1907 tarihli nüshasında Quilliam tarafından *'The Religions of Japan: With Incidental References to Shintoism, Confucianism, Taoism, Buddhism, Christianity and Islam'* başlıklı bir yazı kaleme alınmıştır.

Quilliam, Avrupa ve Amerika'da pek çok ilim cemiyetinin asli veya fahri üyesi olmuştur. Bununla birlikte çeşitli dergilerde yazıları yayımlanmıştır. Örneğin bir filolog olarak *Isle of Man Examiner* isimli bir yayın organında *'Etymology of the Man's Language'* başlıklı bir dizi makale yayımlamış, Londra'da neşredilen *The Philomathe* isimindeki bir derginin de başyazarlığını yapmıştır (Bawany, 2010: 45). Bununla birlikte İslamcılık propagandası da yapan haftalık ve aylık süreli iki dergi olan *The Crescent* ve *The Islamic World*'ün genel yayın yönetmenliği ve başyazarlığı görevlerini yürütmüştür (Ansari, 2014: 186).

İslam ve Müslümanlar üzerine yaptığı birçok yazı ve ders aracılığıyla ulusal ve uluslararası alanda tanınan Quilliam, evinin bir kısmını bu amaçla bir yayınevine dönüştürmüştür. Nitekim 1896'da *Sunday Telegraph* gazetesinde yayımlanan bir makalede ise şu ifadeler yer almıştır: *'İngiltere'de beyaz ve İngilizce konuşan bir Müslüman topluluk bulunmaktadır. Kendi hedeflerini yerine getirmek için bir şeyhi, bir camisi, bir koleji ve hatta bir haftalık gazetesi vardır. Liverpool, İngiliz adalarındaki Müslümanların merkezidir. Liverpool'da saygın biri olan Quilliam'ın etkisiyle geçen sene yirmi dört kişi İslam'a katılmış ve 1887'den beri Hıristiyanlığı veya Yahudiliği bırakanların sayısı yüz seksen iki kişiye ulaşmıştır. Türkiye'nin Sultanı ve Müslümanların Halifesi tarafından Şeyhu'l-İslam olarak İngiliz adalarındaki Müslümanların temsilcisi tayin edilmiştir.'* (Geaves, 2010: 2-3). Böylece Quilliam gibi bazı İngilizlerin ihtida etmelerinden kaynaklı İslam dininin ve Müslümanların daha fazla yerel ve ulusal basında konu edilmeye başlandığı görülmektedir (Bayram, 2015: 392).

Quilliam'ın Almanca, Arapça, Fransızca, İspanyolca ve Türkçeyi bildiği ifade edilmektedir (Çiftçi, 2009: 21). Bununla birlikte Kraliçe Viktoria tarafından da kabul gördüğü, hatta Quilliam'ın İslam'la ilgili kitaplarından birisini Kraliçe'ye gönderdiği ve onun da çocukları için birkaç kopya emri verdiği belirtilmektedir (Bano, 2012; Runyun, 2015; O'Shea, 2016). Nitekim *The Faith of Islam* isimli eserinin ikinci baskısının ön sözünde Quilliam, İngiltere Kraliçesinin ve Mısır Hidivi'nin kitabına gösterdikleri ilgiye vurgu yapmaktadır.

Bununla birlikte Kraliçe Viktoria'nın bir Müslüman ile olan yakın ilişkisi de söz konusudur. İngiltere'de 1819-1901 yılları arasında Kraliçe olan Victoria'nın hizmetçiliğini yapan Abdülkerim isimli Hindistanlı bir Müslümandan yaklaşık on üç yıl boyunca Urduca dil dersi aldığı belirtilmektedir (Basu, 2011: 18-23; Lawson, 2011). Diğer yandan Quilliam, Kraliçe Viktorya'nın hem doğum gününde hem de saltanatının 60. yılında tebrik telgrafları göndererek Britanya Müslümanları adına sadakat bildirmiş, Viktorya'nın ölümü üzerine de oğlu VII. Edward'a taziyelerini bildirmiştir (Ansari, 2008: 49-50; Çiftçi, 2009: 34; Gilham, 2014: 66).

Quilliam'ın faaliyetlerinin yalnızca Liverpool ile sınırlı kalmaması ve etki alanının genişlemesi fanatik Hıristiyanları rahatsız etmiştir. İlk olarak kendisinin de üyesi olduğu Temperance Hareketi'nce üyelikten ihraç edilmiş ve merkezleri çeşitli saldırılara uğramıştır. Örneğin *The Crescent* gazetesinde yer alan bir habere göre, 16 Kasım 1891'de Liverpool'daki caminin önünde yaklaşık sekiz yüz kişi tarafından protesto gösterisi düzenlenmiş, bazı göstericiler müezzine taş ve sopalarla saldırmış, merkeze yanıcı maddeler atılmış, bir genç hayatını kaybederken bazı Müslümanlar yaralanmış ve merkez çeşitli zamanlarda da saldırılara maruz kalmıştır. Birkaç yıl polis koruması altında kalan binanın katılımcı sayısının artması üzerine ve İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen maddi yardımlar ile 1896'da binanın yanındaki daireler de satın alınmıştır (Çiftçi, 2009: 33-34). Hakaretlere ve alaycı yaklaşımlara maruz kalmasına karşın Quilliam, düşünceleri açıklamaktan geri durmamıştır (Ansari, 2008: 47). Bu yönüyle Batı'daki İslamofobia kurbanlarının sembolize olmuş ilkleri arasında yer almıştır (Runyun, 2015).

2. QUİLLİAM İLE MÜSLÜMAN DEVLETLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin çöküşü, Avrupa açısından kaçınılmaz bir son olarak görülmekte ve özellikle

toprak genişlemesi açısından İngiliz emperyalist hırslarının hedefi haline gelmişti. Ansari'ye göre bu dönemde 'Türk zorbalığı'nı (the Turkish tyrant) ortadan kaldırmak üzere Osmanlı'ya karşı yeni bir tür haçlı seferi canlanmıştır. Bu süreçte İngiliz politikacılar ve basın, halk desteğini toplamak için Osmanlı Devleti'ni eleştiren sistematik bir kampanyaya girişmişler ve bazı İngiliz din adamları da İslam'a yönelik ağır ithamlarda bulunmuşlardır. Saygın gazete ve dergilerde çıkan yayınlar ile sinema sektöründe Müslüman karşıtı tutum alınarak İngiliz dış politikası şekillendirilmeye çalışılmıştır. İşte bu şartlar ve süreç içerisinde Quilliam her türlü zorluğa rağmen 1888-1908 yılları arasında eğitilmiş çevrelerden 600 kadar kişinin Müslüman olmasına vesile olmuştur (Ansari, 2008: 48). Hatta yurtdışındaki faaliyetleri çerçevesinde Japonya'da İslam'ı seçenlerden bahsedilmektedir (Runyun, 2015).

Quilliam'ın 1891'de Liverpool'da, Liverpool Müslüman Enstitüsü'nü kurması oldukça önemlidir. Bu doğrultuda iki akademisyen arkadaşı olan Haschem Wilde ve Nasrullah Warren'nin destekleriyle gayrimüslimlere de eğitim veren bir Müslüman koleji açılmış ve Quilliam pek çok kimsenin de Müslüman olmalarına vesile olmuştur (Siddiqui, 1995). Aktif yazar olarak, 1893'ten 1908'e kadar haftalık *The Crescent* gazetesini çıkaran Quilliam, İslam dünyasına birçok ziyarette bulunmuş ve İslam dünyası liderlerinden onur madalyaları almıştır. İslam dünyasında tanınmasını sağlayan ve on üç dile çevrilen *İslam İnanç* isimli kitabı üç baskı yapmış ve İngilizce konuşan Batı Afrika Müslüman ülkeleri ile kapsamlı temaslara geçmiştir. Kuşkusuz Quilliam hareketinin merkezi olan Liverpool gibi önemli liman kentleri yolcu gemisi seyahatlerinin ucuzlaşması ile bazı Müslüman entelektüellerin de hedef durakları arasında yer almıştır (Green, 2013: 405).

Quilliam bir bilgiye göre 1890'da bir arkadaşının, İngiltere'deki İslami faaliyetlerinde II. Abdülhamit'ten yardım alabileceği tavsiyesi ile (Armağan, 2016: 204), başka kaynaklara göre ise II. Abdülhamit'in daveti üzerine 1893'te ya da 1894'te II. Abdülhamit ile görüşmek üzere İstanbul'a gelmiştir (Siddiqui, 1995; Gilham, 2014: 63). Ancak Osmanlı arşiv verileri 1890 tarihini göstermektedir. Sultan II. Abdülhamit, Quilliam'ı yabancı bir devlet adamı gibi karşılamış, bir hafta misafir etmiş, saltanat kayığı ile boğaz turu yaptırmış, kendisine hediye ve ulufelerle birlikte bir padişah fermanı vermiştir. Yıldız Saray-ı Hümâyûnu Baş Kitabet Dairesi'nce hazırlanan bir taltifnâmede II. Abdülhamit, Quilliam'ın İngiliz adaları Şeyhülislamlığı vazifesine getirildiğini bildirmiştir (Ally, 1982: 50; Şeker, 2012: 23; Capdepuy,

2014). Böylece Quilliam, İngiliz adalarının ilk ve son şeyhülislamı olarak tarihe geçmiştir (Dajani, 2014: 454). Bununla birlikte II. Abdülhamit stratejik olarak dağıttığı 4. dereceden bir Osmanlı nişanını Quilliam'a takdim etmiştir (Akıncı, 2016: 4). Ayrıca II. Abdülhamit tarafından Quilliam'a Hereke halıları ve beyaz bir at ile gümüş şamdanlar hediye edilmiştir (Birt, 2008; Çiftçi, 2009: 23, 44).

Quilliam'ın faaliyetlerinin ve şöhretinin yayılması İslam dünyasında oldukça önemsenmiştir. Quilliam'ın dini otoritesi ve önemi dönemin Afganistan Emiri, Fas Sultanı, Mısır Hidivi ve İran Şahı tarafından da tanınmıştır (Gilham, 2014: 63). Bunlardan birisi olan İran Şahı Nasıreddin, çıktığı bir Avrupa seyahatinde Liverpool'a gelerek Quilliam'ı ziyaret etmiştir. Bununla birlikte Kum kentindeki dini otoritelerin tavsiyesi üzerine İran Şahı Muhammed Ali Şah tarafından ise Ekim 1900'de konsolos vekili (Vice Consul of Persia) olarak atanarak Liverpool'da görevlendirilmiştir (Köse, 2008: 24).

Dönemin en önemli Müslüman devletleri olan Osmanlı ve İran dışında Afganistan devleti ile de Quilliam'ın ilişkileri söz konusu olmuş ve Afganistan, İngiliz Müslümanlarının lideri olarak Quilliam'ı tanımıştır (Runyun, 2015). Nitekim Quilliam, Afganistan Emiri'nden 1891'de kurulan Liverpool İslam Enstitüsü için maddi destek almış (Köse, 2008: 24), Afgan Emiri Abdurrahman Han, İngiltere-Afganistan ilişkileri çerçevesinde Londra'ya vekili olarak gönderdiği oğlu Nasrullah Han aracılığıyla Quilliam'la görüşmüş ve 2.500 pound nakdi yardımda bulunmuştur (Gilham, 2014: 66). Söz konusu ziyaret, *Times* gazetesinin 30 Ekim 1903 tarihli nüshasında da yer almıştır. Quilliam'ın da vaaz salonunun duvarına Afganistan Emiri'ne teşekkürlerini bildiren bir plaket astırıldığı ifade edilmektedir (Çiftçi, 2009: 35-36). Bütün bu örnekler Quilliam'ın etkisinin İngiltere sınırlarını oldukça aştığını ve dönemin dış politikasındaki en önemli Müslüman devletleri açısından da kabul gören bir konuma yükseltildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Başbakanlık Osmanlı arşivlerinden aktarılan bilgilere göre Quilliam'ın çevresindeki Müslümanların, ilk olarak 1900'de Quilliam'ı ziyaret eden Abdi Sait aracılığıyla II. Abdülhamit'in bayramını tebrik ettikleri ve 1902'de Ramazan Bayramında camide toplanan bir grup Müslümanın, II. Abdülhamit için de dua ettikleri belirtilmektedir. Bununla birlikte II. Abdülhamit'in istihbarat politikası çerçevesinde, açık ve gizli olarak Quilliam Hareketi izlenmiştir. Örneğin 7 Temmuz 1891'de görevlendirilen Osmanlı Devleti'nin Liverpool Şehbenderi İsmail Lütfi Efendi'nin hazırladığı rapor önemlidir. Bu raporda Quilliam'ın çevresindeki Müslümanların etnik kökenleri, meslekleri, ibadet

biçimleri, merkeze yönelik saldırılar ve baskılar ile gizli bir şekilde Müslüman olan bazı İngilizlerin kimliğinin gizlenmesine yönelik Quilliam'ın faaliyetleri yer almaktadır (Akıncı, 2016: 5, 8-9).

19. yüzyılın sonları Avrupalı misyonerlerin Batı Afrika'da Hıristiyanlığı yaymak üzere oldukça etkili oldukları bir dönemdir. Bu noktada II. Abdülhamit hem bu faaliyetlere meydan okumak hem de Osmanlı Devleti'nin etki alanını uzak Müslüman topluluklara ulaştırmak üzere ilk olarak Nijeryalı bir Müslüman girişimci olan Muhammed Shitta'yı görevlendirmeye karar vermiştir. II. Abdülhamit bu görevin ifası için Quilliam'ı seçmiş ve 6 Haziran 1894'te Quilliam'ın isteği gerçekleştirilmek üzere Liverpool'dan ayrılarak Lagos yolculuğuna başlamıştır. Yolculuk boyunca Kanarya Adaları, Senegal, Gambiya, Sierra Leone ve Liberya'ya uğramış, İngiliz İmparatorluğunun etkisiyle yayılan ünü nedeniyle, uğradığı her yerde kalabalıklar onu görmek için toplanmış ve tamamı siyahi olan Müslüman toplulukların çoğunun yaşamlarında ilk kez gördükleri beyaz bir Müslüman'a olan sevgileri oldukça büyük olmuştur. Bu seyahatinin nihai hedefi olan Lagos'a ise, 28 Haziran 1894 tarihinde ulaşmış ve binlerce insan tarafından karşılanmıştır (Singleton, 2009: 370; Hassam, 2017).

Yalnızca İngiltere'de değil Japonya'dan Osmanlı topraklarına kadar faaliyetler içerisine giren Quilliam, bu çalışmalarına Afrika ülkelerini de dahil etmiş oldu. Nijerya'ya vardığından sonra bir cami açılması için II. Abdülhamit'in maddi ve manevi desteğini de alarak Lagos'ta bir caminin inşa edilmesini sağlamıştır (Uçar, 2006: 26-29; Gilham, 2014: 67). Batı Afrika'daki pek çok Müslüman'ın da açılış törenine katıldığı caminin mimarisini, Brezilya'dan Nijerya'ya geri dönen iki siyahi Müslüman tasarlamıştır (Hassam, 2017). Shitta Bey Camiinin 5 Temmuz 1894'teki açılışına, Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit adına Abdullah Quilliam katılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçiliği aracılığıyla Lagos'taki Müslümanları temsil eden Muhammed Shitta'ya görev sancağı, kılıcı, Mecidiye Nişanı ile buna ilişkin beratı, bizzat Quilliam tarafından tevdi edilmiştir (Hazar, 2011: 137).

İngilizlerin Sudan'ı işgaline karşı Quilliam, 1896'da fetva yayımlamıştır. Bu fetvada İngiliz ordusundaki Müslümanların başka bir Müslüman toplulukla savaştırılmasının İslam'a aykırı olduğunu, sadece Halife'ye karşı bir ayaklanma söz konusu olduğunda böyle bir yola başvurulabileceğini, mümin bir kimsenin başka bir mümine karşı silah kullanmasının küfür olduğunu ve İngiliz ordusundaki Müslümanların bu savaşa ortak olmaması çağrısında bulunmuştur (Quilliam, 1896: 86-88).

Bu tutumu ile dinin politik alandan bağımsız olamayacağını açık bir biçimde ortaya koyduğu belirtilmekte (Birt, 2008) ve kendisi de Sudan fetvasında bir Hintli Müslüman'ın, Quilliam için yalnızca tebliğ ile ilgilenmesi gerektiği tavsiyesine eleştiriler yöneltmektedir (1896: 89).

1890'da İstanbul'a davet edilen ve kendisine İngiliz adaları Şeyhülislam'ı unvanı verilen Quilliam, Liverpool merkezli çalışmalarında çok sayıda eğitimli kişiyi çevresinde toplaması, İslam'a geçenlerin artması, kiliseyi eleştirmesi ve Sudan'a giren İngiliz ordusunu kınaması vb. sebeplerden ötürü kilise ve medyanın yoğun baskısı altında kalması üzerine bir süre İngiltere'den ayrılmak durumunda kalmıştır (Has, 2000: 308; Köse, 2008: 25). Quilliam'ın ayrılmasından sonra takipçilerinden bir kısmı Leitner'in kurduğu ve onun vefatından sonra Hacı Kemaleddin'in yönettiği Woking Hareketi'ne dahil olmuştur (Çiftçi, 2009: 16; Motadel, 2014: 19). Bununla birlikte 1908'te Quilliam'ın İngiltere'den ayrılması ile dinsel kariyerindeki politik yönü aniden sona ermiş, Ansari'ye göre muhtemelen Britanya'dan İstanbul'a gizemli bir yolculuğa çıkmış ve II. Abdülhamit'in hal edilmesinden bir süre sonra, Fransızca ismi Leon'u kullanmaya başlayarak İngiltere'ye tekrar dönmüştür (Ansari, 2008: 50). Geri dönüş tarihi ile ilgili ise birbirinden farklı tarihler verilmektedir (Köse, 2008: 25; Birt, 2016).

Günümüzde bazı İslamcı aktivist, yazar ve aydınların, Quilliam'ın fikirleri ve politik anlayışından esinlenerek ya da etkilenerek bir takım çalışmalar içerisine girmekte olmaları oldukça önemlidir. Nitekim Hizbu't-Tahrir'in üyesi ve propagandisti olan iki isim Quilliam'ın yaklaşımlardan esinlenerek politik bir düşünce kuruluşu olarak Quilliam Vakfı'nı kurmuşlardır (Brandon, 2008: 1). Bu isimlerden vakfın direktörü Maajid Nawaz, Mısır'da Hizbu't-Tahrir üyeliğinden bir ara hapse girmiş iken, yardımcısı Ed Husain ise, İslamcı fikirler üzerinden yazılar kaleme alan bir yazardır. Politik bir fikir kulübü olan Quilliam Vakfı (Quilliam Foundation), kuruluş gerekçelerini açıklarken Müslüman çoğunluğun dışında bir coğrafyada doğmuş, eğitim görmüş ve çalışmakta olan kimseler olarak Hint alt kıtasının kültürel etkisinden, Arap coğrafyasının siyasi yüklerinden bağımsız ve radikal ve katı İslam yorumlarından uzak bir oluşum olarak kendilerini tanımlamaktadır (Butt ve Bowcott, 2008). Bu bağlamda kuşkusuz Quilliam'ın yaşarken halifeye ve Müslüman ümmete sadık, ancak vatansever bir İngiliz Müslüman olma vasıflarını taşıdığı gözden kaçırılmamalıdır (Gilham, 2014: 66).

3. II. ABDÜLHAMİT'İN İSLAMCILIK POLİTİKASINDA QUİLLİAM'IN ROLÜ

Büyük bir iç kargaşa ortamında tahta çıkan II. Abdülhamit döneminin (1878-1909) iç ve dış politikaları, Osmanlı coğrafyası ve bir bütün olarak İslam dünyası üzerinde kalıcı izler bırakmıştır. II. Abdülhamit'in politika anlayışının geri planında Avrupa ülkelerinin imparatorluğu bölme ve parçalama planlarına ilişkin algısı ve buna karşın devletin bekasını korumaya yönelik mücadeleleri yatmaktadır (Özcan, 1997: 64-65). Bununla birlikte devlet politikaları halkın çoğunluğunun kültürel eğilimlerine uymalı inancına sahip olması nedeniyle II. Abdülhamit, toplumsal yapıya uygun politikalara eğilim göstermiştir. 1877-78 Savaşı'nın kaybedilmesi, 1882'de Avrupalı devletlerin Düyun-u Umumiye'si ve Balkan vilayetlerinin kaybedilmesi ile Müslüman nüfusun oransal artışı, etnik ve dilsel farklılıkların her geçen gün azalmasına, iç ve dış politikada yeni stratejilerin uygulanmasında ortak bir payda olarak İslam inancının öne çıkarılmasını hızlandırmıştır (Karpaz, 2012: 47-49).

II. Abdülhamit, halife sıfatını iç ve dış politikada oldukça önemsemiş, özellikle dış politikada büyük devletlere karşı politikasında halife sıfatından yararlanmaya oldukça öncelik vermiştir. Yalnızca İngiliz sömürgesi olan Hindistan'da İngiliz emperyalizmine karşı hilafet hareketi ve İslam birliği düşüncesi bu çabaların en bariz örnekleri arasında yer almıştır (İnalçık, 2016: 307). Kuşkusuz Uzakdoğu Asya'dan Afrika'ya kadar çeşitli ülkelerde II. Abdülhamit adına hutbelerin okutulmaya devam edilmesi, İngiltere açısından aleyhte bir durum olarak değerlendirilmekteydi (Öztuna, 1994: 332-333). İngiltere'de iç politikadaki hükümet değişiklikleri Osmanlı dış politikasına da yön vermiş, 1880'de Gladstone'un tekrar Başbakan olması ile Osmanlı aleyhtarı bir dış politika yeniden takip edilmeye başlanmıştır. Buna karşın II. Abdülhamit, Gladstone'un hedefinin bir Ermeni Devleti kurmak olduğuna inanarak İngilizlere karşı tedbirli bir politika izlemeye çalışmıştır (Karpaz, 2012: 47).

II. Abdülhamit İslam'ı yalnızca bir inanç olarak değil siyasal bir birlik ideolojisi olarak savunduğu için (Bozbaş, 2016: 109), hilafeti merkezileşmiş ve evrenselleşmiş bir İslami kurum haline getirerek dünya genelindeki Müslümanların sözcüsü haline gelmiştir (Karal, 2011: 545; Karpaz, 2012: 51). Hicaz ve Bağdat demiryolları projeleri ile Filistin politikası da İngilizleri, Rusları ve Siyonist çevreleri rahatsız eden ve İslamcılık anlayışına uygun bir dış politikanın birer izdüşümü niteliğinde değerlendirilebilir. Buna karşın resmi İslamcılık çoğu kez

slogancılık ve gösterişçilikten öte bir anlam kazanamamıştır (Ortaylı, 2008: 79-80). Bu açıdan II. Abdülhamit'in Pan-İslamcı bir politikayı benimsemediği de savunulmaktadır (Koloğlu, 1987: 175).

20. yüzyılın eşiğinde II. Abdülhamit, istibdat yönetimi üzerinden dengeleri sağlamayı ve karışıklıkları önlemeyi hedeflerken İslam dünyasındaki prestiji oldukça iyi bir durumdaydı. Hatta İran Şahı Nasıreddin Şah (1831-1896), II. Abdülhamit'i resmen ziyaret etmiş, oğlu Muzafferredin Şah da 1900'da resmi bir ziyarette bulunmuştur. Hatta bu ziyaret sırasında II. Abdülhamit, Azerbaycan okullarındaki Türkçe öğretim yasağının kalkmasını sağlamıştır (Öztuna, 1994: 338-339). Bununla birlikte Ortaylı'ya göre, II. Abdülhamit idaresinin resmi Hamidiye İslamcılığı, uygulamada Fransız Devriminin etkilerine karşı mücadele etmeyi hedefleyen bir ideolojidir. Bu sebeple II. Abdülhamit'in İslamcılık politikası, Rusya'daki Pan-Slavizm'den ya da Kayzer Almanya'sının Pan-Cermenizm'inden daha farklı bir anlayış olarak değerlendirilmemelidir (Ortaylı, 2008: 78). Bu bağlamda Osmanlılarda ilk kez Genç Osmanlılar arasında gündeme gelen İslamcılık düşüncesi II. Abdülhamit döneminde pragmatik bir politika unsuru olarak değerlendirilmiştir (Guida ve Çaha, 2013: 563).

İttihad-ı İslam ya da Pan-İslamizm adı verilen İslam hakimiyeti ve birliği düşüncesi, Sultan Abdülaziz'den II. Abdülhamit'e devreden bir politik anlayıştır. 1877-78 Savaşı sonrasında milyonlarca Müslüman'ın yurtlarından çıkarılmaları ve katledilmeleri Hindistan Müslümanlarınca seyyar hastanelerden aynı ve nakdi yardımlara kadar Balkanlara yardımlar ulaştırmalarını sağlarken Komor Adaları, Sumatra, Kafkasya ve Afrika gibi çeşitli coğrafyalardaki siyasi önderlerce Osmanlı halifelerinden dini liderleri olarak yabancı işgaline karşı bağlılıklar bildirilmiş ve yardımlar talep edilmiştir. Ancak II. Abdülhamit, İslamcılık politikasında Abdülaziz'in başarısızlığı karşısında daha dikkatli ve başarılı bir politika izlemeye yönelmiştir. Bununla birlikte II. Abdülhamit'in halife sıfatını en belirgin bir biçimde kullanan padişah olduğu belirtilmektedir (Öztuna, 1994: 352). Buna karşın Abdülhamit'in İslamcılığı, Avrupa tarafından Pan-İslamcılık olarak tanımlanarak Batı'ya karşı bir cihadın hazırlıkları şeklinde görülse de II. Abdülhamit, Avrupa'ya karşı bir cihat başlatmayı düşünmemiş ve pan-islamizm bir tür illüzyonist etki göstermiştir (Ortaylı, 2008: 76; Şentürk, 2011: 51). Hatta farklı coğrafyalardan gelen İslami eylem çağrılarını görmezden gelmiş, resmi bir İttihad-ı İslam oluşturma, propaganda yapma ve yıkıcı faaliyetler içerisine girme gibi yöntemler üzerinden Osmanlı diplomatik

örgütlenmesini kullanmadığı ve reddettiği vurgulanmaktadır (Karpas, 2012: 52).

II. Abdülhamit'in bir zamanlar en güvendiği isimlerden birisinin Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa olması (Öztuna, 1994: 332), onun iç ve dış politika anlayışının konjonktürel gelişmelerle şekillenmesi ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. İslam'ın bilim, teknoloji ve ilerlemeyle uyumlu bir din olduğuna inanan ve dindar bir Müslüman olan II. Abdülhamit'in, şahsi doktoru bir Rum ve bir dostu ise Yahudi olan Arminius Wamberg'dir (Karpas, 2012: 48). Bu açıdan II. Abdülhamit'in İslamcılık anlayışı, Müslüman olmayan topluluklara karşı menfi bir düşmanlık olarak değerlendirilmemektedir (Dabağyan, 2001: 206).

Kraliçe Viktoria'nın oğlu VII. Edward'ın taç giyme törenine gelen yabancı konukları karşılamak üzere Liverpool Belediye Başkanına eşlik eden heyette de yer alan Quilliam ise, İngiliz adalarındaki Müslümanların lideri olarak daha da tanınan birisi haline gelmiştir (Bano, 2012). İngiliz İmparatorluğu'nun zirvesinde tarihin en büyük koloni merkezinin kalbinde bir İngiliz, çok az sayıda Müslüman arasından kendisini İslam tebliğine adamıştır. Nitekim on beş yıl boyunca İngiltere'nin kuzey batısında beş yüzden fazla İngiliz erkek ve kadının İslam'a geçmesini başarmıştır (Geaves, 2010: 2). Kuşkusuz Quilliam'ın bu başarısı, sadece İngiltere Müslümanları açısından değil, dönemin önemli Müslüman devletleri ve özellikle II. Abdülhamit açısından da oldukça önem arz etmiştir.

İngiltere'nin 1878'de Berlin Sözleşmesi ile Kıbrıs'a yerleşmesi ve 1882'de Mısır'ı işgal etmesi, II. Abdülhamit'in İngiltere'ye karşı Afrika'da ve Asya'da İslamcılık politikalarını uygulamaya başlamasında oldukça etkili olmuştur. Bu çalışmada da yer yer temas edilen bir şekilde, Afrika ülkelerine dinsel misyon sahibi kimseler göndererek, İslam'ın yayılması ve güçlenmesi politikasını izlemiştir. Hindistan'da da benzeri bir şekilde İngilizlere karşı Müslüman topluluklar üzerinde Osmanlı halifelik makamını bir politika aracı olarak kullanmaya çalışmıştır. Hatta İngilizlere karşı ayaklanan İrlanda isyancılarını teşvik eden risaleler göndermiştir. Bütün bunlar II. Abdülhamit'i tutucu politika izleyen biri olarak tanımlasa da bir taraftan rüştiyelerde ve idadilerde Batı'ya düşünce bakımından benzeyen bir nesil yetişmesi (İnalçık, 2016: 18-19), II. Abdülhamit'in İslamcılık anlayışını, pragmatik bir politika aracı olarak değerlendirdiğini açıkça gösteren deliller arasında sıralamak mümkündür.

1894'de Osmanlı halifesi Sultan II. Abdülhamit tarafından İngiliz adalarındaki Müslümanların lideri olarak 'Şeyhu'l-İslam' unvanı verilen Quilliam'ın küçük oğlu Ahmed, Galatasaray Lisesinde (Mekteb-i Sultani) yatılı okumuş, önce Liverpool Başşehbenderliği Ateşesi olmuş, ardından fahri Şehbender vekili olarak tayin edilmiş ve II. Abdülhamit'in emir subayı olarak onurlandırılmıştır (Çiftçi, 2009: 35). Bununla birlikte II. Abdülhamit tarafından tevdi edilen ve kıymetli taşlardan hazırlanan madalyalardan yalnızca Quilliam'a değil aile efradına da verildiği bilinmektedir. Nitekim Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri'nde yer alan 121 irade numaralı bir belge şöyledir(Şeker, 2012: 23-24):

'Abdullah Quilliam Efendi'ye altın ve gümüş imtiyaz madalyası ve zevceleri Hanna Hadice Quilliam ve Meryem Quilliam hanımlara ikinci rütbeden şefkat nişân-ı Hümâyûn ve kerimleri Hanife ve Meryem Quilliam hanımlara ammi Gulâm Ali Quilliam Bey'e Zayi' madalyası ve mahdûmı Muhammad Efendi'ye beşinci rütbeden Mecîdinişân-ı zîşâne ihsan buyurulduğundan muâmele-i lâzimenin ifası şeref-sudûr olan irâde-i seniyye-i Cenâbı Hılâfet-penâhî-yülcab-ı âlîsinden olmağla ol bâbda emr u ferman Hazret-i men lehû'l emrindir.' 13 Zilka'de (1) 322 /6 Kanûnîsânî sene (1) 320 Ser Kâtib-i Şehriyârî Muhsin.

Quilliam hakkında farmasonlarla ilişkiler kurduğuna ve Ehl-i Sünnet İslam'ına uygun yaşamadığına yönelik çeşitli bilgiler ve iddialar yer almaktadır. Kuşkusuz II. Abdülhamit'in stratejisinde bu ilişkiler önemli olmakla birlikte Osmanlı'ya kazandıracakları daha fazla önem arz etmekteydi (Çiftçi, 2009: 34-35). Zira II. Abdülhamit, modern dönem İslamcılığının liberal tavırlarına veya muhafazakar çevrelerin aşırı görüşlerine karşı Müslümanların halifesi olarak her zaman ihtiyatlı bir üslupla uzak durduğu belirtilmektedir. Nitekim Cemaleddin Afgani'den İsmail Gaspıralı'ya kadar çeşitli siyasal İslami fikirlere çok yakın davranmamış, hilafeti Kureyş'e uygun gören klasik İslami eserleri makbul görmemiş ve Arap milliyetçiliği içeren İslamcı yorumlara iltifat etmemiştir (Ortaylı, 2008: 74-75).

II. Abdülhamit geniş bir küresel ağ kurarak dünya Müslümanları üzerinden stratejik politikalar geliştirmeyi ve yürütmeyi hedeflemiştir (Ansari, 2014: 184). Bu açıdan bu politikanın gerekliliği Osmanlı açısından ilk olarak Ermeni meselesinde daha açık bir biçimde anlaşılmıştır. Çünkü İngilizler, Berlin Sözleşmesi kapsamında Doğu illerini kapsayan bir Ermeni Devletinin kurulmasını Ruslar kadar istiyordu (Öztuna, 1994: 332-333). Bununla birlikte Ermeni Meselesi, Batı kamuoyunda gündeme gelmeye başladığında ilk itirazlar, özelde

İngiltere’de Abdullah Quilliam gibi bazı Müslüman önderlerce gerçekleştirilmiştir. Nitekim Quilliam, çeşitli yazılar kaleme alarak Osmanlı hükümetlerinin, Batılı ülkelerin Müslümanlara davrandıklarından daha iyi bir şekilde Hıristiyanlara muamele gösterdiklerini belirtmiş ve Amerika’da siyahilerin gördükleri baskılara yer vermiştir (Aydın, 2013: 63).

Balkanlardaki karışıklıklar ve Ermeni Sorunu’nda, *The Crescent* gazetesindeki yazılarında Osmanlılara yönelik dengesiz ve adaletsiz olarak nitelendirdiği eleştirilere karşı yanıtlar kaleme alan Quilliam, İngiltere’nin politik arenasında rol oynayan bazı politikacı ve devlet adamlarının tutumlarını da açıkça eleştirmiştir (Aydın, 2014: 143; Gilham, 2014: 67). Bunlardan birisi de Birleşik Krallık Başbakanlarından (1868-1874, 1880-1885, 1886, 1892-1894) William Ewart Gladstone olmuştur. Liberal Partili ve popülist konuşmalarıyla tanınan Gladstone, Başbakanlığa kaybettiği seçimler nedeniyle ara vermek zorunda kaldığı bir dönemde ‘Bulgarian Horrors and the Question of the East’ başlıklı bir çalışma kaleme alarak Osmanlıların bağımsızlık mücadelesine girişen Bulgarlara yönelik faaliyetlerini eşi benzeri görülmemiş bir zulüm olarak nitelendirmiş ve Osmanlı Hükümetine yönelik ağır ithamlarda bulunmuştur (Gladstone, 1876: 61-62; Karaca, 2015). Gladstone’un Liverpool’daki Osmanlı aleyhtarı bir konuşmasından rahatsızlık duyan Quilliam, *The Crescent* gazetesinin 22 Nisan 1896 tarihli nüshasında Gladstone’ın Hıristiyan dünyasındaki zulümleri görmezden geldiğini ve dünyayı uygarlaştırma bahanesiyle Müslümanların birliğini parçalamak üzere Hıristiyan güçlerin yeni bir haçlı seferi düzenlediğini savunmuştur (Ansari, 2008: 49).

Kuşkusuz dış politikadaki aleyhte faaliyetlere karşı bir tür lobi hareketlenmelerinin desteklenmesi II. Abdülhamit’in ileri görüşlülüğünü de ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde Avrupalı ülkelere karşı sahip oldukları bazı sembolik ve etki edici otoritelerini Müslüman azınlıklarla paylaşarak bir strateji takip edilmeye çalışılmıştır. Böylece halife adına hutbe okunması ile Müslüman topluluğunu örgütleme ve yönetme fonksiyonlarını dolaylı olarak elinde tutmaya çalışmıştır. Nitekim Abdullah Quilliam örneğinde Osmanlı Devleti, Kraliçe Viktoria ile Şeyhülislam makamını resmileştirme yönünde herhangi bir resmi anlaşmada bulunmamıştır. Bu sebeple Quilliam’ın İngiliz adaları Şeyhülislamlığı tarihsel süreklilik içermeyen sembolik ve itibarlı bir konumlandırmaya tekabül etmektedir (Birt, 2008).

Quilliam Liverpool Belediye Başkanına 1903'te gönderdiği bir açıklamada şöyle demektedir (The Crescent, 1903: 309):

'Ben Liverpool'da resmi olarak Türkiye'yi (Osmanlı'yı) temsil etmiyorum ancak İslam inancını temsil ediyorum ve İngiliz adalarındaki Müslümanların Şeyhiyim. Ben Türk Hükümetinden bir kuruş (penny) dahi almıyorum.'

Osmanlı bürokrasisi açısından Quilliam'ın pozisyonunu bazı yazarlar İngiliz basınında Osmanlı hakkındaki haberleri raporlayan bir bilgi ve istihbarat kaynağı olarak değerlendirmektedir (Birt, 2008). Bununla birlikte Osmanlı bürokratları ve aydınları arasında da tanındığı görülmektedir. Nitekim Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivlerinde yer alan bir belgede Quilliam'ın 1890'da İngiliz *Daily Star* gazetesine verdiği bir röportajın diplomat kökenli ve modern Türk edebiyatının doğuşunda önemli bir isim olan Abdülhak Hamid Tarhan'ın takdim ve tercümesi ile yer aldığı belirtilmektedir (Şeker, 2012: 22-23). Böylece arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere 1890'dan 1910'a kadar Quilliam çeşitli zamanlarda çok sayıda yazışmaya konu olmuştur. Bu yazışmalar kendisi tarafından verilen bilgilerin yanı sıra kendisine ve faaliyetlerine yönelik bilgileri de kapsamaktadır.

Kuşkusuz Liverpool, Hindistan ve Mısır ticaretinin önemli bir merkezi olarak Pan-İslamizm ya da İttihad-ı İslam açısından stratejik bir liman kenti olması, burada İslam dininin kurumsallaştırılması çabaları daha fazla önem kazanmıştır. Böylece yalnızca tebliğ faaliyetlerinde bulunan sembolik bir meşruiyetten öte Osmanlı hilafeti çerçevesinde bir Müslüman diasporasını kontrol edebilme politikasını da içermiştir (Robinson-Dunn, 2003). Bu açıdan Quilliam'ın faaliyetleri yalnızca İngiliz Müslümanları değil diasporadaki Hintli Müslüman topluluklarını birleştiren, Avrupa'daki emperyal hedeflere karşı bağımsız Müslüman devletlerden yana kamuoyu oluşturmaya çalışan ve küresel bir ağ projesi hedefleyen çabaları kapsamıştır (Germain, 2007: 126-127; Teke, 2014).

II. Abdülhamit'in dış politikada fahri yardımcıları yalnızca dünya ülkelerine Türkiye'den gönderilen devlet adamları ya da diplomatlar olmayıp köken itibarıyla o ülkelere olup sonradan Müslüman olan pek çok kimse olmuştur. Örneğin bunlardan birisi Amerika Birleşik Devletleri Filipinler eski Konsolosu Alexander Russell Webb, Müslüman olduktan sonra Muhammed Webb Efendi ismi ile II. Abdülhamit'in maddi yardımları ile Broadway Caddesi'nde İslam Kültür Merkezi açmış ve *The Moslem World* isimli bir gazete çıkartmıştır. Bununla birlikte

Webb, Quilliam'la oldukça benzer bir misyon üstlenmiştir (Ansari, 2014: 186). Hatta Quilliam'ın ciltli gazetesi *Crescent*'in İslami yayınlar açısından başarısı Webb'in gazetesi ile mukayese edilmekte ve ana rakibi haline geldiği belirtilmektedir (Bowen, 2015: 162). Buna karşın II. Abdülhamit'in hal edilmesinin ardından Webb'in kendisine ödenen tahsisat kaldırılmış, hem kültür merkezi hem de gazete kapanmak durumunda kalmıştır (Armağan, 2017). Nitekim Quilliam'ın da benzer bir şekilde Osmanlı ile resmi ve gayri-resmi ilişkilerinin sona ermesi, II. Abdülhamit'in hal edilmesi ile yakından ilişkili olmuştur.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kuşkusuz yalnızca Osmanlı arşivleri değil İngiliz arşivleri de etraflı bir incelemeye tabi tutulduğunda Quilliam hakkındaki bilgilerin daha açık bir şekilde anlaşılması olanaklıdır. Çalışmanın kısmen bir sınırlılığı olarak iki devletin arşiv belgelerinin ayrıntılı irdelenmesi hususu söz konusu olsa da Quilliam'ın hayatı ve mücadelesi ile II. Abdülhamit'in dış politika anlayışı ve İslamcılık politikasının birlikte değerlendirilmesine yönelik önemli materyaller elde edilmiştir. Bu çalışmada literatürde bu konu üzerindeki doğrudan bir çalışmanın yok denecek kadar az olması da bu konunun daha fazla araştırılmasını gerektirmektedir. Bütün bunlar bir tarafa günümüzde çeşitli tartışmalara konu olan İslamcılık politikalarının küresel siyasetteki izdüşümlerinin tarihsel örnekleri bağlamında daha açık bir biçimde anlaşılması oldukça önemlidir.

Viktoria İngiltere'sinde İslam'a ilk ihtida eden İngiliz olan Quilliam, İngiliz Müslüman tarihinde sayısız ilklerin de öncüsü konumunda olmuştur. İngiltere'nin kayıtlı ilk camisi ve merkezinin kurucusu olan Quilliam, fikirlerini ve mücadelelerini haftalık ve aylık iki yayın organı aracılığıyla yürütmüş, ülke içerisinde ve dışında tebliğ çalışmaları yapmış, politik ziyaretler gerçekleştirmiştir. Müslüman olduktan sonraki dönemde şöhreti her geçen gün artmış, İngiliz İmparatorluğundaki Müslümanların ve dış politik mücadele alanındaki bazı aktörlerin ilgisini üzerine çekmiştir. Bu aktörler arasında II. Abdülhamit'in Quilliam'a ilgisi, iltifatı ve desteği, dönemin küresel siyaseti dikkate alındığında daha fazla önem kazanmıştır.

II. Abdülhamit farklı coğrafyalardan gelen İslami eylem çağrılarını görmezden gelmiş, propaganda yapma ve yıkıcı faaliyetler içerisine girme gibi yöntemler üzerinden Osmanlı diplomatik örgütlenmesini kullanmak yerine Amerika'da Webb, İngiltere'de Quilliam, Nijerya'da Shitta vb. Müslüman önderler aracılığıyla şiddetten

uzak lobici örgütlenmeler üzerinden faaliyet yürütmeyi benimsemiştir. Böylece Avrupa ülkelerinin Osmanlı topraklarındaki emelleri ve toprak kayıpları dikkate alındığında Müslüman halklar üzerinden iç ve dış politikada İslamcı politikaların uygulanmaya çalışılması politik ve zorunlu bir tercih olarak ortaya çıkmıştır.

II. Abdülhamit'in örtülü bir küresel ağ kurarak dünya Müslümanları üzerinden stratejik politikalar yürütmeye çalışması, İngiliz emperyal hedefleri ile yakından ilişkili olmuştur. Özellikle Osmanlı toprakları üzerindeki hak ihlallerine, işgallere ve parçalama projelerine ya sessiz kalan ya da bizzat destek olan İngilizlerle mücadele, II. Abdülhamit'in politik bir mücadele aracı olarak hilafet makamını ve bir payda olarak İslam inancını öne çıkarmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte Quilliam gibi misyon üstlenen kimselerin Ermeni Meselesi, Balkan Sorunu, Sudan işgali, Afrika ve Hint alt kıtasındaki sömürü ve zulüm düzenlerine karşı Osmanlı'nın özel ve gayrı-resmi birer dinsel ve politik temsilcileri olarak rol aldıkları görülmektedir.

Osmanlı bürokrasisi açısından Quilliam'ın pozisyonunu İngiliz basınında Osmanlı hakkındaki haberleri raporlayan bir bilgi ve istihbarat kaynağı olarak değerlendirilebileceği gibi Osmanlı'nın politik menfaatlerine uygun bir misyonun temsilcisi olarak görmek de mümkündür. Yalnızca Osmanlı'nın değil dönemin önemli Müslüman devletlerinin de dikkatine çeken, Gladstone'un Balkan ve Ermeni Sorunlarına yaklaşımında yazılar kaleme alan, İngilizlerin Sudan işgaline karşı fetvalar yayımlayan, II. Abdülhamit'in görevlendirmesi ile Afrika seyahatine çıkan ve İslam Birliği'ne yönelik çeşitli çalışmalar içerisine giren Quilliam'ın pozisyonu oldukça önemlidir. Böylece Quilliam'ın İngiliz adaları Şeyhülislamlığı tarihsel süreklilik içermeyen sembolik bir makam olsa da, II. Abdülhamit'in hilafet makamını önceki padişahların aksine oldukça öne çıkaran bir paye vermesi, dönemin şartları göz önüne alındığında itibarlı ve etkili bir konumlandırmaya tekabül etmiştir. Ancak Quilliam'ın misyonu ve mücadelesi, II. Abdülhamit'in tahtan uzaklaştırılması sürecinin sonunda süreklilik kazanamamış, akamete uğramış ve politik etkisi sona ermiştir.

Kaynakça

- Akinci, B. (2016). William Henry Quilliam ve Liverpool İslam Cemiyeti. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 1-13.
- Ally, M. M. (1982). *The History of Muslims in Britain*. University of Birmingham Master Thesis.
- Ansari, K. H. (2008). The Quintessential British Muslim: Abdullah William Henry Quilliam (1856-1932). *Arches Quarterly*, Vol. 2, Winter, Edit. 3, London: The Cordoba Foundation, pp. 46-51.
- Ansari, H. (2014). Maulana Barkatullah Bhopali's Transnationalism: Pan-Islamism, Colonialism, and Radical Politics. Nordbruch, G. ve Ryad, U. (Eds.). *Transnational Islam and Interwar Europe: Muslim Activists and Thinkers*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 181-209.
- Armağan, M. (2016). *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı-2*. 13. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Armağan, M. (2017). Sultan Abdulhamid'in Dünyadaki Elçileri. <http://www.yenisafak.com/yazarlar/detayscroll/2036582?n=1>, (Erişim Tarihi: 21.06.2017).
- Aydın, C. (2013). İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panislamist İmajı, 1839-1924. Kara, İ. ve Öz, A. (Ed.). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*. 1. Baskı, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, ss. 47-68.
- Aydın, C. (2014). The Ottoman Empire and the Global Muslim Identity in the Formation of Eurocentric World Order, 1815-1919. Dallmayr, F., Kayapınar, M. A. ve Yaylacı, İ. (Eds.). *Geopolitics and Cultural Difference*. New York: Lexington Books.
- Bano, R. (2012). The Legacy of Victorian England's first Islamic Convert. <http://www.bbc.com/news/uk-england-17827016>, 25 April, (Erişim Tarihi: 15.06.2017).
- Basu, S. (2011). *Victoria and Abdul: The True Story of The Queens' Closest Confidant*. Gloucestershire: The History Press.
- Bawany, E. A. (2010). *Tercihimiz Niçin İslam*. Çev. İ. Ruhi Bolay, 4. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bayram, A. (2015). Büyük Britanya'daki İslami Akımlar. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1 (3), 390-415.
- Birt, Y. (2008). An Enquiry into the Status of the Sheikh-ul-Islam of the British Isles. 5 February, <https://yahyabirt1.wordpress.com/2008/02/05/an-enquiry-into-the-status-of-the-sheikh-ul-islam-of-the-british-isles> (Erişim Tarihi: 22.06.2017).
- Birt, Y. (2016). Abdullah Quilliam and Sufism. 20 August, <https://yahyabirt1.wordpress.com/author/yahyabirt1968/>, (Erişim Tarihi: 25.06.2017).

- Bowen, P. D. (2015). *A History of Conversion to Islam in the United States*. Volume 1: White American Muslims Before 1975, Leiden/Boston: Brill Publishing.
- Bozbaş, G. (2016). Ortadoğu'da Bölgesel Milliyetçilikler: Mısır Örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18 (31), 108-113.
- Brandon, J. (2008). The UK's Experience in Counter-Radicalization. *CTC Sentinel*, Vol. 1, Issue. 5, April, pp. 1-3; <https://www.ctc.usma.edu/wp-content/uploads/2010/06/Vol1Iss5-Art4.pdf>, (Erişim Tarihi: 27.06.2017).
- Butt, R. ve Bowcott, O. (2008). Ex-Islamists Start Moderate Thinktank. 1 March, <https://www.theguardian.com/world/2008/mar/01/islam.religion>, (Erişim Tarihi: 26.06.2017).
- Capdepuy, V. (2014). Le Japon, un modèle pour le monde musulman?. http://blogs.histoireglobale.com/le-japon-un-modele-pour-le-monde-musulman_3714, 5 Mars 2014, (Erişim Tarihi: 25.06.2017).
- Clark, P. (1986). *Marmaduke Pickthall: British Muslim*. London: Quartet Books.
- Clayer, N. (2014). Transnational Connections and the Building of an Albanian and European Islam in Interwar Albania. Nordbruch, G. ve Ryad, U. (Eds.). *Transnational Islam and Interwar Europe: Muslim Activists and Thinkers*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 45-66.
- Çiftçi, M. R. (2009). *Mühtedî Abdullah Henry Quilliam'ın "Dîn-i İslâm" Adlı Eserinin ve Makalelerinin Kelâmî Açısından Değerlendirilmesi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dabağyan, L. P. (2001). *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*. 1. Baskı, İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Dajani, A. M. S. (2014). The Islamic World, 1893-1908. *Victorian Periodicals Review*, 47 (3), 454-475.
- Geaves, R. (2010). *Islam in Victorian Britain: The Life and Times of Abdullah Quilliam*. Leicestershire: Kube Publishing Ltd.
- Germain, E. (2007). Southern Hemisphere Diasporic Communities in the Building of International Muslim Public Opinion at the Turn of the Twentieth Century. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27 (1), 126-138.
- Gilham, J. (2014). *Loyal Enemies: British Converts to Islam, 1850-1950*. Oxford University Press.
- Gilham, J. (2015). Upholding the Banner of Islam': British Converts to Islam and the Liverpool Muslim Institute, c. 1887-1908. *Immigrants & Minorities*, 33 (1), 23-44.
- Gilliat-Ray, S. (2010). The First Registered Mosque in the UK, Cardiff, 1860': The Evolution of a Myth. *Contemporary Islam*, 4 (2), 179-193.
- Gladstone, W. E. (1876). *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. London.

- Guida, M. ve Çaha, Ö. (2013). İslamcılık. Çaha, Ö. ve Şahin, B. (Der.). *Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*. Ankara: Orion Kitabevi, ss. 563-620.
- Green, L. (2013). Spacetime and the Muslim Journey West: Industrial Communications in the Making of the “Muslim World”. *American Historical Review*, 118 (2), 401-429.
- Has, Ş. S. (2000). İngiltere: Ülkede İslamiyet. *İslam Ansiklopedisi, Cilt: 22*, ss. 307-310.
- Hazar, N. (2011). *Küreselleşme Sürecinde Afrika ve Türkiye-Afrika İlişkileri*. 2. Baskı, Ankara: USAK Yayınları.
- İnalcık, H. (2016). *Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*. 1. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karaca, T. N. (2015). *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone’un Osmanlı’yı Yıkma Planı*. 3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi*. 8. Cilt, 7. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karpat, K. H. (2012). *Türk Dış Politikası Tarihi*. 1. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Koloğlu, O. (1987). *Abdülhamid Gerçeği*. İstanbul: Gür Yayınları.
- Koloğlu, O. (1990). Dünya Siyaseti ve İslam Birliği. *Tarih ve Toplum*, 14 (83), 12-17.
- Köse, A. (2008). *Neden İslam’ı Seçiyorlar: Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme*. 2. Baskı, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Lawson, A. (2011). Queen Victoria and Abdul: Diaries Reveal Secrets. <http://www.bbc.com/news/world-south-asia-12670110>, 14 March 2011, (Erişim Tarihi: 15.01.2017).
- Munir, H. (2017). An Encounter of Ottoman, British and West African Muslims in 1894. <http://www.ihistory.co/quilliam-in-africa/>, (Erişim Tarihi: 27.06.2017).
- Murad, A. H. (1997). British and Muslim?. <http://www.masud.co.uk/ISLAM/ahm/british.htm>, 17 September, (Erişim Tarihi: 21.06.2017).
- Motadel, D. (2014). The Making of Muslim Communities in Western Europe, 1914-1939. Nordbruch, G. ve Ryad, U. (Eds.). *Transnational Islam and Interwar Europe: Muslim Activists and Thinkers*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 13-43.
- Ortaylı, İ. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*. 10. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- O’Shea, J. (2016). The Victorian Muslims in Britain. <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2016/05/victorian-muslims-britain-160514100711278.html>, 15 June 2016, (Erişim Tarihi: 16.06.2017).
- Özcan, A. (1997). *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*. 2. Baskı, Ankara: İSAM Yayınları.

- Öztuna, Y. (1994). *Büyük Osmanlı Tarihi*. 5. Cilt, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Quilliam, W. H. A. (1892). *The Faith of Islam*. 3. Edition, Liverpool: Willmer Brothers&Company Ltd.
- Quilliam, A. (1896). The Union of Islam. *The Islamic World*, 4 (39), 84-90.
- Quilliam, A. (2015). Dinde Felsefe. Çev. Halit Ahmet Çiftçi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 179-190.
- Rank, S. (2015). Polygamy and Religious Polemics in the Late Ottoman Empire. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 61-79.
- Robinson-Dunn, D. (2003). Lascar Sailors and English Converts: The Imperial Port and Islam in late 19th-Century England. *Seascapes, Littoral Cultures, and Trans-Oceanic Exchanges*. 12-15 February 2003, Washington D.C.: Library of Congress, <http://www.historycooperative.org/proceedings/seascapes/dunn.html>>, (Erişim Tarihi: 22.06.2017).
- Robinson-Dunn, D. (2006). *The Harem, Slavery and British Imperial Culture: Anglo-Muslim Relations in the Late Nineteenth Century*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Runyun, M. (2015). İngiltere'nin İlk ve Son Şeyhülislam'ı A. Quilliam. <http://www.dunyabizim.com/portre/19328/ingilterenin-ilk-ve-son-seyhulislami-a-quilliam>, 27 Ocak 2015, (Erişim Tarihi: 21.06.2017).
- Siddiqui, A. (1995). Muslims in Britain: Past and Present. *The Bulletin*, No. November, Hyderabad: Henry Martyn Institute of Islamic Studies, <http://www.themodernreligion.com/convert/britain.html>, (Erişim Tarihi: 26.06.2017).
- Singleton, B. D. (2009). That Ye May Know Each Other: Late Victorian Interactions Between British and West African Muslims. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 29 (3), 369-385.
- Şeker, M. (2012). Sultan II. Abdulhamid'in İngiltere'ye Atadığı Şeyhülislam: Abdullah Quilliam. *Derin Tarih Dergisi*, 2, 22-24.
- Şentürk, H. (2011). *Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset: İslamcılık*. 2. Baskı, İstanbul: Çıra Yayınları.
- Teke, Y. (2014). *William Henry Abdullah Quilliam'ın Pan-İslamist (İslam Birliği) Faaliyetleri, 1891-1908*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- The Crescent (1900). 11 July, *Vol. 16*, No. 391.
- The Crescent (1903). 11 November, *Vol. 22*, No. 565.
- The Crescent (1907). 3 April, *Vol. 29*, No. 741.
- The Crescent (1908). 27 May, *Vol. 31*, No. 801.
- Uçar, A. (2006). Sultan Abdülhamid'den Nijerya'ya Nişan. *Tarih ve Düşünce Dergisi*, 64, 26-29.

Dersim Olayı, Bir Jakobenizm Faciası Mı?

Caner ARABACI*

ÖZET

Dersim, erişilmesi güç kapalı bir bölge olarak devlet etkisinden asırlarca uzak yaşamıştır. Yörede, Kızılbaş, Sünni, Türk, Alevi, Bektaşî, Kürt gibi dini, sosyal yapılar, uzun süredir vardır. Silahlanma meyli yüksektir. Geçim kaynakları, sosyal yapı yönünden soygun, vurgun, yol kesme olayları hep vardır. Bu yapının iyileşmesi için yol, köprü, okul, halkevi yapma girişimleri; bölge tarafından, askerî harekâtın bir parçası olarak değerlendirilir. Resmi planlamanın yapılış tarzı, bu algıyı güçlendirir. Dersim olayı, bir sınıf hareketi; ırkçı, ideolojik bir kalkışma değildir. Kanıksanan bazı hakların elden alınması, yeni düzenlemelerin benimsenmemesi bağlamında gelişen güven bunalımının, çatışmaya dönüştürülmesidir. Seyit Rıza ve diğer kabile reislerinin, ayrı devlet kurma düşünceleri yoktur. Böyle bir veriye ulaşılamamıştır. Dolayısıyla Dersim olayı, bir ayrılıkçılık hareketi değildir. Yönetim, bölgeyi “medenileştirme” konusunda kararlıdır. Birçok hazırlık yanında sonuç, askeri tedip hareketiyle alınmak istenir. Halkı kazanarak değişimi sağlama, geçim kaynakları, sosyal yapıyı değiştirme çabası, gönüllülük esasıyla gerçekleştirilemez. Can kaybı, resmi belgeye göre toplam, 13 bin 806 kişidir. Bunlara asker de eklenirse toplam kayıp, 14 bin civarındadır.

Olay; Türk’ün Kürd’ü, Sünnilerin Alevi’yi kıyıma uğratması değildir. Modernleşme yönelişiyle, pozitivist bir anlayışın; yerli, kültürel çeşniyi yok etme operasyonudur. Askeri operasyon ardından, kültürel değişimi telkin etme görevini; halkevleri ve halk odaları üstlenmiştir. Onun için Dersim tedibinden sonra, CHP Genel Merkezinin gönderdiği paralarla yöreye, çokça halkevi açılır. Dersim üstünden yeni düşümanlık yeşertme çabaları gözükmektedir. Türkiye, bütün unsurları kucaklayıcı, ırkçılığı etkisiz hale getirci politikalar üretmelidir. Ulus devlet yerine, büyük devlet anlayışı sergilenmeli; “Kerim Devlet” tavrının bu topraklara daha çok yakıştığı keşfedilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Dersim, Seyit Rıza, Tunceli Kanunu, Abdullah Alpdoğan.

---

*Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBBF, Tarih Bölümü, carabaci@konya.edu.tr

Dersim Incident, A Jacobenism Disaster?

Abstract

Dersim, a remote region closed to state authority, remained an isolated place for centuries. The region hosts many social structures such as Kizilbash, Sunni, Alevi, Bektashi, Kurd. The tendency to have arms is very likely. The means of income varies from robbery, profiteering, to usurpation. The measures taken by state to relieve the pressure such as building motorways, bridges, schools, and founding people's locals are considered a part of military strategy. The way issues resolved also strengthens the perception.

Dersim event is not a class movement, racist, or ideological rise. Acknowledging some of the rights that you have in your mind is the turning of the crisis of confidence into conflict in the context of not adopting new regulations. Seyit Rıza and other tribal chiefs do not have the thought of establishing a separate state. Such information could not be reached. Therefore, Dersim event is not a separatist movement. The government is committed to "civilizing" the region. In addition to many preparations, the result is to be taken by military action. The effort to win the people and make change, to make livelihoods, to change social structure cannot be achieved with volunteerism. Death toll reaches as high as 13806 according official statistics. The number increases to 14000 if the number of soldiers added to given number. The incident is not of Sunni attack on Kurds by Turks or a Sunni against Shiite. It was a move prompted by a modernization concept with a positivist agenda in order to eradicate the regional differences. Following the military operation, the task of assuring cultural change is vested in public houses and public rooms. Therefore, after the incident of Dersim, the CHP headquarters sends a lot of people to the district to open communal meeting places. Throughout the region, there seems to be a new enemy to be focused upon. Turkey should adopt new policies that will adopt all elements and neutralize racism. Instead of the nation state, a great understanding of the state should be displayed; it is to be discovered that the "Kerim State" is more favorable for these lands.

Keywords: Dersim, Seyit Rıza, Tunceli Law, Abdullah Alpdoğan

GİRİŞ

Türkiye, bazı siyasi gelişmelerden dolayı yakın tarihi ile sık sık yüzleşmek zorunda kalan bir ülke durumundadır. Bu durum tarihten ve gerçekten kaçışı değil, tersine daha yakından öğrenmeyi, bilmeyi gerektirmektedir. Ermeni sorunu, Dersim, Mübadele, 6-7 Eylül olayları bunlardan bazılarıdır.

Dersim olayı, aradan üççeyrek asır geçtikten sonra, sıcak gündemde tartışılan, hakkında fikir yürütülen hatta yeni tartışma ve ayrışma konularının malzemesi yapılan bir konu haline gelmiştir. 1. Çıkış nedenleri, sonuçları, olayların gelişmesi için bazı güçlerin çabasının olup olmadığı tartışılmaktadır. 1937-38'de kalmayan, sadece Tunceli yöresini değil bütün ülkeyi ilgilendiren gelişmelerin, doğru anlaşılmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Onun için mümkün olduğu kadar, Dersim konusunda yazılan kitap ve makaleler, hatıralara aksedenler, dönem basınından ulaşılabilen gazete ve dergiler, arşiv belgeleri değerlendirilmeye çalışılmıştır². Yalnız konu ile ilgili bilgiler, bütün çabaya rağmen sınırlı kalmakta, hatıra kabilinden anlatılanlar fikir vermekle birlikte, bir tarafın olaya yaklaşımını ortaya koymaktadır.

DERSİM NERESİ?

Dersim, coğrafya olarak Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat kısmında; kuzeyinde Munzur Dağları, Tercan, Erzincan'ın merkez ve Kemah kazaları; doğusunda Peri Suyu (Büyük Su), Bingöl'ün Kiğı-Elazığ'ın Karakoçan kazaları; güneyinde Murat Suyu-Elazığ'ın Palu-merkez ve Geban (Mazgirt-Gümüşgün) kazaları; batısında Fırat Nehri-Erzincan'ın Kemaliye kazası ile çevrili olan yöredir. Çemişkezek, Hozat, Mazgirt, Nazımiye, Ovacık, Pertek ve Pülümür adlı kazalardan oluşmaktadır. Yaklaşık 7705 km² alana sahiptir (Ağar, 1940: 6, 19; Gül, 2015: 163).

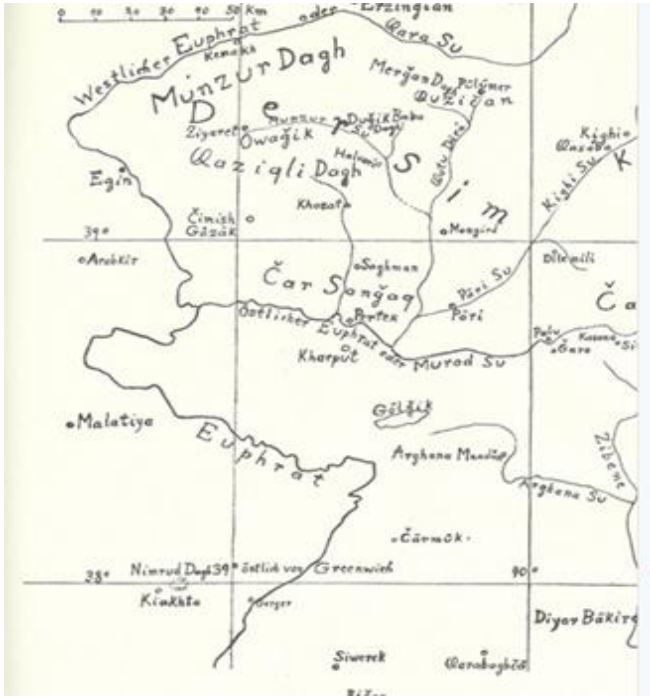
Burası, günümüzde 7774 kilometrekarelik bir alanı kapsamaktadır³. Adının nereden geldiği ile ilgili bir netlik yoktur. Farsça, "Dâr" (kapı, ev) ve "sim" (gümüş) kelimelerinin anlamından hareketle "Gümüş Kapı" dendiği gibi; Dersimli Aşiretinden dolayı bu adın kullanıldığı da belirtilmektedir (Kaya, 1999: 15; Şener, 2003: 4).

---

¹ Tartışmaların çıkarıcısı durumundaki CHP Genel Başkan Yardımcısı Onur Öymen'dir. O. Öymen'in, üniversitede pedagoji dersleri veren amcası Hıfzırrahman Raşit Öymen'in de, Dersim harekâtına yedek subay olarak katılmış olması ilgi çekici bir ayrıntıdır (Bkz. <http://www.yeniozgurpolitika.com/?bolum=haber&hid=54906>).

² Dersim'le ilgili, yayımlanmış 503 kitap ve makale listesi için bkz. <http://www.gercekgundem.com/?p=232543>.

³ Necip Fazıl, olaya yakın bir tarihte, alanın 6300 kilometre kare olduğunu yazar (Kısakürek, 10 Şubat 1950, S. 18, s. 3. 7774 km²'lik bir alan yazarlar için bkz. Ezer, 2003, 3/18; www.utopiya.org, <http://www.alevileriz.biz/archive/index.php/t-3471.html>).

1900'lü yılların başında Oskar Mann tarafından yapılmış bir geziden elde edilen harita.

HALK YAPISI, GEÇİM KAYNAKLARI

Dersim, geçiş yerleri üstünde, kuytu bir sığınak durumundadır. Sarp, engebeli arazi; tabiatıyla üzerinde yaşayanları da kendisine benzetmiştir. Osmanlı Devleti devrinden beri insanlar, devlete karşı itaatsiz, her dönem eşkıyalık, isyan hareketlerinin görüldüğü, yönetimlerin itaat altına almada aciz kaldıkları bir yöredir. Öyle olduğu için de “devlet hizmetinden kaçanlar veya suçlular için ilticagâh” olmuştur (Dersim Raporu, 2010: 100). Yalnız en kritik dönemlerde bile idare ile yakın ilişkileri vardır.

1918’de Erzincan-Erzurum bölgesini gezen Ahmet Refik, “kadınların dilinden söylenen türkülerde harpten ve ayrılıktan başka bir şeyin işitilmediğini” kaydeder⁴.

1920-1923 arasında Millî Mücadele’yi gerçekleştiren ilk Meclis’te Dersim’i; Ahmet Ramiz Bey (Hozat 1884-1928), Dişab Ağa (Hozat 1852-1935), Hasan Hayri Bey (Hozat 1881-1925), Mustafa Ağa (Öztürk-Hozat 1859-1938), Mustafa Zeki Bey (Saltık-Harput 1881-1969), Tefvik Bey (Gençtürk-Hozat 1885-1966) (*T.B.M.M.-I. Dönem 1919-1923 III*, s. 281-293) adlarında altı milletvekili temsil eder. Bunların içinde Hasan Hayri Bey, 1925’te Şeyh Sait olayına katılma, Kürt devleti kurmayı düşünen bir ayaklanmaya yardım etme suçlamasıyla idam edilmiştir. Hâlbuki Dersim civarındaki aşiretler bu olaya katılmamışlardır (Hallı, 1972, 124). Hatta Dersimlilerden Lolanlı Aşireti, Şeyh Sait’i yakalayıp Osman Paşa kumandasındaki askerlere teslim etmişlerdir (Dersim Raporu, 2010: 44). Dişab Ağa, Mustafa Kemal’e ve devlete bağlı birisidir.

Yörenin, geçiş yerleri üstündeki kuytu bir sığınak olma durumu, farklı kökenden insanların karıştığı halk yapısını öne çıkarmıştır. Aslında bu görünümün ötesinde bir saflığa sahiptir. Selçuklular, Beylikler, Osmanlılar devrinde bölge, Türkistan’dan yoğun nüfus almıştır.

---

⁴ Ahmet Refik’in *Kafkas Yollarında* adlı hatıratına aldığı “dokunaklı ezgilerden birisi şöyledir: “Dersim’in bayır başı/Yıkılmış dağı taşı/Ağamdan ayrılalı/Akar gözümün yaşı/Durmuyor gözüm yaşı. Ağama bilmem n’oldu/Sarardı benzi soldu/Dersim’e asker doldu/Beğime bir hal oldu. Dersim dört dağ içinde/Gülü bardağ içinde/Dersim’den yar sevenin/Yüreği yağ içinde. Dersim’in altı kelek/Harput’a gidek gelek/Ağam yanımda olsun/Torba takâh dilenek. Ağama bilmem n’oldu/Sarardı benzi soldu/Beğime bir hâl oldu/Dersim’e asker doldu.” (Ahmet Refik, 1998: 56-57).

Oğuzların, Doğu Anadolu'dan Orta Anadolu'ya gelirken takip ettikleri güzergâhlardan biri, Aras, Murat Suyu, Yukarı Fırat vadileridir (Ünal, 1980: 56). Sadece Akkoyunlular değil, Osmanlıların kurucusu bilinen Kayı Boyunun bile ilk gelip yerleştiği yöre Erzurum-Erzincan civarı, Fırat boylarıdır. Onun için köken itibarıyla, Şamanizm'in izlerini, Türkmen boylarının işaretlerini taşıyan bir halk yapısına sahiptir. "Sarı Kürtler" denilen bölge insanı, aslında Kuman (sarı insan), Kıfsak/Kıpçaklar (Sarı Saka), Hunların büyük kolu olan Agaçeri (Agatir/Agathir) soyu, İstemi Kağan döneminde Göktürklerin batı kolundan insanlar bölgeye yerleşmişlerdir. M.Ö. 7. Yüzyıla kadar uzanan süreçte bölgeye gelen "Sarı Türkler", "Batılı emperyalizmin etnik yapılardan millet imal etme projesi gereğince" Kürt nüfusa dahil edilmek istenerek başarılmıştır da. 25.12.1935 tarihli TBMM oturumunda konuşan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın, "*Dersim ..sakinleri 65-70 bin nüfustan ibarettir. Aslen Türk unsuruna mensup bir kitledir*" tespiti önemlidir. Sosyal bir vakıa olarak, bölgedeki Alevi Zazalar, Sünni Türkmenleri kendilerinden ayırmak için onlara "Türk demektedirler. Bu bir etnik reddi değil, mezhep açısından bir reddi ifade etmektedir. Aleviler, Sünnilere Türk, Sünniler de Alevilere Kürt demektedirler (Zelyut, 2011: 23-25, 27, 33). Yörede, "Türkmen Sünniliği" veya Türklerin İslâm'ı benimsemeye başlamalarından sonra tarihi olayların da sevkiyle oluşan "halk İslâmı" benimsenir. Bu, bir yüzü Sünnîlik olan "Türk Müslümanlığının; öteki yüzü" Aleviliktir (Ocak, 1996: 236, 241, 244). Dersim olayından sonra ise Alevilik; bölge halkının inanış yapısını tarif etmekte kullanılan temel kavramdır⁵. Daha önceki hâkim ad ve karakter Kızılbaşlıktır. Kızılbaşlık, "eski dini inanışlarını ve geleneklerini kendilerine has bir İslâmî anlayışla birleştirip sürdüren Türkmenlerin, bazı Batınî-Şii anlayışları benimsemesiyle ortaya çıkan" bir terimdir. Çünkü onuncu asırdan itibaren İslâm'a giren konar-göçerlerin, yeni dinleri ile eski inanışlarını bağdaştırmaları sonucu oluşmuştur. Başta Göktanrı inancı olmak üzere, atalar kültü, tabiat kültleri, Çin, İran etkileri boy teşkilâtları, sosyal-kültürel hayatları ile kaynaşmıştır. *Kam* ile *dede* arasındaki; seçiliş şekilleri, kıyafetleri, gördükleri hizmetler, toplumdaki itibarları, duaları bakımından benzerlikler; tesadüf olmasa gerektir. Sufî bir mahiyette olmakla beraber, tarihi seyrin de etkisiyle Kızılbaşlık, "kapalı bir toplumsal yapı içerisinde gelişip, bir çeşit kavmî mezhep niteliğine bürünmüştür. XI. asır ile XIV. asır arasında diğer

⁵ "Cemşit Bender" müstearını kullanarak yazan Mehdi Halıcı, Aleviliğin "Kürt yaratması olduğunu" ortaya koyduğunu iddia eder (Bender, 1993, 410).

Müslüman Türklerle birlikte Maverâünnehir, Horasan, Harizm, İran-Azerbaycan üstünden Anadolu'ya ulaşarak Anadolu'nun Doğu ve Orta kısımlarına yayılmışlardır. Bundan sonraki süreç; uzun bir tarihi oluşum ve olayların yükünü, getirdiği değişimleri sırtında taşımıştır. Türkiye Selçuklularından itibaren Osmanlı döneminde de sürekli merkezi idareye muhalif olunmuştur.

İnanç yapılarında, adlarında, âdetlerinde o uzun tarihi sürecin etkilerini taşımaktadırlar. Eski Türklerin at kurbanları yerine Dersim'de, at satılarak parası yoksullara dağıtılmaktadır. Şahin kuşu eski Türklerde ok atılmayan, öldürülmeyen kutsiyettir. Dersimliler de şahin ve doğan gibi kuşları uğurlu, kutsal saymakta, çocuklarına Şahin, Doğan adlarını vermektedirler. Eski Türklerdeki koç totemi, Dersim mezar taşlarına resmedilerek yaşatılmaktadır. Eski Türklerdeki gibi güneş, akarsu ve dağlara kurban kesilmekte, vefat eden-şehit olan büyükler, yüksek dağlar üstüne gömülmektedir. Dersim'de dağ, dere, aşiret, insan adlarındaki Türkçe ağırlık, tesadüfi olmamalıdır. Kızılkal, Ulukal, Akpınar, Kurupınar, Kızıldağ, Üçdağ, Akbayır, Güllü, Gülperi, Allahverdi, Koç, Çarıklı, İnci, Penbe (Yolga, 1994: 77-78); Düzgünbaba, Sultan Hıdır (ziyaretgâh), Çarıklı (Şarekli), Balabanlı, Kırganlı, Pir Sultan Evladı, Derviş Cemal Evladı, Bartanlılar (Karakulak, Dörtkulak, Şenkalan), Sultanbaba (Dojıkbaba, 2890 m.)⁶, Akbaba (3457 m.) ve Sebil Baba tepeleri (2900 m.) ile Ziyaret Tepesi (3100 m.); Küçük Munzurlar üzerinde Kaçgerekbaba (2125 m.), Bobyazbaba (2100 m.), Zelibaba (2200 m.) tepeleri; Hozat ile Ovacık arasında Sivribaba (2250 m.), Tokmakhbaba (2150 m.), Sarsaltık (2275 m.) tepeleri; Hozat'ın doğusunda Kızıliyyaret tepesi (1750 m.); Nazımiye civarında Sapbaba dağı (1700 m.), Düzgünbaba (2800 m.), Hamıkbaba tepesi (Gül, 2015, 177), Korluca, Ulukale, Yelmanıye, Elti Hatun, Yukarı Bor (Keçizeken=Keçi seken), Aşağıcami (Çelebi Ali Camisi) ve Yukarıcami (Baysungur Camisi), Sivdi Köprüsü, Hamam-ı Atık (Eskihamam), Şeyh Hasan-2 (Uzun Hasan Türbesi), Ferruh Sad Bey ve Şeyh Çoban Baba Türbeleri, Ulukale Meydan Çeşmesi bunlardan bazılarıdır. XV. Yüzyılda, Lutfullah Semerkandî'nin (ö.1395-96), Farsça musiki nazariyatı ile ilgili *Şerhu Kitâbi'l-Edvâr* adlı eserini Türkçeye çevirip açıklamalarını yazan Dersimli, Şükrullah Çemişkezekî'dir⁷. Çemişkezekî'nin sadece musiki

---

⁶ Sultanbaba denilen tepe, Celalettin Harzem'in kabri diye anılarak uğranılan bir ziyaretgâhtır (Dersim Raporu, 2010: 45, 48). Farklı bir iddia için bkz. Son not: 20 ve Öztürk, 1984, 2.

⁷ Recep Uslu, 2010, *Selçuklu Topraklarında Müzik*, T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü yayını, Konya, 192-193.

değil dil yönü de geçmişten fikir verecek durumdadır. Hasretlik yangısını, Dersim adına ifade eden Türkçe bazı türkülerin bulunması da aynı kategoride değerlendirilmelidir⁸.

Bu göçebe Türklerin, devlete bilinen ilk önemli isyanları, Babailik hareketidir (1240). Devletle çatışmanın sonucu sıkı dayanışma, gizlenme ile birlikte Kızılbaşlık ve Bektaşilik gelişmiştir. Aslında başlangıçta ikisi de halk tarikatıdır. XVI. yüzyıldan itibaren bölünmeler olarak iki farklı topluluk oluşur. Bektaşiler, tekkeye bağlı ve örgütlü; Kızılbaşlar, köy veya kırlarda oturan ve eskiden beri dinleri Bâtınî olan kesimdir. Siyasi tercihlerle, İlhanlılar devrinin “Sünni karakterli” Şeyhi Safiyyüddin-i Erdebilî'nin Safevi tarikatından, Şîf karışmalarla Safevîlik türetilir. Kızıl külahlı, 12 yönlü başlık (Tâc-ı Haydar) giyen Kızılbaşlar⁹, “Doğu Anadolu ve Azerbaycan Türkmen aşiretlerinden gelenler”, Safevî taraftarı olurlar (Melikoff, 1999: 22-23).

Artık Osmanlı Devleti'yle, İran'daki Türklerin yönettiği Safevîlerin ilişkileri, sağlam bir statüye kavuşuncaya kadar (XVII. yüzyıl) Kızılbaş, Safevi, Celalî isyanları sürer. Bundan sonra Tanzimat dönemine kadar genel yapıya, sessizlik hâkimdir. Batı ile ilişkilerin arttığı, yönetim,

⁸ Erkan Oğur, Arif Sağ, Rahmi Saltuk, Hasret Gültekin, Mahzun Kırmızıgül, Ahmet Kaya gibi birçok sanatçının okuduğu Tunceli yöresine ait bir anonim türkünün birkaç versiyonunu birleştirerek buraya almak bir fikir verecektir: “Dersim dört dağ içinde/Gülüm var dağ içinde (gülül, bardağ içinde)/Dersim'i hak saklasın/Bir yârim var içinde. “Oy nedem nedem nedem/Evi barhi terk edem/Gel seni alam gidem”. Ne oldu ağama ne oldu/Sarardı benzin soldu/Ağam burdan gidelim/Bu yerler viran oldu. (Nakarât). Harput'un altı kelek (Pertek önünde kelek)/Dersim'e gidek gelek/Elin elimde olsun/Kapı kapı dilenek (Nakarât). Harput'un bayırbaşı/Şen olsun dağ taşu/O yardan ayrı düşdüm/Durmuyor gözüm yaşı. (Nakarât). Bu dağın ardı meşe,/Gün gide, gölge düşe/Beni yardan edenin/Evine şivan düşe (Nakarât). Bu dağın ensesine/Oyandım yar sesine/Yar gider ben giderim/Düşmüşüm gölgesine (Nakarât). Oy havar, havar, havar/Zülûf gerdanı kovar/İki gönül bir olsa/Bir aylık yolda ne var? (Nakarât). Dersim'den çıktım yola/Mazgirt'te verdim mola/Ben yardan ayrı düştüm/Gözlerim dola dola (Nakarât). Dersim'in yazıları/Meliyor kuzuları/Ben buraya gelmezdim/Alnımın yazıları” (www.turkudostlari.net/soz.asp?turku=367; <http://sozluk.sourtimes.org/show.asp?t=dersim%20d%C3%B6rt%20da%C4%9F%20i%C3%A7inde>). Birinci Umum Müfettişlik'çe Dersim-Ovacık civarından derlenen bir başka türkü ise şöyledir: “Vardım odasına kahve pişirir/Kınalı parmaklar fincan devşirir/Gel beri gel beri gündüzlü dostum/Uydu el sözüne selamı kestir/Ben o Kürdü almam/Ayağı çarıklıdır” (Dersim Raporu, 2010: 53).

⁹ Kızılbaşlar, birçok isyan hareketlerine karıştığından, Osmanlı belgelerinde Kızılbaş kelimesine kötüleyici bir anlam yüklenmiştir. Bu yüzden; “oldukça yeni bir geçmişte, Kızılbaş yerine Alevî sözcüğü kullanılmaya başlandı. Hz. Ali'ye aşırı bir sevgi, hatta tapınmaya kadar giden bir muhabbet gösterenlere, ‘Alevî’ dendi. İran'da, Hz. Ali'ye tapanlara ‘Ali-İlâhî’ denir.” Aslında Alevî, Ali soyundan gelen, yani Seyit olanlara denilir. Onun için Türkiye'de bu kelime, köken bilim açısından yanlış kullanılmaktadır (Melikoff, 1999: 23).

kültür ve değerlerde değişimin hızlandığı Tanzimat ardından, Cumhuriyet devrinde isyanlar yeniden başlar (Üzüm, 2002: 25/546, 551).

Yalnız burada gözden kaçırılan nokta; Babaîler İsyanı, Şahkulu, Bozoklu Celal, Baba Zünnun gibi ayaklanmaların inanç ve ideolojik ayırımdan değil, merkezi yönetimlerle olan sosyal ekonomik çatışmalar sonucu çıkmasıdır. Ama inanç ve ideolojik ayrılıklar, ayaklanmaları yönlendirmede araç olarak kullanılmıştır (Ocak, 1996: 215).

Selçuklu, Osmanlı tecrübesinde var olan birlikte yaşama anlayışıyla yöre; Kürt, Ermeni vb. kökenlerden gelme zümrelerin de bulunduğu bir yer olmuştur. Özellikle, Birinci Dünya Harbi yıllarında Tehcire tabi tutulan Ermenilerden yirmi bin kadarı bu bölgeye sığınarak Müslüman-Alevi kimliği altında hayatını sürdürmeye devam etmiştir.

Dersim olayları sırasında, dağa çıkanların ilk irtibat kurduğu kişiler arasında Ermeni asıllı Demirci Mustafa'nın bulunması, halk arasında kökenlerin henüz unutulmadığını göstermektedir. Ama bütün bunlara rağmen yöre, Necip Fazıl'ın tespitiyle; "Halis bir Türk evi ve Anadolu ocağı örneği" durumundadır. Dersim olayları sırasında, "Halis bir Türk evi ve Anadolu ocağı", "topyekûn yıkılıp söndürülmüştür." (Necip Fazıl, 10 Şubat 1950: 18/3).

1885'te nüfus; 15.460 Müslüman (Sünni), 27.830 Kızılbaş, 12.000 Kürt olmak üzere 55 290; 1936'da 105.911'dir (Ağar, 1940: 18-19). Doğruluğu kesin olmamakla birlikte, kaydını düşerek Necip Fazıl 1935'te 108 bin kişinin yaşadığını bildirir¹⁰. Bunların yüzde 98'i köylerde yaşamaktadır. Yarıdan fazlası Kızılbaş'tır. 15 bin civarındaki Kürt sanılanlar da "Zazalar olarak asıllarına irca edilince, Akkoyunlu

---

¹⁰ Nuri Dersimi, 1938 yılı sonunda Dersim'de 500 binden fazla Kürt kitesinin yaşadığını iddia etmektedir (Dersimi, 2004, 56). Aynı eserde, *Son Posta* gazetesi yazarı Osman Mete'den yapılan alıntıda 1948'de Dersim havalisinin nüfusu, "yüz binden fazla" kelimeleri ile ifade edilmiştir (Dersimi, 2004, 312). İki yıl devam eden bir çatışma ortamı ve göçlerin ardından Dersimi'nin verdiği rakamlar çelişkili gözükmetedir. 1963'teki bir yazı dizisinde Tunceli Sesi gazetesi yazarı, Tunceli'nin 1938'de nüfusunun 180.000 civarında olduğunu ve bölgenin insanlarını, "ferah fuhur" geçirdiğini belirtmiştir. Zira bu kadar insan yanında Tunceli'de 800.000 keçi, 12.000 katır, 200.000 civarında koyun, 60.000 "iribaş hayvan" vardır. İnsan iktisadi durumu varlıklardır. Erzincan ve Elazığ, Tunceli yağ, peynir, kıl ve yünü ile geçinmektedir. Cecim denilen "renkli ve güzel işlemeli aşiret kilimleri 3.5 liradır" (Okaygün, 1963, dizi no. 5: 19-20). 1990 sayımına göre, Tunceli'de 133.143 nüfus yaşadığına göre, Necip Fazıl ve Ağar'ın verdiği rakamlar doğruya daha yakın gözükmetedir. 2009'da Tunceli şehir merkezinde 28 bin 600 kişinin yaşadığı (*Aksiyon*, 30 Kasım-6 Aralık 2009, s.16, 20), göz önünde tutulmalıdır.

soyunun, mümkün olduğu kadar iptidaî, fakat en halis bir damarından gelen” Türklerdir. Dersim’in Alevi sığınağı olması, Yavuz Selim karşısında Şah İsmail taraftarı Türklerin, Dersim Dağları arasına yuvalanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Şah İsmail’in, mezhebini Dersim’de yayma merkezi Çemişkezek’tir (Dersim Raporu, 2010, 79). İki devletin çekişmesi, yörenin şekillenmesinde etkili olmuştur.

Fakat yörede, Şaman inanışının izleri devam etmektedir. Irk ve gelenek yönü ile safiyetlerini korumuşlardır. Sünni Dersim Türkleri de Aleviler gibi ırk ve anane safıklarını korumuşlardır.

Dersim’de Zazaca konuşan, çoğunluğu Alevî olan; Abdalan, Alan, Arelli, Balaban, Caferan, Çarekli, Demenan, Elhanlı, Hadikan, Haydaran, Hormekli, İzollu, Karsanlı, Kemanlı, Kobanlı, Lolan, Pilvenkli, Rutanlı, Silanlı, Sisanlı, Şevelanlı, Yusufanlı, Zimtek gibi 23 civarında oymak bulunmaktadır. Bir de dini yönden etkileyip topluma pirlilik, dedelik, rehberlik eden, bir çeşit ruhanilik yapan ocak denilen gruplar vardır. Bunlar da Kureyşanlı, Baba Masnular, Pirsultanlar, Ağu İçenler, Sarı Saltıklar, Üryan Hızırlar, Seyitsabunlar, Sinemililer, Şeyhahmet Dedeler, Kargın Dedeler ve Derviş Cemal Ocağı gibi on bir ocaktır (Kocadağ, 1997: 223-245).

Osmanlı belgelerinde (özellikle tahrir defterleri), Dersimli Aşireti için “Türkmanân Ekradı” kavramı kullanılmaktadır. “Ekrad” kelimesi ise, bugün anlaşıldığı gibi sadece “Kürtler” demek değildir. Osmanlı döneminde “göçebe, konar-göçer” anlamında kullanılmaktadır. “Etrak” (Türkler) ise, “yerleşik” anlamında kullanılmaktadır. “Boz Ulus Türkmanı”, yerleşik olanlar için; “Boz Ulus Ekradı”, “Karakoyunlu Ekradı” göçebe olanlar için kullanılmaktadır (Şener, 2003: 4, 6-7).

Dersim bölgesinde ve batıdaki uzantısı olan Koçgiri alanlarında, mezar taşlarının koç biçiminde ya da koçbaşı biçiminde dikilmesi anlamlıdır. Bu tür mezar taşları, Karakoyunlu ve Akkoyunlu (Bayındırlılar) mezar taşı tipidir. Koç başlı mezar taşları, Zazalardan önce Kıpçaklar’da da kullanılmaktadır. Tunceli’nin Şeyh Hasanlı, Sağlamtaş Köyü, Ovacık gibi birçok yerinde bu tür mezar taşları bulunmaktadır (Zelyut, 2011: 62-65).

Netice itibariyle halk yapısı, asırların getirdiği bir karmaşıklığı içinde barındırmaktadır. Dersim’deki kabile, dağ dere, tepe adlarında Türkçenin çok kullanılması, kökende Türk kültürünün bulunduğunu göstermektedir. Yüzyıllar boyunca değişik yönlerden gelen toplumlar, işgal selleri önünden kaçanlar, tabii yapısı yönüyle Dersim’i “can

kurtarıcı bir sığınak” olarak görmüşlerdir. Bu yüzden, Türk, Fars, Ermeni, Arap vb. kesimlerden insan unsuru yörede kalmıştır. Bu durum dil yapısında da kendisini göstermektedir. Selçuklu resmi dilini de etkileyen Farsça; Safevi çalışmaları, benimsenen mezheple de irtibatlı olarak ağırlık kazanmış, Zazaca, Kırmanç tipi lehçeler öne çıkmıştır. Osmanlı Devleti ile yine bir Türk devleti olan Safevilerin siyasi çekişmelerinde yöre, iki taraftan da kaçışlarda barınak olmuştur. Ayrıca Yavuz Sultan Selim devri düzenlemeleri, 1890-91 Hamidiye Teşkilâtı, Sünni-Nakşî anlayışı öne çıkarmış dolayısıyla yörede Kürtleşme oranı yükselmiştir. 1878’den sonraki vali, eğitim kurumları açar. Fakat “çocuklarının mekteplerden akidelerini kaybetmiş, Rumîleşmiş (Sünnîleşme) bir halde çıkacağını” düşünen halk, rağbet göstermez. Bu duruma rağmen 1891’de Dersim’de 6 medrese (170 talebe), 9 ilk mektep (750 talebe) vardır (Dersim Raporu, 2010: 62-63, 95-96).

Dersim halkının ilk ve geleneksel geçim kaynağı çobanlık, davarcılıktır. Bu durum ilk meskenlere de uygundur. Sarp, kayalık vadi oyukları, dağ yamaçlarında yaşayan halk için çobanlık, en uygun geçimliliğin kaynağı olmaktadır. Halk, dağlardan mantar vb. yabancı yiyecekler toplamakta, süt, yoğurt, yağ ve derilere basılmış çökelek yemektedir. Evleri, “tepeden delikli birer indir. Yatmak, oturmak, ekmek pişirmek, hulâsa bütün ihtiyaç için bir tek oda ile yanında sahanlık ve ahırdan ibaret mağaraya benzer yerlerdir”. Giydikleri de erkekler için “koyun keçi kılından şalvar ve cepken”, kadınlar için “şalvar ve üç peşli entaridir”. Bir askeri yetkili, Dersimli kıyafetini 1930’lu yıllarda şöyle tarif eder: “Biz en kalın fanila ve kaputlarla hareketimizde üşür ve hastalanırken kuru ekmekle hareket eden ve kendi dokumaları kalın bez don ve gömlekle ayakları çorapsız, göğüsleri açık, kar tabakaları içinde hareket eyleyen ve dağdan dağa en yalçın yerlerde seken, koşan bu adamların yarının harbinde en kıymetli bir unsur olacağı müstağni arz ve izahtır” (Dersim Raporu, 2010: 249, 258). Onun için keçi kılı, yün, deri, peynir, kilim, yağ, odun, kömür gibi maddeler; ticaretlerinin asıl ürünleri olur. Ekilebilir arazilere indikçe, bu *ticari* maddelere, pamuk, ceviz eklenir. Hâlbuki Dersim yöresinde tahmini **yedi milyon dönüm** araziden ancak **bir buçuk milyon dönümü** tarım yapmaya elverişlidir. Beş milyon dönümü dağlık-taşlık, yarım milyon dönümü ormanlık ve meradır. Fakat 1930 başları itibariyle tarımla uğraşılan arazi miktarı yarım milyon dönümdür. Çiftçiliğe alışkın değillerdir. Hayvanlarını otlatmak için, uzaklara götürmeyi güvenlik nedeniyle uygun bulmamaktadırlar. Onun için **ekilebilecek yerleri mera yapmakta**, bu nedenlerle çiftçilik oranı düşük kalmaktadır. Temsil etkisiyle, aşiret

bölgesindeki her şey, birkaç ağa ailesine ait hale gelmiştir. Artık her şeyi ile yöreye ağa, seyit sahiptir. Buğday unu ve ekmeği, ağalara hastır. Mesela Pülümür'ün tarıma elverişli arazisinin tamamı Şah Hüseyin ailesine aittir. Halk, ağa için çalışmakta, ona kazanmakta ve onun, “ölmeyecek kadar” verdiği ile hayatını sürdürmektedir. Devlete vergi, asker verilmezken, evlatlar ağanın “kulları” durumundadır. Başlık parasının bir bölümü, elde edilen gelirin yedide biri, “bera” adıyla ağaya ayrılmaktadır (*Yurt Ansiklopedisi*, s. 7334). Ağa tehdidi ayrıca, aşiret hayatı içindeki halk üzerinde, hayati derecede yüksektir (Dersim Raporu, 2010: 66-67, 69-70, 148).

Dersim halkının, “siyasî ve midevî” iki sebepten harekete geçtiğini, yöreyi tanıyan Kazım Karabekir de kabullenmektedir. Siyasî nedende iç ve dış etkenlerin marifeti devreye girerken, geçim konusunda halkın açlık belasını ortadan kaldırmanın gerektiğini bunun için de iş bulma ve işe alıştırmanın devreye girmesi gerektiğini belirtmektedir. Değilse halk, yoksulluk dolayısıyla eşkıyalıkla geçinmenin kolayını bulmuş, daha kötüsü buna alışmıştır (Kalafat, 2003: 68).

Devlet, 1928'den itibaren halkı ovaya indirme, tarıma teşvik politikasını güder. Böylece halk, ağa kontrolünden çıkarıldığı gibi, eşkıyalıktan da kurtularak üretici hale gelecektir. Toprak, çift, tohum verilerek yapılan ilk deneme; 198 aile ile başlamış bunlardan ancak 160'ı kalmıştır. 1933'lerde *Dersim Raporu*'nu hazırlayan ama adı verilmeyen askeri görevlinin tespit ettiğine göre; toplam 1503 kişi köylere yerleştirilebilmiştir (Dersim Raporu, 2010: 71-72). Geri dönenler, ağa aileleri ve yakınlarıdır. Onlara, “devletin kendilerini askere alacağı, birer birer imha edeceği ve bilhassa ağaları yakalayıp sürmek için merkeze indirmekte olduğu” telkini yapılmıştır. Ayrıca 1929 yılındaki çekirge istilas da daha garanti görülen çobanlığa dönüşte etkili olmuştur (Dersim Raporu, 2010: 67).

Yöreye devletin yaptığı harcamalar ile gelir düzeyi ve vergi miktarı arasında uçurum vardır. Hayvan varlığının yüzde birini gösterdiği halde hiç vergi ödemeyen aşiretler bulunmaktadır. “Gizli nüfus” 20 bin civarındadır. 1931 yılında devlet kaynaklarına göre, beş kazaya (Hozat, Mazkirt, Nazımıye, Ovacık, Pertek) devletin masrafı 185.650 lira, toplanabilen miktar 86.846 liradır. Düşük miktar gösterilen mal varlığından tahsil edilemeyerek bakaya kalan ise, toplam 204.955 liradır. Bu durumda yöre ile ilgili görüş şöyle şekillenmektedir: “Asırlardan beri devlete karşı kan ve millî vergisini tamamen edadan

daima uzak kalan bu mıntıka halkının memleket için faydalı bir vaziyete getirilerek, devlet iradını kemirici vaziyetten kurtarılmaları malî ve iktisadî istikbalimizi tanzim ve tayine çalıştığımız bu seneler içinde pek zaruri bir hal almıştır.”

Pek zaruri durumun çözümünü de yörenin silahtan arındırılması, huzur ve sükûnun sağlanarak halkın diğer yöreler halkı gibi devlete bağlı hale gelmesi ile gelir de artacak, önceden kalan vergiler de toplanacaktır (Dersim Raporu, 2010: 86-90).

AYAKLANMALAR İLK DEĞİL

Dersim’de ayaklanmalar ilk defa Cumhuriyet devrinde olmamıştır. Selçuklu ve Osmanlı klasik devri göz ardı edilirse Tanzimat, Meşrutiyetler döneminde kalkışmalar hep olagelmıştır. Fakat özellikle 1877’den itibaren, irili ufaklı on bir askerî harekât düzenlendiği halde çözüm getirilememiş olması, düşündürücüdür (Dersim Raporu, 2010: 222; Kürkcügil, 2009: 11/56).

II. Meşrutiyet’tin ilanından önceki askerî harekât önemlidir. 1908 Mayıs başlarında, aşiretlerin isyan kararı ardından karakol basıp (Şuvak Köyü) erlerin silah ve cephanelerini almaları, bir askerî birlikten iki şehit, yedi yaralı, iki subayı esir ettikten sonra 25 eri “çırılçıplak soyarak” serbest bırakmaları üzerine hızlandırılır. İsyân edenler, teslim olup devlete itaatlerini bildirmeye başladıkları sıra Meşrutiyet ilan edildiği için kan dökülmemesi, af ilanı ile harekât sona yaklaştığı bir sıra durdurulur (28 Temmuz 1908). Bu tedip sırasında 13 ölü, 20 yaralı yanında birkaç köy ve ekinleri yakılır. Ellerine geçen devlet memurlarını kulaklarını kesip işkence ederek öldüren üç ağa idam edilir (Dersim Raporu, 2010: 174, 178, 181, 185).

Askerî harekât, 1909’da da olur. Devir II. Meşrutiyet devridir. İttihat ve Terakki’nin *Tanin*’deki başyazarı aynı zamanda milletvekili Hüseyin Cahit, yeni devrin yönetim anlayışını vurgular: “Meşrutiyet, ülkenin her yanında hükümete ve yasalara karşı boyun eğme bekliliyordu. Her yerden vergi almak istiyordu”. Bunun için nüfus sayımı yapılacak, vergi vermeyenlerden vergi alınacaktır. Yeni tutuma birçok yerde direnen, ayaklanıp, başkaldıran kesimler ortaya çıkmaktadır. Havran’da Dürzi şeyhleri toplanıp, nüfusu yazdırmamaya karar vermişlerdir. Arnavutluk vergi vermek istememekte, Yemen ayaklanmaktadır. Dersim’deki ayaklanma üzerine, 1909 Ağustos’unda bölgeye İbrahim Paşa kumandasında, İstanbul’dan dört tabur piyade, bir batarya top ile başka yerlerden on dört tabur piyade gönderilir (Yalçın,

2000, 209). Bölgede askeri harekât, 1911’de, 1914, 1916’da hep devam eder. Dikkat çekici bir durum, Yukarı Abbas uşağı reisi Seyit Rıza’nın 1914’te devlet kuvvetlerine katılarak devletten yana tavır almasıdır. Yalnız harp yıllarında, bölgeyi işgale hazırlanan Ruslar, Dersim’e istiklal telkini ile aşiretleri silahlandırmaya çalışmıştır. Mütareke, Millî Mücadele döneminde yörede Kürt Teali Cemiyeti de devreye konarak Kürtçülük çalışmaları yapılır (Dersim Raporu, 2010: 191-192, 199).

Birinci Dünya Harbi sonlarında Birinci Kafkas Ordusu Kumandanlığına atanan (1 Ocak 1918) Kâzım Karabekir, 24 Ocak 1918’de Eğin’e bağlı Salihli köyündedir. Bu tarihte köylülerden dinlediklerini günlüğüne kaydetmiştir. Buna göre Salihlili Mustafa Bey, “Dersimlilerin mezalimini” anlatmıştır. Buna göre, “12 Mart 33’te Salihli’den dahi bütün mevaşiyi kaldırmışlar. 24 Kânunevvel 33’te Üçüncü Ordu Erkân-ı Harp Reisi Guse Bey maiyetinden iki neferi Bağıştaş cenubundaki Demir Mağarada vurmuşlar. Guse Bey avdetle Salihli’de gecelemiş. Jandarma müfrezeleri gelmiş. 26’da kar düşmüş. Her sene Dersimliler Demir Mağara civarında eşkıyalık ederlermiş.” (Karabekir, 2009: 484). Yalnız, şu yazılanlardan iki aya yakın süre sonra Erzurum’u kurtaran (12 Mart 1918) Kâzım Karabekir’in kuvvetleri içinde, 220 kişilik Dersim Milisi de bulunmuş ve Erzurum’un Ermeniler elinden kurtarılması için savaşmışlardır (Kırzioğlu, 1991, 83). Bir başka bilgiye göre, Dersim aşiretleri bu sıra Rusların kuvvetli bir alayını, “kurnaz bir taktikle” Dersim içlerine çekerek “Leş Dere”de imha etmişlerdir. Ruslardan aldıkları silah ve cephane ile “Allah Allah diyip Tunceli dağlarından” fıskırarak, 1200 kişilik bir kuvvetle Erzincan’ın kurtarılmasında rol almışlar, Hasankale’ye kadar gitmişlerdir (Okaygün, 8 Ocak 1963, Dizi no. 6).

Dersim mıntıkasının ananevi isyancılarına karşı, diğer yönetimler bir tarafa, pervasızlığı ile öne çıkan İttihat ve Terakki yönetimi niçin, “hiçbir düşman ve katliâm çetesinin yapmayacağı şekilde yakıp yıkmayı hayalinden” geçirmemiştir? Çünkü Dersim kitlesi, “uygunsuz hallere yataklık etmesine rağmen, kendisindedir, saf ve halis Türk’tür”, asıl yöreyi temsil eden unsurları itibariyle Müslümandır (Necip Fazıl, 10 Şubat 1950: 18/3).

Devletin neredeyse olmadığı, işgallerin her tarafı kapladığı bir dönemde Cemil Çeto (Garzan, 1920), Koçkiri (6 Mart-17 Haziran 1921) ayaklanmaları gerçekleşir (Ayaklanmalar, 1974: 180, 259-281). 1921 Mart’ında başlayan Koçgiri ayaklanmasında; işgal dönemi kargaşa ortamı, işgalcilerin Kürt Teali Cemiyetini örgütleme çalışması ve Sevr’le

getirilen parçalama çabasının rolü olur. Örgütlenme, Dersim'e kadar uzatılır. Ayrı devlet kurma, bayrağı, Dersim merkezi durumundaki Hozat'a asma planlanır. Fakat hareket, Sivas, İmranlı, Zara, Suşehri, Refahiye, Kangal ve civarındaki kırk bin sanılan aşiret gücü ile sınırlı kalarak, yıl sonuna doğru bastırılır (Mumcu, 1991: 33-40). Onları Cumhuriyet devrindekiler takip edecektir. Yalnız Şeyh Sait vb. kalkışmalar yöreyi, pek etkilemez. Hatta Dersim aşiretleri, "Elazığı işgal eden Şeyh Sait kuvvetlerini Çarsacak-Palu kesiminden ve arkadan çevirerek" hezimete uğramalarını kolaylaştırır (Okaygün, 8 Ocak 1963, Dizi no. 6). 1926 Koç Uşağı hareketi önemlidir. Fakat bu isyanda Dersimliler, hükümetle birlikte hareket ederler. Top yanında uçakların kullanıldığı, köylerin yakıldığı Koç Uşağı tedibinden sonra da asayiş olayları durmaz. 1928'de 30 civarında, 1929'da elliye yakın soygun, faili meçhul, öldürme olayı olur. 1930'da Pülmür Hareketi gerçekleştirilir. Uçaklar, asi köyler üzerinde uçarak 75 bomba atarlar. Yüzlerce insan öldürülür, onlarca köy yakılır (Dersim Raporu, 2010, 203-218). 1931, yeni olaylara gebe dir. Ağrı-Zilan olayları vesilesiyle Dersim ayağa kaldırılmaya çalışılır.

1933'te Yedinci Kolordunun 17 fıkrasına mensup birlikler, Dersim'de bir aydan fazla görev yapmıştır. Başta Reiscumhur olarak Atatürk'ün imzasının bulunduğu Kararname ile bu görevin, "muharebe ve müsademeleri istilzam (gerekli) ettirecek mahiyette olduğu" kabul edilmiş ona göre tedbir alınması kararlaştırılmıştır (BCA, 26/2/1935, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 52.15..14).

Dersim yöresi, yalnız jandarma, yol, karakol ile sorunlu değildir. Kendi içinde de eşkiyalık, mal-can kıyımı olmaktadır. 1935 yılında Palu'nun Delikan Köyünden Muhtar Paşa, İsmail, Hasan ve Mehmet Ali adında şahıslar, "Ankara'da Reiscumhur Ata Türke" başlıklı dilekçe ile Cumhurbaşkanlığına başvururlar. Sebep, Dersim'in Demenan Aşiretinden Zeynel Çavuş adındaki eşkiya ile seksen kadar adamının, köylerini basarak sekiz sığır ve 250 davarlarını gaspederek götürmeleridir. Bundan sonra da öldürme, gasp, çeşitli eza-cefa çektirecekleri endişeleri vardır. Senelerdir cana kıyıp, çok ocak söndürmüşlerdir. Köylülerden bir kısmı, çevredeki yerleşik yerlere göçmüştür. Onun için huzur ve sükûnun sağlanması, sağlanamayacaksa kendilerinin emin bir yere göçürülmesinin hükümet tarafından teminini, "kemali suzişle arz ve istirham" ederler. Atatürk, dilekçeyi, gereğini yapmak üzere İçişleri Bakanlığına havale eder. Bakan Ş. Kaya, 30 Aralık 1935'te Başbakanı, suçluların yakalanması, davar ve sığırların geri

alınmasına çalışıldığını bildirir (BCA, 30/12/1935, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 105.685..5).

YÖNETİM

Dersim yöresi, uzunca süre benimsenen değerlerin de etkisiyle, hükümet etkisinin hissedilmediği, derebeylik yönetiminin görüldüğü, halkın atadan görme çapulculuk, soygunculuk alışkanlığının olduğu bir bölgedir. Tanzimat yönetimi, 1854'te idari teşkilatı düzenleyerek Hozat'ı, Dersim'in merkezi haline getirir¹¹. 1878'de ilk defa vilayet teşkilatı kurulup ilk vali atanır. Yalnız vilayetin gelirleri, teşkilat giderlerini bile karşılayamadığı için on yıl sonra 1888'de lağvedilerek mutasarrıflığa düşürülür (Dersim Raporu, 2010: 75). Fakat yöre yöneticileri, kaza kaymakamları, bazı mutasarrıflar aşiret reislerinden seçilmiştir¹². Bu durum, seyit, reis ve ağaları güçlendirirken, hükümetin etkisini azaltır. Seyitliği ve aşiret reisliğini üstünde birleştiren kimsenin elinde, karşı konulamaz bir güç toplanmaktadır. Mistik yapıdan da faydalanarak seyitler ağaları, ağalar da seyitleri tutmuşlar, halka itaat telkin etmişlerdir. Zaten herkesin kendi şeyh ve ağası üstündür. Her sözüne itaat etmek, sadık kalmak durumundadır. "Allah'a kavuşmak için şeyhin yolunda canını feda etmek ve onun dostuna dost, düşmanına düşman olmak gerekmektedir." Ağa, şeyh ve seyit, kendilerine tabi olan halkın koruyucusu durumundadır (Ağar, 1940: 3, 30-31).

Bütün bunlar birlikte düşünüldüğünde aşiret reisi, ağa ve şeyhlerin elinde büyük bir güç toplanmaktadır. Bu da yöreye başka otoritenin (devletin) girmesini engelleyen, düzenin sağlanmasını geciktiren bir durumdur. Osmanlı son devrinde, 1860-63 ve 1875'te olmak üzere iki defa yöre yöneticilerinden Elazığ-Erzincan arasında yol yapma sözü alınır. Ama sözlerinde durmazlar. "Halkın bu kararı kabul etmediğini" iddia ederler. Aslında halkın lehine olan bu durum, yöre ileri gelenleri tarafından bozulmaktadır. Ahmet Muhtar Paşa'ya yol sözü

---

¹¹ Dersim, 1306'da Mamuretü'l-aziz Vilayetine eklenir (McCarthy, 1998: 37). Elazığ, Malatya, Hozat ve Mazgirt; vilâyetin 1311'de dört kazasını oluşturmaktadır (McCarthy, 1998: 33). 1912'de Patrikhane kayıtlarına göre Harput'ta 80 bin Kızılbaş yaşamaktadır. Aynı kaynağa göre Türk nüfus 102 bin, Yerleşik Kürt 75 bin, göçebe Kürt 20 bin, Ermeni 168 bindir. Güvenilirliği ölçmek açısından şunu da belirtmek gerekir ki, Patrikhane istatistiğinde Sivas'ta hiç Kızılbaş nüfus gözükmemektedir (McCarthy, 1998: 47).

¹² Midhat Bedirhani, Cizre Botan Emiri Bedirhan Bey'in oğludur. Kahire'de bulunduğu sıra *Kürdistan* adlı bir gazete çıkarır. Meşrutiyetten sonra döndüğü İstanbul'da Kürtçülük faaliyetlerinde bulunur. 1912 yılında Dersim Mutasarrıflığına atanır. Kardeşi Halil Rami de Malatya Mutasarrıfıdır (Demirel, 2006: 218).

veren ve teşebbüse geçen Mazkirt Kaymakamı Gülâbi Bey öldürülür (Dersim Raporu, 2010: 92-93). Artık araba yolunun bölgeye yapılabilmesi için 1928 ve sonrasının gelmesi gerekecektir. Defalarca denenen askeri tedbirler, idam, sürgün uygulamaları sorunu çözmez. Cezalandırılan reislerin yerini, beş-on yıl sonra yenileri alır. Bunun üzerine bazı Osmanlı yöneticileri, şiddet yerine ilkokullar açıp okuyan çocuklara günlük ekmek, giyecek (entari, kuşak, fes) vermeyi, Nakşibendî tekkeleri açılmasını, yolların yapılıp ticaretin geliştirilmesini, yumuşak muamele ve ikna edici öğütlerin verilmesini, asayişsizliğe karşı da şimşek gibi hızlı, etkili askeri müdahaleyi öngörürler. Hamidiye Alayları onlardan biridir. Yalnız Hamidiye Alayları, “Şafii Kürdistan” üzerinde etkili olsa da Kızılbaş Dersim’de tesirsiz kalmıştır. 1908’e ait öngörüler ise, Cumhuriyet devrinde uygulananların benzeridir: 20-30 ağanın aileleri ile birlikte bölgeden sürülmesi, bazı önemli noktalara kışla ve karakolların yapımı, Hozat-Erzincan ve diğer yolların açılması, 20 tabur asker, top bataryaları (Dersim Raporu, 2010: 162-165).

Osmanlı devrinden bu yana Dersim’le ilgili birçok rapor hazırlanmıştır. Bunlardaki tespitler birbirine yakındır. Dersim halkının yönetimi; ruhu eşkıyalıkla dolu, ikiyüzlü, bozguncu ağaların elinde olduğu sürece olaylar önlenemeyecektir. Halk içindeki Sünniler, devlete bağlıdırlar. Halk, mal-can kaygısı ile silahlanmaktadır. Geçim darlığı vardır. Yaz ayları eşkıyalık mevsimidir. Eğitim ve bayındırlık hizmetlerinin gerçekleşmesi gerekmektedir; türü tespitler yapıla gelmiştir (Dersim Raporu, 2010: 223-228).

Bu tür raporlardan, Cumhuriyet devri başlarında otuz civarında hazırlanmıştır. Dersim Kanunu çıkartılıp, idari düzenlemeler yapılmadan önce hazırlanan yöre ile ilgili raporlar; önemli ve devlet içindeki kafa karışıklığını ortaya koyacak mahiyettedir. 1926’da Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, Seyit Rıza’nın aşiretler ittifakını kurduğunu, Dersim’in gittikçe Kürtleştiğini, çıbanın büyüdüğünü belirtir. “Okul açıp, yol yaparak, refah sebeplerini gerçekleştirip, fabrika kurup kendilerini meşgul edecek çeşitli sanayi işlerini sağlamak, özel yurt sahibi ederek ıslaha çalışmak hayalden başka bir şey değildir”. Ona göre, “zeki, kurnaz ve hileci olan Dersim halkı, hükümetin zayıf veya kuvvetliliğine göre mütecaviz veya itaatkâr” olmaktadır. O zaman Dersim meselesi, silahlar toplanıp, sürgün-iskân yapıldıktan sonra arazi, para verilerek halk tarıma yönlendirilip, idealist memurlar görevlendirilerek, “havalı Kürtlerini Türkleştirmek”le, 25 yıllık bir sürede halledilebilecektir.

Hamdi Bey'e göre, "ahaliye Türklük his ve terbiyesi" verildikten sonra okullar açılmalıdır. Değilse Kürtçülük telkini başarılı olacaktır (Dersim Raporu, 2010: 231-233). Bu rapordan çıkan görüş; "Tunç el" in harekete geçmesi talebidir.

Bu arada 1930 yılında Elazığ Valisi Fahri Bey'i M. Kemal, mufassal bir rapor hazırlamak üzere Dersim'e gönderir. Dersim'de bünyevî bir rahatsızlıktan dolayı zehirlenerek ölen Fahri Bey'in yarım kalan işini yerine Elazığ Valisi tayin edilen Cemal Bey (Bardakçı) tamamlayacaktır. Cemal Bey, Alevilik kültür ve adetlerine aşına, "Alevi kitlelerine hususi bir sempatisi olan" birisidir (Okaygün, 10 Ocak 1963, Dizi no. 8). Tarih bilen cemal Bey, aşiretlerin içine dalarak "kırk günlük bir seyahatle Tunceli'de halen (1963) dilden dile dolaşan hatıralar" bırakır. İlin valisi olarak Dersim'i tanımak, onu kalkındırmak istemektedir. Fakat önünde bazı güçlükler vardır. Halk, jandarmaya itimat etmemekte, "karakollar kurulduğu takdirde kendilerinin dayaktan geçirileceğini" zannetmektedir. Zira iki jandarmanın veya bir jandarma onbaşısının, çevre vilayetlerde, elli veya yüz haneli bir köy halkını köy damlarında ve köy meydanlarında toplayarak "keyfi sebeplerle" dövüp kötürüm bıraktıkları, arama bahanesiyle kadınların "mahrem yerlerine" el uzattıkları anlatılmaktadır. "Asırlardan beri başına buyruk ve serazat bir hayat yaşamış, yalnız hürmet ettiği ve sevdiği kimselerin himmeti ile sevk ve idare olunmuş, cesur, atıcı ve gözü pek insanların alıştıkları hayata birden bire sırt çevirmesi" zordur. Onun için ıslahatın zorla değil, kademeli/tedrici ve yumuşak bir politika ile yapılması iyi olacaktır. İki yol düşünür: Menfaat kaygısı ile ıslahata uyum sağlamak istemeyecek aşiret ağalarını Elazığ merkezine nakledip onları tatmin ederek yerleştirmek; ikinci kademede de halkı eğitim sistemi ile uyarmak. Birinci yol hemen Cemal Bey zamanında uygulanmaya başlanmış, arzu eden ağalar, Elazığ merkezinde ev ve arazi verilmek sureti ile yerleştirilmişlerdir. Verilen yerler verimli "emval-i metrukeden"dir. İkincisi için Tunceli derinliklerine okul ve yol yapmak gerekmektedir. Bunun için de aşiretler arasındaki geçimsizlikleri önlemek adına bazı tedbirlerin alınması gerektir. Asayiş zabıta kuvvetleri ile sağlanacak, mahalli çekişmeler nasihat, ikna yolu ile giderilecektir (Okaygün, 11 Ocak 1963, Dizi no. 9).

Diyarbakir'de iken Elazığ'a vali atanan Cemal Bey (Bardakçı), şahinlerden çok daha farklı bir görüşü dile getirir. "Alevi ve halis Türk olan Türkmenler, Yavuz zamanından beri müthiş tazyiklere maruz kalmış ve on binlercesi merhametsizce katl ve imha edilmiştir."

“Sünniler, Alevilere Kürt, Aleviler de Sünnilere Türk” demektedirler. Dört yüz yıldır hükümetin girmedığı bu yörede halk, göçe zorlanmaktan korkmaktadır. Halktan zorla silah toplamak mümkündür. Ama bu tavır uzun sürerse bir gerilla harbi başlayabilir. Silah toplamadan önce halkın, hükümete güvensizliği giderilmeli, iyi niyetine inanmalıdır. Onun kanaatine göre; baskılar son bulur ve şiddetli hareketlere lüzum görülmezse ve şuurlu bir şekilde hareket edilirse Dersimliler; Cumhuriyet’in çok sadık ve fedakâr hizmetkârları olabilir. Vali bu doğrultuda çalışmalar da yapar. Halkı çıkarlarına göre yanlış yönlendiren ağalara birer ev vererek başta Seyit Rıza olmak üzere onları halkın başından Elaziz’e taşınmaya razı eder (Dersim Raporu, 2010: 234-237). Dersim’de dolaşarak fakir çocukları götürüp yatılı okullara yerleştirir. Ve onun döneminde Dersim yöresinde olay çıkmaz. Ama devletin şahin kanadı daha etkindir. İki raporu da değerlendiren Genel Müfettiş İbrahim Tali, Vali Cemal Bey’i görevden ayırır. Ardından, Cemal Bey’in Elazığ’a yerleştiği ağaları, eski yerlerine, “âdetâ olayların çıkartılmasına zemin hazırlamak üzere” gönderir (Öztürk, 1984: 38-41). “Yirmi-otuz senedir Dersim’de te’dip edilmemiş aşiret yoktur. Fakat hiç birisinden müsbet netice alınmamıştır” (Dersim Raporu, 2010: 242). Öyle de olsa artık olaylar, genel müfettiş ve şahin kanadın tavrı doğrultusunda seyredecektir.

Genelkurmay Başkanlığına göre, kuzeyden güneye, doğudan batıya ana yollar yapılmalı, silahlar toplanmalı; reis, bey, ağa ve seyitler bir daha gelmemek üzere Batı Anadolu’ya gönderilmeli, halk içinde en şerli olanlar, Dersim’den uzaktaki Türk köyleri içine dağıtılmalı, kalan halk da reislerden alınan toprağa bağlanmalıdır. Genelkurmay, Dersim’den çıkarılması gerekenleri tespit etmiştir. Bu tedbirlerden sonra; asayişî sağlamaya yetecek miktarda asker bulundurulmalı, yerel idare yeniden düzenlenmeli, yüksek idareye “koloni idarelerindeki” yetki verilmeli, yerli memurlar tamamen çıkartılarak yöreye en iyi memurlar atanmalı, “Türklük telkini”, “Türk dilinin ikamesi” için ilmî, idarî tedbirler alınmalı, kız çocukları okutulmalıdır. “Büyük Erkânî Harbiye”nin görüşleri, üç noktaya odaklanmaktadır: 1. Mevcut durumun devamı tehlikelidir. 2. “Dersimli okşanmakla kazanılmaz.” Silahlı kuvvetlerin müdahalesi “Dersimliye daha çok tesir yapar ve ıslahın esasını teşkil eder.” 3. “Dersim evvela koloni gibi nazarı itibara alınmalı, Türk camiası içinde Kürtlük eritilmeli, ondan sonra ve tedricen öz Türk hukukuna mazhar kılınmalıdır” (Dersim Raporu, 2010: 249-251).

1930 Pülümür hareketinin ikinci safhasını yöneten 3. Fırka Kumandanı Halis Paşa'nın raporu da Genelkurmay Başkanlığının görüşlerine benzemektedir. Halis Paşa'ya göre, halk; zalim seyit ve ağaların zulmünden kurtarılabilirse, en bağlı ve çalışkan insanlar olarak kazanılacaktır. Bu da adaletli memurlarla olabilir. Dört yüz yılda en az kırk defa kılıçla cezalandırma eşkıyalığı bitirmemiştir. Onun için Dersim boşaltılmalı, topluca bir yere gönderilemeyeceğine göre her köye bir-kaç ev olmak üzere dağıtılmalı, ağa ve seyitler, on beş sene Beyşehir Gölü içindeki adalara götürülmelidir. Yerleri boşaltılırsa yeni türeyen ağa ve seyitler, halkı servet, güç kazanmak için daha çok ezecektir. Dersim'in, dört taraftan yeterli güçle sarılarak, silahları toplanmalıdır. Ama böyle yapılıncaya devlete itaat edenlerden silahlar alınmakta, sarp yerlere çekilenler bir süre sonra yeniden eşkıyalığa başlamaktadır. Onun için, askeri tedbir yetmemekte; idari, bayındırlık, kültürel tedbirlerle desteklenmesi gerekmektedir. Buna göre, yüzbaşı ve binbaşılıktan emekli namuslu-idealist subaylar, kaymakam ve nahiye müdürü yapılmalıdır. Yollar inşa edilmeli, kaza merkezlerinde ikokullar açılmalı, Erzincan'daki yatılı okula her köyden birer talebe alınmalı, kendilerine Türklükleri bildirilip sevdirmelidir. Uygulamada etkinliği artıracak yasal düzenleme yapılmalı, Hozat'ta gazete çıkarılmalıdır (Dersim Raporu, 2010: 251-259).

“DERSİM YAŞATILMAMALIDIR”

Devletin, Dersim'le ilgili düşüncelerini belirleyenlerden birisi de İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'dır. 1931 Sonbaharında Dersim yöresini dolaştıktan sonra raporunu hazırlayan, önceki raporların tavsiyelerini benimseyen Kaya, politikayı belirleyici ifadeler ortaya kor. Ona göre, Dersim konusunun kesinlikle çözümü gerekmektedir. “Bilhassa hükümetçe tehiri caiz olmayan muzur, tehlikeli ve zaman geçtikçe halli müşkülleşecek ve zararı artacak bir vaziyet”tedir. 60 civarındaki aşirette, 18-20 bin silah vardır. Hükümleri kesindir: *“Dersim içi muntazam hükümet teşkilatına rağmen tamamen anarşiktir. Dıştan görünüşü silahlı, teşkilatlı hırsızlar yatağı ve ocağı olmasıdır. Bu ocak gün geçtikçe kızışmakta ve etrafını yakmaktadır. Acil ve kati tedbir alınarak, bu ocak kati surette söndürülmezse ateş günden güne sirayetini artıracaktır.”* Devletin güçlü adamının hükmü şöyledir: *“Eskiden yapılan ve neticesiz kalan hareketler daima göz önünde bulundurulmuş ve Dersim'in artık Türk idare tarihinde yaşamaması ciheti en esaslı hedef telakki olunmuştur”* (Dersim Raporu, 2010: 259-264).

Bütün bunlardan sonra İçişleri Bakanlığına bağlı Jandarma Umum Kumandanlığının Dersim'i ıslah esasları, ıslah çalışmasının aşamaları belirlenir. Buna göre silahlar toplanacak, ileri gelenler sürülecektir. Fakat ciddi bir yönetim ıslahı ardından gelmezse başarı sağlanamayacaktır. Onun için de halk, ovalara indirilerek toprağa bağlanmalı, yönetim yeniden düzenlenmeli, idealist memurlar atanıp yerliler uzaklaştırılmalı, adalet çalıştırılmalı, yollar yapılmalı, okullar açılıp "Türklük propagandası" yapılmalıdır (Dersim Raporu, 2010: 265-266). Belirlenen esaslara göre, Dersim'in ıslahı ve medenileştirilmesi için, yıllara göre yapılacaklar belirlenir. İlk yıl yapılacaklar; silah toplama, reislerin "Dersim'e dönemeyecek ve kaçamayacak surette" batı illerine gönderilmesi, yeni reis türetmemek, suçluların yakalanması, vergi-askerlik görevlerinin yaptırılması, Kuzey Dersim halkının batıya nakli, dağınık yerleşmenin yasaklanması, tek evlerin yakılması, işe yaramayan memurların değiştirilmesidir. "Yerli memurlar Dersimlilerin casusudur." Onun için yerlilerin mutlaka uzaklaştırılması gerekmektedir (Dersim Raporu, 2010: 267-272). İkinci yıl yapılacaklar daha çok kontrol ve pekiştirmeye dönüktür. Yörede görev yapacak askeri güç belirlenecek, silah yoklaması tekrar yapılacak, memurlar denetlenecek, halka toprak dağıtılacak, yollar yapılacak, okullar açılacak, sağlık kuruluşları açılıp, ticari ilişkiler geliştirilecektir. Okullardan maksat, net ortaya konulmuştur: "İstikbalin Dersimlilerini bugünkünden daha medeni, yumuşak hale getirmek ve Türklük ile yaklaştırmak ve kendilerinin aslen Türk olduklarını öğretmek.." Türkçe öğretilmelidir. Üçüncü yıl ve onu takip eden yıllar yapılacak olanlar da belirlenmiştir. Bunlar daha çok kurulan yeni yönetimi güçlendirmeye, aşiret yapısını çözmeye dönük tespitlerdir. Dersim'i içinden tanımak için çalışmalar (güvenilir muhbir yerleştirmek dâhil), batıya gönderileceklerin yerleştirilebileceği elverişli köy ve arazilerin şimdiden tespiti, Birinci Genel Müfettişliğin yapılanları yakından takip etmesi için Elaziz'de bulundurulması düşünülür (Dersim Raporu, 2010: 272-276). Devlet raporu, bir ekle (Lâhika) bitirilir. Ekte, Batıya gönderilecek olanlar tespit edilmiştir. Buna göre, 91 aşiretten 347 aile; Tekirdağ (72), Edirne (38), Kırklareli (56), Balıkesir (65), Manisa (73), İzmir'e (34) gönderilecektir. Yerleştirilecek il-ilçe belirlenen aileler için nakliye, yiyecek, mesken yapımı dâhil masraflar da hesaplanmıştır. Buna göre 347 aileden toplam 3.470 kişinin maliyeti 300 bin liradır (Dersim Raporu, 2010: 277-294). Yaklaşık dört yıl sonra uygulamaya konulan bu raporun, sahaya inilince başta nüfus miktarı olmak üzere birçok yeri değişmek zorunda kalmıştır.

Dersim’le ilgili düşünceler, temelde Türkiye’de yönetime egemen olan fikri dönüşüm hakkında da bilgi vermektedir. Fikri dönüşüm, dikkat edilirse aradaki bağların zayıflama ve kopmasında etkili olmuştur. Temel olan ortak kültür-medeniyet değerlerinden sıyrılıp, “Atatürk Milliyetçiliğine” evrilen bir “Türk milliyetçiliği”; “Halifeliğin kaldırılması”, “Osmanlı zımnî sözleşmesinin sonu” gibi nedenler, ayrılıkçılığı besleyen etkenler olmuştur. Zira “İslam, Kürtler ve Türkler arasındaki birliğin temelidir.” Türkler, bu temeli bozmuşlardır. “Osmanlı zımnî sözleşmesinin sona ermesi, devlet tarafından dini ve mezhepsel farklılıkların bastırılması demektir. Bu zımnî sözleşmenin yerini dolduran yeni anlam/a kuralları ise Kemalist devletin kuruluşundan hemen sonra birleştirilmiş ve böylece modern Türkiye’de devlete karşı kırsal direnişi harekete geçiren ve sonraki yıllarda açığa çıkacak olan geniş çaplı Kürt silahlı direnişini mümkün kılan potansiyel bir kaynağa dönüşmüştür.” (Bozarslan, 2005: 217-229).

İDARİ DÜZENLEMELER

Dersim’de idari düzenlemeler raporlarda öngörülenlere göre gerçekleştirilir. İlk düzenlemelerden biri, 14 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen İskân Kanunu’dur. Bu kanunla, aşiretlerin hükmî şahsiyetleri ortadan kaldırılmak istenmiştir. Aşiret reisliği, şeyhlik ve ağalık kalkacak, aşiret fertlerinin göç ettirilmesi veya devletin istediği yerlere yerleştirilmesi sağlanabilecektir. Atatürk, konuyla bizzat ilgilidir. Kasım 1935’teki TBMM’yi açış konuşmasında; “*İç idare teşkilatımızı, yurdun Doğu bölgelerinden başlayarak genişletmek ihtiyacını duymaktayız. Bu arada Dersim bölgesinde esaslı bir ıslahat programının tatbiki de düşünülmüştür*” sözü (*Ulus*, 2 Sontesrin 1935, s.1), hükümet başta olmak üzere bütün yetkililere, “Ebedi Şef”in açık direktifidir¹³. Bu doğrultuda hazırlanan İnönü’nün Şark Raporu, 1935’ten itibaren resmen gerçekleştirilen bütün ıslah ve medenileştirme çalışmalarını kapsamaktadır¹⁴.

¹³ Bu sıra hazırlanıp gözetim altında 100 adet basılan, *Dersim Raporu* yeterince açıklayıcıdır. Ayrıca, Tunceli Valiliği ve Kumandanlığı’nca, Elazığ’da: *Tunceli Bölgesinde Yapılan Eşkiya Takibi Hareketleri, Köy Arama ve Silah Toplama İşleri Hakkında Kılavuz*, 1938; künyeli bir kılavuz basılmıştır. Burada, belirtildiğine göre, köylerin ve ormanların nasıl yakılacağı, evlerin içine çalı çırpı toplanarak nasıl ateşe verileceği anlatılmaktadır. Sonra bu doğrultuda, 300 civarında köy ve mezra yakılmış veya boşaltılmıştır (Mehmet Bayrak, <http://www.yeniozgurpolitika.com/?bolum=haber&hid=54906>, 10 Ocak 2010).

¹⁴ İsmet İnönü’nün, başbakanlığı sırasında hazırlanan Şark ıslahat Planı’nın 10. yılı sonuçlarını değerlendirmek amacıyla yaptığı doğu gezisinde hazırlanıp, cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulan

Dersim olayları öncesindeki en önemli düzenleme, 25 Kanunvevel (Aralık) 1935 tarihinde kabul edilen 2884 sayılı, “Tunçeli Vilâyetinin İdaresi Hakkında Kanun”dur¹⁵. Bu yasa ile Dersim adı, “Tunçeli”ne çevrilmiştir¹⁶.

---

sunulan raporu, 1935'te İstanbul Başvekâlet Matbaası'nda basılmıştır. Uzun rapordan, sadece Dersim'le ilgili bazı yerler buraya alınmıştır. Rapor, 1935 sonrası idari, askerî, bayındırlık ve kültürel alandaki gelişmelerle örtüşür durumdadır: “Erzincan'da Dersim saldırıları tablo halinde görülür.. Dersim Kürtlerine karşı vaktiyle set olan Türk köyleri dağılıp zayıflayarak ve Ermeniler kâmilan kalkarak Dersimlilerin istilâsına karşı meydan tamamen boş kalmıştır. Erzincan yanındaki boş köyler, Dersim'in semiz ve mütehakkim halkı ile süratle dolmaktadır. Erzincan beyleri arazilerinde işlemek için Dersimlileri (Maraba) adıyla kullanmaktadırlar. Bu beylerin bir nevi Dersimli himayesine sığınmasıdır. Bu köyler ve marabalar Dersim çapulcu kollarının içeri yayılması için menzil ve yatak rolü yapmaktadırlar... “Dersim Vilâyeti'nin yeniden teşkili ile askerî bir idare kurulması ve Dersim ıslahının bir programa bağlanması lâzımdır. Kazalarda bazı değişiklikler ve yeni kazalar yapılması da zaruridir. Bunlar Genel İnspektörlüklerle (müfettişlik) beraber yapılmalıdır. Genel İnspektörlüklerin asayiş, iskân ve program hususlarında vekâletlerin yegâne muhatabı olması başlıca meseledir. Bununla beraber Genel İnspektörlüklerin müdahale edemeyecekleri iş olmayacaktır.. “Dersim ıslahına bir program halinde tevessül edeceğiz. Program, hazırlık, silâhtan tecrit ve icap ederse iskân safhalarını ihtiva edecektir. Hazırlık ve silâhsızlanma 3 senede olacaktır. Dersim Vilâyeti'ni yeni usulde teşkil edeceğiz. Muvazzaf bir kolordu kumandanı vali ve üniformalı muvazzaf zabıtlar kaza kaymakamları olacaktır. Kaza memurlarından hiçbirisi yerli olmayacak ve bulundukça müteakıt zabıtlar talî memuriyetlere tayin olunacaktır. İlbaylık (valilik) dairesi, bir kolordu karargâhı gibi fakat maksada elverişli olarak teşkil olunacaktır. Asayiş, yol, maliye, ekonomi, adliye, kültür, sağlık şubeleri olacaktır. İdama kadar infaz, İlbaylıkta bitecektir. Adliye usulü basit, hususî ve kesin olacaktır. İlbaylığın muhakeme etmek üzere Dersim haricinden istediği yerli alâkalılar veya yatakları İlbaylığa göndermeğe devlet teşkilâtı mecburdur. Kazaların teşkilâtı ihtiyaca ve bu esasa göre yapılacaktır. İlbaylığın emrinde asgarî 7 seyyar jandarma taburu bulunacaktır. Sabit jandarması ayrıdır, İlbaylığa yardım etmek Genel İnspektörlerin vazifesidir. İlbaylık bu teşkilât ile idareyi alacaktır. 1935 ve 1936'da yolları, karakolları yaptıracaktır. 1937 ilkbaharına kadar hazır olursa mürettep ve seferber 2 F. kuvvet İlbaylığın emrine 1937 ilkbaharında verilecektir. Süratle bütün Dersim silâhtan tecrit olunacak, İlbaylığın o zamana kadar tetkiki neticesinde kuvvetle yapılmasını tasavvur ettiği, hükümete bildirdiği icraat da yapılacaktır. Bundan sonra Dersim'e verilecek şeklin safhası başlayacaktır. Bütün bu tasavvurlar gizlidir. İlbaylık yol, orman işletme, çabuk ve kesin adalet, gibi kuvvetli bir idare ile işe başlayacaktır. İlbaylığın lüzum göstereceği diğer ihtiyaçları temin etmek ve eğer Dersimliler bizim düşündüğümüz zamandan evvel harekete kalkarlarsa programı acilen tatbik etmek zaruridir. Bu tasavvurları İcra Vekilleri ve Genelkurmay Başkanı ile Kamutay Başkanı'ndan başka yalnız İlbay ve iki Genel İnspektör ve 3. Ordu Müfettişi şahsan bileceklerdir. Maiyet memurları bilmeyeceklerdir.” (BKz.http://www.newededersim.com/news_detail.php?id=3519).

¹⁵ Bu kanun, 1 Ocak 1947 tarihinde; ardından 1948 yılında genel müfettişlikler kaldırılmıştır (Beşikçi, 1992: 173).

¹⁶ Bu adın nereden çıkartıldığını, Nazımiye eski kaymakamı M. Zülfü Yolga, Tunceli vali ve kumandanı Alpdoğan'dan duyarak eserine almıştır. Buna göre; kuraklık dolayısıyla Orta Asya'dan batıya gelen Türkler, sulak ve madenlerin olduğu yöreye gelirler. Bakırla kalayı işleyip Türkistan'daki gibi tunç yapmaya başlarlar. Nazımiye'de bulunan ufak tunç heykel bir delildir. Bundan dolayı Dersim'e, 1935'te “Tunçeli” adı verilmiştir (Yolga, 1994, 77-78).

38 maddelik kanun; idari, adli olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Kanun, valilik adı altında resmen askerî bir yönetim oluşturmaktadır. Vali; ordu ile ilişkisi devam eden, rütbesinin yetkilerini taşıyan, “korkomutan rütbesinde” bir asker olacak, aynı zamanda yeni kurulan “Dördüncü Umumî Müfettişliğin de Umumî Müfettişi” olacaktır (md.1). Bu kumandan vali; vilayetin işlerinde, memurlar üzerinde bakanların, kanunen sahip olduğu yetkilere sahip olacak, gerekli gördüğünde kaza ve nahiyelerin sınırlarını, merkezlerini değiştirebilecektir (md. 2). Kaza kaymakamlarını, nahije müdürlerini, “ordu ile irtibatları baki kalmak şartıyla muvazzaf subaylardan” tayin edebilecektir. Böylece görev verilen subayların, hizmetleri “askerî hizmetten” sayılacak, maaşları rütbelerine göre Millî Müdafaa Vekilliği (Millî Savunma Bak.) bütçesinden verilecektir (md. 3). Asker memurlar üzerinde, askerî kanunların kendine verdiği disiplin yetkisine sahip olan vali, diğer memurlar üstünde de ihtar, uyarı, maaş kesme, kıdem düşürme, sınıf düşürme, memuriyetten çıkarma yetkilerine sahiptir. Vali, gerekli görürse, belediye başkanlıklarını da kaymakam ve nahije müdürlerine verebilecektir (md. 5-7). Kumandan Valinin yetkileri bu kadarla sınırlı değildir. Lüzum görürse fertleri, aileleri il içinde bir yerden diğer bir yere nakledebileceği gibi, vilayet içinde oturmalarını da yasaklayabilecektir (md. 31). Ayrıca vali, herhangi bir kişi hakkındaki takibatı erteleyebilecek, cezaları sonraya bırakabilecek. Bu yetki; idam cezası için de geçerlidir. İdam cezasını erteleyebileceği gibi, onaylayarak infazı emretme yetkisine de sahiptir (md. 32, 33). Tunçeli Kanunu, “makabline şamildir”, yani kanunun kabulünden önce olan olaylar hakkında da hükmü yürütülebilecektir (md. 35).

Kanun, idari yönden valiyi otorite haline getirdiği gibi, adli kısımda da cumhuriyet savcısının elini güçlendirir mahiyettedir. Normalde muhakeme edilen bir insanın, ne ile suçlandığını bilmesi en tabii hakkıdır. Ama bu kanuna göre; “İddianame maznuna tebliğ edilmez” (md. 18). Sanık ve avukatına, savunmalarını hazırlamak üzere, en fazla “iki gün müsaade olunabilir” (md. 28). “İlbelik (vilayet) içindeki ceza mahkemelerinde verilen hükümler, temyize tâbi olmayıp kat’idir.” (md. 239) (*Düster*, 3/17, s. 165-170).

Tunceli için, bu yasanın hemen ardından, 8 Kânunusani (Ocak) 1936 tarihinde, 2887 sayılı ikinci bir kanun daha çıkarılır. Bu yasa; “*Tunçeli Vilâyeti halkından olup da Nüfus ve Askerlik kanunlarına göre kendilerine verilmesi lâzım gelen bazı cezaların affına ve nüfus yazımı ile askerlik işlerine dair kanun*” adını taşımaktadır. Birinci yasa ne kadar

özel ve amansız hükümler taşıyorsa, ikincisi onun tersine müşfik ve toleranslı hükümler içermektedir. Birbirine bu kadar zıt iki yasanın 14 gün ara ile çıkarıldığı düşünülürse, durumu değerlendirmek güçleşecektir. Farkı sorgulamadan önce, bu af yasının bazı hükümlerine bakmak yerinde olacaktır. Af kanunu, Tunceli halkından olup da her ne sebepten olursa olsun şimdiye kadar nüfus kütüklerine yazılmamış veya doğum, ölüm, evlenme, boşanma veya kayıp olaylarını yazdırmamış olanların hakkındaki yasal cezaları kaldırmakta, sayılan suçlardan dolayı takip yapılamayacağı hükmünü getirmekte, evini naklettiği halde mekân değişikliğini bildirmemiş olanların cezalarını yok saymaktadır. Hükmü iki yıl sürecek olan bu özel kanun, Tunceli halkından doğumu 1316'dan (1900) 1331 (1915) yılına kadar (1915 dâhil) olanları, iki yıl içinde nüfusa ve askerlik şubesine başvurmayacağına çağırılmaktadır. Bunların, askerlik işlemlerinden dolayı hak ettikleri cezalar affedilecek ama askerlik görevleri yaptırılacaktır. Yoklama kaçağı, bekaya, saklı, firari, izinsiz durumda olanlardan iki yıl içinde başvurularının da haklarında takibat yapılmayacaktır (md. 1-6, *Düster*, 3/17, s. 215-216).

Bu iki yıllık kanunla, bilinmeyen gizli nüfusun ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Ayrıca sürenin iki yıl ile sınırlandırılması, hazırlık ve operasyon takvimi ile ilgili olmalıdır. Bu doğrultuda, 10 Mart 1937 tarihinde ayrıca İçişleri Bakanlığı tarafından Umum Müfettişlik ve Valiliklere "Gizli nüfusların kaydına dair" 2530/781 sayılı iki maddelik bir tamim gönderilir. Maksat, nüfusla ilgili doğru tespitlerin yapılması, ihmalin önlenmesidir (*İdare*, Mart 1937, 108/444-445).

İlk düzenlemeler sırasında, "Dördüncü Umumî Müfettişlik de uhdesinde bulunmak üzere Sekizinci Kolordu Komutanı Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan"¹⁷, Vali komutan olarak 10 Ocak 1936'da tayin edilir (BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 61.2..12). Olağan dışı yetkilerle donatılan Komutan vali döneminde düzenlemeler hızlandırılır. Bunlardan birisi, Tunceli Vilayetinin üç köyünde üç ayrı nahiye merkezi

---

¹⁷ Ağrı ayaklanmasında Abdullah Alpdoğan, General Salih Omurtak ile birlikte ordunun komutanlarından birisi olarak görev yapmıştır (Hasan Hisyar, 1994: 361). İsyana katılan yazar, 180 köyden "47 bin kadın, çocuk, yaşlının", Zilan vadisindeki dere civarında "tüfek ve mitralyözlerle taranarak" öldürülüp, cesetlerinin üst üste yığıldığını iddia eder (s. 362-363). Abdullah Alpdoğan üç nesil bölge olayları ile ilgilenen bir aileden gelmektedir: Müşir İbrahim Paşa, görevi devrettiği oğlu Nurettin Paşa (Kocgiri olayları) ve Nurettin Paşa'nın damadı A. Alpdoğan. Bu durum, aile belleğinin devlet belleğini etkileyerek Seyit Rıza'nın 37'deki akıbetinde pay sahibi olduğu iddia edilir (Bkz. Kızıldağ Soileau, 2013: 36-2013/31).

kurulmasıdır. Başbakanlığa, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından sunulan 6 Eylül 1936 tarihli kararnamenin gerekçesi, bütün gelişmelerin özünü açıklar mahiyettedir: **“Tunceli Vilâyetinin şimdiye kadar hükümet nüfuzunu hissetmemiş olan halka bu tesiri göstermek, emniyet ve islahatı temin eylemek gayesiyle kaza ve nahiyeye merkezlerine uzak olup halk ve hükümet işlerinin görülmesinde müşkilata tesadüf edilen üç mıntakaya merkezi vaziyetinde bulunan Mazgirt Kazasının Milli Köyünde Kahmut (1), Ovacık Kazasının Merho Köyünde Kalan (2) ve Bornak Köyünde Havaçor (3) adlarıyla anılmak ve ilişik cetvellerde yazılı köyleri ihtiva etmek üzere yeniden üç nahiyeye kurulması”** kararlaştırılır (BCA, 5/9/1936, Sayı: 12492, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 107.31.5).

Aynı tarihli bir başka kararname ile Hozat’tan, bütün köyleri ile birlikte Germil Nahiyesi alınarak Ovacık Kazasına bağlanır ve adı ‘Demir’ olarak değiştirilir (BCA, 5/9/1936, Sayı: 12490, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer No: 107.31..3).

23 Haziran 1937 çıkarılan, “Beş kaza teşkili hakkında Kanun” (3223 sayılı) ile “Tunceli Vilâyetinde, merkezi Mameki olmak üzere Kalan” kazası oluşturulur (*Düstur*, 3/18, s.1262).

1937 HAREKÂTI

Komutan Vali ve Bölge Müfettişi Alpdoğan, göreve başladıktan sonra, bölgeye devletin girebilmesini sağlamak üzere devrine göre yüksek miktarda para harcamaktadır. İlk elde ayrılan miktar, dört milyon liradır. Ardından istihbarat faaliyetlerini geliştirir, yöre ileri gelenlerinden özellikle Seyit Rıza ile irtibat kurar¹⁸. Para, arazi teklif

¹⁸ Seyid Rıza, yöre lideridir. Dersim doğumludur. “Şeyh Hesenan aşiretinin kabile liderleri yani Ocak sülalesinden”, yörede “asil sayılan bir aile”den, “tarikat noktasında en yüksek derece olan Rehber derecesine varmış” kendisine Seyid unvanı verilmiş, Dersim ve Hesenan aşiretlerinin “baş evladı” kabul edilen Seyid İbrahim’in oğludur. Seyid İbrahim tahsilini Baytar Nuri’nin büyük dedesi Colikzade Mehmet Ali Efendi’de görmüştür. “Seyit İbrahim’e, Kürtlük düşüncesini aşıl原因 eşsiz Kürt bilgini” de bu adamdır. Yerine oğlu Seyit Rıza’yı yönetici olarak görevlendirmiştir. Seyit Rıza’ya da yörede, “Rizo ve Rayber (Rehber)”, babasının oğlu denmektedir. Seyit Rıza ile babasını eğiten, Kürtçülük düşüncesinin kaynağı aynıdır. Bunu Baytar Nuri şöyle belirtir: “Özel öğrenimini merhum babam İbrahim Efendi’den görmüş ve üstün zekâsı sayesinde bilgisini genişletmiş” birisidir. Babasından sonra Tujik Dağı eteğindeki Ağdad Köyü’ne gelip yerleşmiştir. Halkla içli dışlıdır. “Kürtlüğün esaretten kurtulması, bağımsız ve haklarına kavuşması için, her Kürd’ün çalışmaya ve gerekirse ölmeye hazır olması gerektiğini ilan etmektedir” (Dersimi, 2004: 227-280). Değişik şahsiyetlerden Farsça, Arapça ile İslami ilimler, ladini dersler alarak yetişmiştir. Çeşitli seyidlerden, Alevilik adab ve erkânı ile batını bilgileri alıp pratikler öğrenmiş, **Venk Kilisesi** kesişlerinden Ermenice yanında, güncel bilgi ve siyasi dersler almıştır. Türkçe, Kürtçe-Zazaca, Ermenice, Farsça,

ederek Seyit Rıza'yı Dersim'den Elazığ merkezine taşımak ister. Ama kabul ettiremez. Bizzat görüşmeler sonunda Seyit Rıza'da hâkim olan kanaat; devletin, Dersim'de bir sürgün ve katliam uygulayacağı yolundadır. Onun için aşiret ileri gelenleri ile anlaşarak bir direniş komitesi oluşturur. Zaten Dersim içinde karakol, köprü, subay evi, okul gibi bina ve yol yapım çalışmaları, şüphe ile takip edilmektedir¹⁹. Bu arada Alpdoğan, yöreden 200 bin martin tüfek, vergi, asker ve itaat isteyen genelge yayınlar. Durumdan şüphelenen aşiretler, Demenan ve Nazımiye sınırları içinde yapılmaya başlanan askerî karakol binalarını tahrip ederek askerlerin silahlarını alırlar. Bu arada, birkaç asker Yusufan Aşiretinden bir kadına tecavüz eder. Bunun üzerine Aşiret

---

Arapça bilen, politik bir seyit'tir. Birinci Dünya Harbinde, Dersimli ve Şeyh Hasenanlı Aşiretinden oluşturduğu milislerle, Ruslara karşı Doğu Cephesinde savaşır. Hacı Bektaş-ı Veli Dergâhı Postnişini Ahmet Cemalettin Çelebi'nin kurduğu Mücahidin Alaylarına, gönüllü asker toplar, maddi ve manevi yardımda bulunur. Rusya ile anlaşma sonrası köyüne döner. Şeyh Sait Ayaklanmasında doğu bölgesinde yapılan toplantılara katılmayarak tavırını kor. Kendiyle görüşmelere gelenlere de "ısyan"ın yanlışlığını vurgular. Elazığ'ı işgal eden Şeyh Sait yanlısı Şeyh Şerif'in kuvvetlerine karşı; Hüseyin Doğan Dede ve Seyyid Rıza kuvvetleri, Nisan 1925'te taarruz ederek onları şehirden uzaklaştırarak, Palu'ya doğru sürmüştür. Onun için "Dersim bir Zaza veya Kürt isyanı değildir. Seyyid Rıza, Atatürk'e telgraflar çekip, görüşmek istemiş, o dönem Atatürk'ün çevresindeki bazı devlet adamları, bunu engellemişlerdir." Seyyid Rıza, güvence alarak teslim olmuş, yetkililer affedileceğini söylediği, yaş haddini geçtiği halde, Elazığ'da asılmıştır (www.utopiya.org, <http://www.alevileriz.biz/archive/index.php/t-3471.html>). Bu bilgilerin bir kısmını, MAH (Millî Emniyet Hizmeti Riyaseti/İstihbarat Teşkilâtı) ve Müfettişlik raporları başta olmak üzere devlete ait kaynaklardan faydalanılarak hazırlanan *Dersim Raporu* da doğrulamaktadır. Seyit Rıza, Birinci Dünya Harbi'nde "Hükümete sadakat göstermiş", "hükümet kuvvetleriyle mesai birliği yapmıştır. Ara sıra hükümete hoş görünmek için adamlarının, malûmatı olmayarak yaptıkları mahsubatı da kendilerinden istirdat ederek, hükümete iade" etmektedir. "Bütün Dersim'i kendi şahsi nüfuzu altında toplamaya çalışır. Dersim'in karıştırıcı, bulaştırıcı en mühim bir şahsiyetidir." Yerleşim yerinin sarplığından dolayı "şımarık ve küstah" vaziyettedir. "Menfaatine çok mecluptur (tutkun)". 1933/34'te devletle ilişkisini tespit eden şu cümleler gelecek için önemlidir: "Asi aşiretlerin ilk saflarında bulunurlar. Koçgiri hadisesine iştirak etmişlerdir. 1926'da Koçuşığı Aşireti tedibatında Koçuşaklarına yardımda bulunmuşlardır" (*Dersim Raporu*, 2010: 111).

¹⁹ Cumhuriyet başlarında yöre milletvekillerinin en çok istediklerinden birisi yol ve köprüdür. Konu ile ilgili bazı belge adresleri şöyledir: BCA, 16/12/1923, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 6.34..10: Elazığ-Erzincan karayolu ile Pertek köprüsünün inşası için hiçbir faaliyet gösterilmediğine dair Dersim Milletvekili Ahmet Şükrü ve Feridun Fikri beylerin önergesi. BCA, 26/4/1924, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 6.37..35: Hozat-Elazığ yolunun bu sene derhal yapılmasına dair Dersim Mebusu Feridun Fikri'nin önergesi. BCA, 1/11/1924, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 6.38..10: Elazığ-Erzincan yolunun anayollar arasına dahil edilmesine dair Elazığ Mebusu Hüseyin'in önergesi. BCA, 4/11/1924, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 6.38..12: Çemişgezek'i Elazığ'a bağlayacak köprü inşaatının tamamlanması için halktan toplanacak yardımla ilgili Dersim Mebusları Feridun Fikri ve Ahmet Şükrü'nün önergesi. BCA, 25/1/1925, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 7.40..32: Dersim ve Elazığ illerinin birleşme noktasındaki Eşkoni-Aşvan köprüsü inşaatı hakkında Dersim Milletvekili Ahmet Şükrü'nün önergesi.

adına, askeri bölgeye saldırılır ve askeri birlik aşiret bölgesi dışına atılır (Kaya, 1999: 218-222). Yakılan, sadece yolları birbirine bağlayan tahta köprüler (Singeç) değildir. Pamuk ipliğine bağlı olan irtibat kopmuş, karşılıklı savaş vaziyetine geçmiştir. 20-22 Mart 1937’de başlayan küçük çaplı isyan hareketi, bundan sonra dalga dalga büyüyecektir. Büyümesi için isyanın başlatılacağı an olarak, İlkbaharın ilk günü, kutsal kabul edilen Sultan Navruz seçilmiştir²⁰. Seyit Rıza önderliğinde toplanan aşiret reislerinin direniş yemini; Holvari Köyündeki “ziyaret suyunu” içip yemin etmek (Kaya, 1999: 216); ellerine birer taş alarak, sözlerinin arkasında durma yeminiyle taşları, “Kutsal Munzur Suyu”na atmak şeklindedir²¹.

Bu patlamanın olmasında, halkın tahriki etkilidir: *“Aşiret kadınları, gündüzleri kocalarının, geceleri karakol efradının malı olacaktır, karakollar yakında sürülecek aşiretlerin posta teşkilatıdır, halk evlere tıklılıp kapılarında polis bekleyecek, ekmek ve odun vesikayla verilecek, keçilerin yediği meşe yaprağı bile vesikaya bağlanacak, halkın*

²⁰ *Ulus* gazetesine göre olay 20-21 Mart Cumartesi gecesi saat 23.30’da Kahmut Köprüsünün yakılması ile başlamıştır (13 Eylül 1937, s.3).

²¹ Aşiretler toplantısına Yusufhan, Demenan, Haydaran, Şih Hesenan, Kalan, Karakoçan, Kevan, Lolan, Keçelan, Kozan, Bahtiyar aşiretleri katılır. Seyit Rıza’ya yakınlığıyla bilinen Kureyşan ise önce bu birlikteliğe katılmayarak, devletin yanında yer alır. Halvori-Vank arasında yapılan bu toplantıda liderler, ellerine bir taş alarak, sözlerinin arkasında durma yeminiyle kutsal Munzur Suyu’na atarlar. Seyit; omuzunda havlu, hürmet ile hizmete duran ev sahibinin elindeki tasta dökülen kutsal Munzur Suyu ile yıkarken, yüzünü, Sultanbaba’ya çevirir. Okuduğu, rutin dualarından biri: “Ey Sultan Baba../ Ey alemi aydınlatan Güneş../ Önce cümle aleme hayırlı bir kapı nasip eyleyin/ uygun görürseniz bu naçar kulunuza da bir köşede yer verin../ Geleceğimi hayırlı kılın../ Beni halkımdan, komşularımdan, ailemden ayırmayın/ ihanetin, muhanetin, puştun, namussuzun şerrinden koruyun../Ben haksızsam, benim günahıma çevremi ortak etmeyin../ Eğer haklıysam düşmanımı sevindirmeyin../ Bu gün de siz şahitsiniz ki dostluk ziyaretine gidiyorum../Bu dostluk ve iyi niyet şansını kullanmayı bana nasip eyleyin../ Beni halkıma düşman eden anlayışa iyi niyetimi göstereceğim../ yıllardır hile ve oyunlarına maruz kaldığım insanların ayağına gidip samimiyetlerini sizlerin tanıklığında öğreneceğim../ Siz beni ve mazlum halkımın şahidisiniz../ Çocuklarımızı yetim ve boynu bükük koymayın../ Geleceğimizi karartmayın.. Bahtınıza düşmüşüm.” (<http://www.alevileriz.biz/archive/index.php/t-31594.html>, 17 Kasım 2009). Seyit Rıza’nın önünde dua, yardım ve niyazda bulunduğu Sultan Baba yatırı, Tunceli, Nazimiye ilçesi civarındaki Düzgün Dağ’ında gömülü olduğu bilinen, “Azerbaycanlı Türk bahadırı **Sultan Babek**”tir. Abbasiler devrinde, Dersimlilerle birleşerek, hilâfeti Abbasoğullarından alıp “Evlad-ı Rasûle teslim” etmek üzere savaş açmıştır (Öztürk, 1984: 2). Sultanbaba, Dersim’in Germil Nahiyesinin Ağdat Köyü civarında bir tepedir (Dersim Raporu, 2010: 51). 21 Mayıs 2013 tarihli *Milliyet* gazetesinde, “Dört bin yıllık taş geleneği” başlıklı bir haber yer alır. Buna göre Giresun’un Aksu Festivali’ne katılan CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu, “4 bin yıllık geleneğe uygun biçimde sac ayağından geçen, bolluk ve bereket getirmesi için dereye arkası dönük dilek dileyip taş” atmıştır. Aynı haber için bkz. “O bende sır kalsın”, *Vatan*, 21 Mayıs 2013, s. 1, 19.

bütün kazancı elinden alınacaktır". Bu telkinler, aşiretler toplantısından sonra, hükümete verilen sert ultiyatoma dönüşmüştür: *"İçimizde karakollar yapmayacaksınız, köprü kurmayacak, yeni nahiyeye-kaza merkezleri oluşturmayacaksınız, silahlara dokunmayacaksınız, her zamanki gibi pazarlık usulü ile vergi vereceğiz"* (Akgül, 1992: 124-125). Artık ok yaydan çıkmıştır.

Dersim olaylarının başladığı Mart ayına en yakın resmi bilgi, 4. Umumî Müfettiş ve Komutan Vali Alpdoğan tarafından gönderilen, 8 Nisan 1937 tarihli yazıdır. Buna göre *"Pah ile Kahmut Nahiyeleri arasındaki köprüyü yıkanlarla Sin Nahiyesine tüfenk sıkıncılar"* hakkında bilgi toplanmakta, karşı tedbirler alınmaktadır. *"Suçluları meydana çıkarmak ve ele geçirmek, bunların başka gruplardan yardım teminine ve çapulculuklarına mani olmak için"* seyyar ve sabit jandarma kuvvetleri harekete geçirilmiştir. Ayrıca Erzincan'dan seyyar jandarma süvari bölükleri getirilerek bir bölük Mazgirt'e, diğeri Hozat'a gönderilmiş, Hozat'taki seyyar piyade alayından tabur ve ağır makineli tüfek takımı belirli bölgelere gönderilmiş, yeni gelen 500 sabit jandarma eri birliklerine dağıtılmış, Mazgirt-Türüşmek Nahiyesi-Hiç Köyünde yeni karakollar açılmıştır (BCA, 29/4/1937, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 111.744..3).

26-27 Nisan 1937 tarihli dört şifre ile Vali Komutan Alpdoğan tarafından İçişleri Bakanlığına yeni sıcak gelişmeler bildirilir. Bu çatışma bilgileri, bakan Şükrü Kaya tarafından Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığına iletilir. 25 Nisan 1937 tarih ve 1130 sayılı ilk şifreye göre, Demenan, Haydaran, Yusufan, Abbaslar ve Türüşmek Nahiyesindeki Kureyşan aşiretleri, birlikte hareketi kararlaştırmışlardır. Hareket 22-23 Nisanda yapılacakken, aralarındaki propagandacının telkini ile mevzilerinden geri çekilmişlerdir. 24 Nisan'da Sin Karakolu kuzey tarafından üçüncü defa olarak sabaha kadar aralıklarla ateş açılmıştır. Seyit Rıza'nın evi önünde ve Sin Karakolu'nun kuzeyinde 150 kadar silahlı toplanmıştır. Tayyare bölümü öğleden sonra iki defa uçurulmuş, sonuçta Seyit Rıza'nın küçük oğlu Hüseyin'in eli, bomba tesiri ile kopmuş, başka biri ayağından yaralanmış, elli kiloluk bir bomba da Seyit Rıza'nın, ev kapısının önünde patlamadan yere gömülmüştür. Seyit Rıza'nın, Dojik taraflarındaki adamları, kendisine katılmışlardır. Bunlar Seyid'e, *"niçin hükümetle uğraşarak masum kanı akıtmaya sebebiyet vermeye çalıştığını"* sormuşlardır. Büyük oğlu Şeyh Hasan, Sin Nahiyesine gönderdiği mektupta babasının işine karışmadığını ve onun harekâtından sorumlu tutulmaması gerektiğini bildirmiştir. Şifredeki şu

bilgi, tereddüt halindeki aşiretlerin rahatsızlığının kaynağı olarak kaydedilmelidir: *“Bu aşiretlerin bir ağızdan söyledikleri sözler, Tunceli teşkilatından sonra **içlerine sokularak açılan karakol ve nahiyelerin geriye alınması** keyfiyetidir. Halkı bu fikrin etrafında toplamak için subay ve memurlarımıza iftiralar yapmakta ve **kanunlarımızın kendi menfaatlarına mugayir** olduğunu mübalağalı şekilde yaymakta ve devletimizin yakında Fransızlarla harbedeceğinden ve Fransızların kendilerine silah, para, cephane ile yardım edeceğinden bahsetmektedirler.”*

1140 sayılı şifrede, Demenanlıların, Kahmut ve civarındaki seyyar jandarma taburuna, 26.4.1937 günü saat 15'te baskın yapmaya karar verdikleri bilgisi bulunmaktadır. Baskın için iki grup halinde toplananlar üzerine, “üç tayyare uçurulmuştur”. Hedef, yollar, dağlar pilotlara; detaylıca izah edilmiştir. Fakat birbirine benzer manzaralar yüzünden uçaklar, saldırı için toplanan grupların kuzeyinden geçerek Nazımiye'nin Dereova Köyündeki karakolun iki kilometre açıklarındaki mıntıkayı bombalayıp dönmüşlerdir. Ayrıca aynı şifrede iki istihbari bilgi daha bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Kureyşan Aşireti reisi Haso Seydi'nin, Seyit Rıza'dan gelen elçi ile görüştüğünden sonra Kalbosan'a gitmesi; diğeri yeni açılan 36 jandarmanın bulunduğu Eskisor Karakolunun yüz kişilik bir eşkiya grubu tarafından sarılmasıdır. Ayrıca aynı günün gecesi, eşkiyadan genel bir baskın hareketi beklenmektedir. 27 Nisan 1937 tarih ve 1146 sayılı şifre, eşkiya tarafından gece baskınlarını ve karakollar ile seyyar jandarma taburunun çatışmaları ile ilgilidir. Bir keşif tayyaresi uçurulmuş, “üç tayyare filosu eşkiya üzerine bomba atmış ve makineli tüfek ateşi” açmıştır. Aynı güne ait 1171 sayılı şifreye göre, çatışmalar devam etmektedir. Eşkiya, yer yer tabur komutanı ile taburu, bölükleri arasına girmektedir. Eşkiyadan üç ölü, dört yaralı; dört kayıp askerden de iki şehit bir yaralı ve altı hayvan zayıtı vardır. Çatışmaya üçlü filo, bomba ve makineli tüfek ile katılmış, bombalardan asker zarar görmemiştir (BCA, 29/4/1937, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 111.744..3). Bunların dışında arşivde Dersim olayı ile ilgili dişe dokunur raporun bulunmaması dikkat çekicidir (2010 itibarıyla). Özellikle, sonuç raporlarında daha detaylı bilgilerin bulunması gerekirdi.

4 Mayıs 1937 tarihinde Bakanlar Kurulu; toplanan kuvvetlerle, şiddetli ve etkili bir taarruz ile isyan eden yerlerdeki halktan iki bin kişinin toplanarak başka bir yere nakli kararını alır. Bu arada köylere baskınlar düzenlenerek, hem silah toplanacak hem elde edilenler göçe

tabi tutulacaktır. Bundan sonra içlerinde, Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen'in de bulunduğu üç filo (15 uçak) gönderilerek yöre havadan bombalanır (Kaya, 1999: 222).

Dersim'de asıl tedip harekâtı, Dördüncü Umum Müfettiş Alpdoğan, "mecburi izinle İstanbul'a" gönderilip bütün hareket yetki ve komutanlığı General Kazım Orbay'a verildikten sonra gerçekleşir. Zaten "Mareşal (Çakmak) hazır İsviçre'de iken bir an evvel ikmal olunmak kaygusu ile süratli şekilde" hareket edilir. İnsanlar yakalanır. "İsmi listelerde olsun veya olmasın katara eklenerek derelerde, nehir yataklarında 300-500 kişilik kabileler halinde elleri bağlanıp makinalı tüfeklerle" taranır. "Buğday tarlalarında tırpanlanan başaklar gibi nebati muamele gören bu Allah kullarının üst üste yığılan cesetleri aktarılıp orada tesadüfen ve henüz ölmeyenler de süngülenerek bertaraf" edilir. Cesetlerin Munzur suyu içinde akışı "aylar"ca sürer. Rostan deresi, Balişer vadileri yanlış icraatın akisleri ile dolar. Harekat sırasında Elazığ, Erzincan tarafına sürülen keçi, koyun, sığır sürülerinden dolayı, başlangıçta kırk-eli kuruşa askerlerden satın alınan hayvanlar, daha sonra bedava ele geçirilmeye başlanır (Okaygün, 29 Ocak 1963, Dizi no. 23).

Yarı resmî gazete olan *Ulus*'a göre Tunceli olayları, birkaç bin zavallı tarafından çıkartılmıştır. Yalnız gazetenin, cumhuriyet yönetimi ile yörenin ilişkisini yorumlama tarzı çok önemlidir: "*Türkiye'nin her tarafına olduğu gibi, Tunceli mıntikasına da cumhuriyetin nimetlerini götürmek maksadıyla hükümetçe hazırlanan ıslahat planını akamete uğratarak eski derebeyliklerini ellerine alıp halkı sömürmek sevdasına kapılan bazı şeyhlerin, iğfal edebildikleri birkaç bin zavallı ile birlikte, itaatsizliğe kalkışmış olmalarından ibaret ve tamamıyla mevziî bir takım şekavet vakaları silsilesi olan Tunceli hadiselerinin, içeride ve dışarıda, izam edilmiş (büyütülmüş) olduğunu görüp işitiyoruz.*" Baş sayfadaki imzasız başyazıya göre Tunceli hadiseleri, "*Türkiye bünyesi için, delinip kati olarak temizlenecek küçük bir çıbandan fazla*" bir şey değildir. Olay bitirilecek ve çetin coğrafi vaziyetten dolayı geri kalan yöre, "*yola, mektebe, karakola, kışlaya ve diğer bütün medenî vasitalara*" kavuşturulacak, silahlı eşkiyalar yakalanıp "*cumhuriyet adliyesine verilecektir.*" Bu arada, "o mıntıkada bulunup da bu hâdiselere iştirak etmeyen masum vatandaşlar hakkında hiçbir idari tedbir alınmayacak"tır. Hareket, tamamıyla bir medenileştirme operasyonudur: "*Temdin hareketine karşı gelmek isteyenlerin son kozlarını oynamak gafletinde bulunmuş olması ve bu temdin hareketi de*

her engeli yıkarak, cumhuriyetin şiarı olan azim ve imanla” devam edecektir (Ulus, 3 Temmuz 1937).

Ulus, iki gün sonraki manşet haberinde; “Tunceli’nde büyük ıslahat programı- Köprüler kuruluyor kışlalar mektepler binalar yapılıyor” haberini verir. Haber içinde, bir tarafı 2 bin metre yüksekliğinde dağ, diğer tarafı baş döndürücü uçurum olan arazide kurulan bir köprü, “Tunceli için bir medeniyet geçidi” olarak değerlendirilir. Gazete, götürülen medeniyet kadrosunu da şöyle sayar: “Yol, kışla, karakol, doktor, ziraatçı, makine, telefon”. Bu “medeniyet kadrosu, Tunceli’ne cumhuriyet damgasını vuruyor.” 4 Temmuz günü bir milyon liralık bayındırlık ihalesi yapılmıştır. Artık “Tunceli’de silah sesi yerine radyo sesi, testere ve çekiç sesi geliyor: Tunceli, Ankara kadar bizim olmuştur.” (Ulus, 5 Temmuz 1937, s. 1). Gazete, 26 Temmuz 1937 tarihinde, “Tunceli’de Bayındırlık- Son bir haftanın inşa faaliyetine bir bakış” başlığı altında; “aşılmaz sanılan suların”, “köprülerle bir gezinti ve eğlence yeri haline getiriliyor” olduğunu yazar²². Yalnız gazete, diğerleri ile birlikte Ağustos ayının birçok gününü, Trakya’daki ordu manevralarına ayırır. Bunlardan birisi, “Büyük hava harbi yapıldı- Atatürk manevrada”, “Sabiha Gökçen hava harbi yaptı” şeklindedir (Ulus, 20 Ağustos 1937).

13 Eylül 1937 tarihli *Ulus*, en önemli haberini baş sayfada iki sütuna verir: *“Tuncelinde emniyet-Seyid Rıza nihayet teslim olmağa mecbur kaldı-Tuncelinde muhalefet tamamile bitmiş inzibat kurulmuştur”*. Haber içeriği çarpıcıdır: *“Tunceli’ndeki muhalefet hareketinin elebaşısı ve en azılı reisi Seyid Rıza, şimdiye kadar saklanmakta olduğu Ovacık Kazası dâhilindeki dağ ve ormanlarda daha fazla barınamayacağını ve cumhuriyet ordusunun şiddetli takibatından kurtulamayacağını anlayarak, bu sabah saat ikide iki adamı ile beraber Erzincan’a gelerek hükümete teslim olmuştur.”* Aslında Seyit Rıza’nın, Erzincan Jandarmasına teslim oluşu, 11 Eylül 1937 gecesidir. Basında normal olarak, iki gün sonra yer almıştır. Bahri Turgud imzalı haber, vaziyetin güllük gülistanlık olduğunu hissettirmeye çalışır: *“Bütün bu mıntıkada köylüler, serdengeçtilerin elinden tamamıyla kurtulmuş olmalarından dolayı cumhuriyet hükümetine şükranlarını*

²² Tunceli harekâtı sırasında, bayındırlık harcamaları yapılırken devlet kasasından sahtekârlıklar yapanlar da vardır. Bunlardan birisi, “17. Tümen anbar müdürlüğünde bulunduğu zaman müteahhitlerle anlaşarak sahtekârlık yapmak suretiyle 24.118 lira 72 kuruşluk erzakı zimmetine geçirmiş olan” Üsteğmen İhsan Yalçın ve arkadaşlarıdır. İki sene altı ay ağır hapse mahkum edilen üsteğmen, askerlikten de atılmıştır (BCA, 3/7/1940, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer No: 139.20..6).

sunmaktadırlar. Tunceli’nde şimdi baştanbaşa yeni bir hayat, bayındırlık ve kalkınma başlamıştır.” Cumhuriyet gazetesi de baş sayfadan “Saki Seyid Rıza teslim oldu” özel haberini, “iki avanesi ile birlikte Tunceli Ağır Ceza Mahkemesine verileceği” notu ile birlikte geçer (13 Eylül 1937).

Ulus’a göre Seyid Rıza, “ağa ve seyidliği nefsinde topladığını iddia eden mütegalibelerden”dir. Oğlu Şahin ve araziyi iyi bilen Alişer imha edilmiş, evi bombalanmıştır. Kırk yaşındaki ikinci karısı Besi, kendisini teslim olmamaya teşvik ederken, birinci karısı Puli, hükümete itaat etmesini istemiş, sözünü dinletemeyince kendisi “kuvvetlerimize dehalet etmiştir”²³. Bombalandıktan sonra evi içinde yapılan araştırmada, “safsatadan ibaret bazı fal kitapları” bulunmuştur. Gazete, kitap adlarını vermemiştir²⁴.

²³ Seyit Rıza’nın bir eşi de Dersim Mebusu Diyap Ağa’nın (Yıldırım, 1852-1932) eşidir. Ferhatuşağı aşiretinin reisi, Hamidiye Alaylarında milis komutanı olan Diyap Ağa’nın, sonradan Seyit Rıza ile kurduğu ilişkiden dolayı Diyarbakır’a sürüldüğü iddiası vardır (http://tr.wikipedia.org/wiki/Diyap_Y%C4%B1ld%C4%B1r%C4%B1m, Erişim: 15 Ekim 2014). Aynı konuda tam tersi bir iddiaya göre Diyap Ağa sürülmemiş, Mustafa Kemal’in çok önceden verdiği bir bilgi üzerine Dersim’den göç etmiştir: Sibel Yardımcı ve Şükrü Aslan’ın, Diyap Ağa’nın torunuyla yaptıkları görüşmeye göre, M. Kemal Diyap Ağa’yı çağırıp "Git, aşiretini kedisine kadar al, Dersim’den çık. Çık ama Malatya’yı geç" demiştir. Diyap Ağa da Çankaya’dan aldığı bu tüyo sayesinde Dersim’i terk edip ailesinin hayatını kurtarmıştır ("Herkesin Bildiği Sır: Dersim", s. 426’dan Mustafa Armağan, 'Hasta' Atatürk, Seyid Rıza’nın asıldığı gece Elazığ’da ne yapıyordu?, *Zaman*, 27 Kasım 2011, http://www.zaman.com.tr/mustafa-armagan/hasta-ataturk-seyid-rizanin-asildigi-gece-elazigda-ne-yapiyordu_1206766.html, Erişim: 15 Ekim 2014). Diyap Ağa’nın erkek tarafından torununun oğlu olan, 1948 Tunceli-Çemişgezek ilçesi doğumlu, CHP Sarıyer İlçesinden il delegesi Veli Yıldırım, sürgünü dedesinden sonraki döneme ait olarak kısmen doğrulayan ifadelerde bulunmaktadır: “Annem ve babam Çemişgezek’te yaşıyorlar. 1937-38 yıllarında yaşanan Dersim olayları süreci 1948’e kadar sürdü. 1938’de biz Bursa’ya sürgün ediliyoruz. 10 yıl süreyle orada kalıyoruz. O tarihlerde çıkarılan bir kanunla alınan arazilerin iadesi koşuluyla geri dönüşe müsaade edilince, bizim de çok sayıda köyümüz olduğu için geri dönüş yapıyoruz.” (Dersimli Diyap Ağa’nın torunu, *Sarıyer Manşet*, 25 Nisan 2012, <http://www.sariyermanset.com/dersimli-diyap-aganin-torunu-2265h.htm>, Erişim: 15 Ekim 2014).

²⁴ Seyit Rıza’nın ele geçirilen çadırında Ermenice kitaplar ile Ermenice yazılı bir taç bulunduğu belirtilmektedir (Akgül, 1992, 121). Baytar Nuri’ye göre; Tehcir sırasında “kaçıp Dersim’e sığınan on binlerce biçare Ermeni’ye” sahip çıkarak onlara “öz kardeş muamelesi” yapmıştır (Dersimi, 2004: 279). Bu tutum Ermenice ile ilgisini zenginleştirmiş olmalıdır. Seyit Rıza’nın Dersim Hareketi sırasında, Kasım 1937’de çadırında bulunan tüm şahsi eşyaları, el konarak, Ankara’ya getirilir. Bu eşyalardan bazıları şunlardır: “Kuran, Hadis, Ayet, Enam-ı Şerif, Mahmudiye, Siyer-i Nebi, Keşkül, mavi boncuklar, içinde hayat iksiri bulunan renkli testi, Ekberi Meşlahi vs., ayrıca Ermenice kitaplar, beş yüz sayfalık Almanca lügat, çeşitli boy haç (renkli İstavrozlar), İsa’nın başparmağının kemiği olan "Eizzei Nasra" bir kutu (bu kutu kapalı olup hiç açılmamıştır), Ermenice yazılı olan Taçlar, (Taçları kim yaptırmış neden yaptırmış malum değil), diş tedavisinde kullanılan kerpeten takımı vs.” (www.utopiya.org; <http://www.alevileriz.biz/archive/index.php/t-3471.html>).

Başbakan İnönü; hükümetin “iki seneden beri Tunceli bölgesinde özel ıslahat programı takip” ettiğini, bu programın “bölgeyi medenileştirmek için bütün vasıtalarla ve özel hükümler dâhilinde orada geniş bir çalışma” yaptığını anlatır (Uluğ, 2007: 185). İnönü; 18 Eylül 1937 tarihli Millet Meclisi konuşmasında Mart ayında başlayan harekâtın ilk kısmının bitiminden beş gün sonra şu bilgileri verir: “*Cumhuriyet ordusu ve zabıtası, bu hâdise esnasında yaptığı takiplerde hurafe olarak zihinlerde yerleşen ne kadar uçurum halinde dere ve ne kadar çıkılmaz dağ varsa hepsini Ankara sokakları gibi baştanbaşa geçmişlerdir. Kanun götüren ordu, jandarma neferlerinin ayak basmadığı yer, inmediği dere ve çıkmadığı tepe yoktur. Bugün Tunçeli’nde ne seyit, ne ağa ve ne de reis vardır. Devlet kanunlarına muti, cumhuriyetin feyizlerinden geniş miyasta istifade eden vatandaşlar mevcuttur.*” (Ağar, 1940: 5).

Konuşmasında, yaşananların, “diğer vatandaşlara ibret olması temennilerini” ileten İnönü, “*Cumhuriyetin imar ve ıslah programına muhalefet*” edenleri, “*nüfusları az olmakla beraber, altı aşiret*” olarak tanımlar. Bölgedeki operasyon sonrasında, “265 maktul, 20 yaralı, 27 yakalanmış ve müsademe esnasında 849 kişi teslim olmuştur.” (Goloğlu, 1974: 247). “*Dersim harekâtının başından itibaren verilen zayıat, subay: Bir şehid, dört yaralı; er: 28 şehid, 46 yaralı; bekçi: Bir şehid, bir yaralı*”dır. Böylece; “*Cumhuriyet idaresinin kuvvetli olduğu kadar şefkatli ve adaletli olduğunu göstermek itibarıyla Tunceli hadisesi en son ve en mukni, bir misal olmuştur.*”²⁵

SEYİT RIZA’NIN YARGILANMASI

Teslim olduktan sonra, Seyit Rıza’nın ilk mahkeme haberi, basında 5 İkinciteşrin (Kasım) 1937 tarihinde yer alır. CHP Konya teşkilatının yayın organı olan *Ekekon*, İstanbul’dan telgrafla aldığını belirttiği haberi şöyle verir: “*Sergerde Seyit Rıza’nın mahkemesi. İstanbul, 5 (Telgrafla)- Dün Elaziz Ağır Ceza Mahkemesinde sergerde Seyit Rıza ile avanesinin duruşmasına devam edildi. Müddeiumumî bu celsede iddianamesini okuyarak Seyit Rıza ile oğlu Hasan’ın ve avanesinin idamını, diğer maznunların da altı seneden aşağı olmamak*

²⁵<http://www.ilkelihaber.com/index.php?id=298704&ad=%DDn%F6n%FC:%20Dersim%20%DDbre t%20Olsun.>

üzere ağır hapsini istemiştir. Mahkemeye Cumartesi günü devam edilecektir.”

Dersim olayının sembol isimlerinden Seyit Rıza'nın doğru anlaşılması, gelişmelerin de kavranmasına yardımcı olacaktır. İsyan ve bastırma hadisesi patlak vermeden önce Seyit Rıza'nın şöyle dediği anlatılır: “*Şayet hükümet, hizmet ve sadakatimizden şüphe ederse âbâ ve ecdadımızın eskiden Yukarı Türkistan, Horasan vilayetine bütün mensubini aşiretimizle hicret etmeğe himmet buyursun.*” (Hezarfen-Şenler, 2003: 3). Bu istek gerçekleşmemiştir. Kendisine katılanlar, “5-6 bin kişiyi” geçmeyen, bunların yarısını da kadın ve çocuklar teşkil eden biridir Seyit Rıza (Okaygün, 26 Ocak 1963, Dizi no. 21).

Dersim olayları sırasında kabile reislerinden Alişer ve eşinin başları, kesilerek ilgililere teslim edilir²⁶. Ölen ölmüştür. Ama ileri

---

²⁶ Alişer/Alişer ile ilgili iki ayrı anlatım vardır. Birisi; kendisini yakinen tanıyan, birlikte iki ayrı yerde isyan hareketi içinde buldukları Nuri Dersimi'ye aittir. Baytar Nuri'ye göre Alişer, Koçgiri aşiretleri üzerinde büyük etki sahibidir. O “bu nüfuzunu kelimenin gerçek anlamıyla, Kürtlük ve Kürdistan bağımsızlık davası uğrunda kullanmış ve bu amaçla Dersim aşiretleri arasında kuvvetli bir birlik yaratmayı başarmıştır.” Karısı akrabasından Zarife de aynıdır. Bu kadın “her yıl Dersim'e gider, millî propagandalar yapar ve aşiretler arasındaki sorunları bir hâkim gibi hallederdi.” Dersim'in bahsettiği şu bilgi önemlidir: “*Alişer, 1914 Dünya Savaşında Kürdistan'ın bağımsızlığı için Rus ordusuna katılarak, Koçgiri, Sivas, Malatya ve Dersim bölgelerini Kürt temsilcisi sıfatıyla Rus himayesi altında, Özerk Kürdistan yönetimi kurulması için çalışmıştır. Rusların Erzincan'ı işgali sırasında, Alişer bir askeri birlikle Ovacık ilçe merkezine gelmiş ve orada Türk idaresini dağıtarak bir Kürt idaresi kurmuştu. Bu başarı, Rus ordularının Dersim'le irtibat noktalarını güven altına almıştı.. Ne yazık ki, Rus orduları çekilmeye başlamıştı. Bu nedenle Alişer onlardan ayrılarak Dersim'e dönmüş ve burada kalmaya devam etmiştir. Türk kumandanı Vehip Paşa, siyasi bakımdan Dersim'in durumunu pek önemli gördüğünden, Kürtleri kazanmak için Alişer'in ve onunla beraber Rusya'ya katılan diğer Koçgiri ve Dersim gençlerinin affedilmelerini sağlayarak, bu suretle Alişer'in tekrar Koçgiri'ye dönmesine olanak çıkmıştı.*” Kürdistan Teali Cemiyetine bağlılığını bildiren Alişer, “*Sevr Anlaşması gereğince Kürdistan'ın bağımsızlığının onaylanması için Dersimlilerle birlikte Ankara Hükümetine telgraflar yağırdırıyordu. Diplomasi alanında yaptığı bu faaliyetlerden başka, Dersim'de bulunmasından faydalanarak, halka Kürtçe konferanslar veriyor ve önemli etkiler yaratmakla beraber Kürt bağımsızlığını sağlamak için tek başına çalışmalar yapıyordu. Koçgiri savaşlarına bilfiil katılmış ve bu yüzden ölüm cezasına mahkûm edilmiş olduğundan, artık Ovacık mintikasını ikametgâh olarak seçmişti.*” Dersimi'nin Alişer ile ilgili son cümlesi şöyledir: “*Türk paşasına teslim edilen Alişer'in ve Zarife'nin kanlı başları, Kürt milletinin, kurtuluş ilahına sunduğu en kıymetli kurbanlardır.*” (Dersimi, 2004: 274-276). Diğer anlatım ise; Alişer'in mesai arkadaşı Baytan Nuri'nin anlattıklarının tam tersidir: Alişer, Kafkas Cephesi sırasında, Erzurum-Erzincan'ı işgal ettiğinde Ruslara-Ermenilere karşı ülkesini savunan birisidir. Karargâhı Palu'nun Sekrat Köyünde olan 9. Kolordu Komutanı Ali İhsan Paşa (Sabis) ile irtibat kurup, ondan Dersimliler için silah, millis teşkilâtı kuracak iki subayı (Binbaşı Deli Halit ve Binbaşı Hasan Lütfi Bey) alarak mücadele etmiştir. Dersim olayı sırasında tenkil edilen, Kureyşan Aşiretinden Şah Haydar da bu mücadelede yaralanarak ölmüştür. Yaralandığı sıra inlediğinde kardeşinin uyarısı: “*Utan! Sen Horasan aslanısın, Ruslar işitir sana gülerler*” olmuştur (Öztürk, 1984: 20-21). Nitekim Alişer ve

gelenlerden Seyit Rıza sağdır. “Singeç Suyu üzerine, Singeç Köprüsü” yapılmıştır. 60 metre uzunluğundaki bu köprüyü, “*Ebedi Şef Atatürk 1937 yılı İkinciteşrin (Kasım) ayının 17 nci Çarşamba günü*” açmaya gidecektir (Ağar, 1940: 63). Pazartesi Elazığ’da olacak olan “Ebedi Şef”ten, Seyit Rıza’nın affını istemek üzere, “beyaz donlu altı bin” kişi toplanmıştır. İçişleri, bunların Atatürk’ün karşısına çıkmasına izin vermeme kararı alır. Onun için af talebinden önce, Seyit Rıza işinin halledilmesi, yani idamı gerekmektedir. Sorunu çözmek üzere, altı kişi ile İhsan Sabri Çağlayangil, yetkilendirilerek yola çıkarılır. Öncelikle savcının, mahkemenin tatil günü toplanıp karar alması gerekmektedir. Savcı rapor olarak ayrılınca yerine, Çağlayangil’in hukuk fakültesinden bir arkadaşı geçer. Çağlayangil, hâkimin evine gider. Hâkim, “vereceği kararı daktiloya geçirmekle meşguldür”. Cumartesi günü mahkemenin toplanamayacağını, ancak Pazartesi toplanıp Salı günü de kararın verilebileceğini söyler. Bu sıra Tunceli’de kararların temyizi yoktur. Komutan Alpdoğan’ın tasdiki temyiz demektir. Çağlayangil, hâkimi, Pazar günü sahurdan sonra mahkemeyi kurmaya ikna eder. Çünkü Pazar gecesini 00’den sonra Pazartesi başlamaktadır. Bu defa hâkim, “elektrikler kesik, dinleyici yok” itirazını dillendirir. Onlara da çözüm bulunur. Otomobil farları ile hapisane aydınlatılacak, dinleyiciler getirilecektir. Asılırken de idam mahkûmlarının birbirini görmemesi gerekmektedir. Gece yarısı her meydana dörder idam sehpa kurulur. Gece 12’de hapisaneye gidilerek 72 sanığın duruşması yapılır. İdam işini yapacak Çingeneyle, adam başına on liraya anlaşılmıştır. Seyit Rıza, mahkemede “ölüm cezası” dendiği, “idam” denmediği için durumunu tam anlamamıştır. Otomobilde götürülürken, idam sehpalarını görünceye kadar durumu fark etmez. Soğuk havada, kimsenin olmadığı karanlık meydanda, Seyit Rıza, meydan dolu imiş gibi; “*Evladı Kerbelâyih!.. Bî hatayih!.. Cürümdür.. Zulümdür.. Cinayettir..*” der. Çingene’yi iterek ipi boynuna geçirip sandalyeye tekmeyi vurur. Tarihi bir anı yaşadığını düşünen Çağlayangil, asılanların fotoğraflarını çeker, banyo ettirir. Bir kopyasını saklayarak fotoğrafları, Atatürk’e vagonda kahvaltı yaparken götürür. Fakat Atatürk’ün, fotoğrafları görünce, takdir edeceğine yüzü asılmıştır. Negatif ve kopyalarının da kendisine hemen getirilmesini emreder. Çağlayangil, “neye uğradığını bilemeden” koşup getirdiğinde, açıklaması şöyledir: “*Bunlar bayrak adam.. senin çektiğin*

---

karısının kesik başlarını “mükâfat almak” için getiren iki kişiyi, Erzincan’ın Rus işgali günlerinden Alişer’i tanıyan Deşt Kışlasındaki komutan kurşuna dizdirir (Öztürk, 1984: 35).

resim, ellerine geçse, bu bölge yeniden isyan eder.. Sen, hem ateşi söndürmüşsün, hem de külleri arasındaki kıvılcımlardan yeni bir ateşi tutuşturmaya çalışıyorsun!..” (Bozdağ, 2009: 124-131). “Arkadaşı Çağlayangil”den dinleyerek adaletin işleyişini anlatan Bozdağ, Dersim olayı sırasındaki hukuki durumu da açıklamış olmaktadır.

Çağlayangil’in perde gerisini deşifre ettiği mahkeme sonucu, 16 Kasım 1937 tarihinde kamuoyuna şöyle açıklanır: “Sergerde Seyit Rıza, Oğlu ve 5 avanesile idam edildi. Ankara, 16 (Telgrafla)-Sergerde Seyit Rıza ile oğlu ve avanesinden dokuz kişi Tunceli Ağır Ceza Mahkemesince idama, diğer suçlular muhtelif hapis cezalarına mahkûm edilmişlerdir. Maznunlardan 14 kişi de berat etmiştir. Dün Elaziz’de Ağır Ceza Mahkemesinin verdiği bu hüküm infaz edilmiş, Seyit Rıza ile oğlu ve avanesinden beş kişi idam edilmiştir. İdama mahkûm olan avaneden dört kişi de yaşları 65’i tecavüz ettiği için ölüm cezaları 30 sene ağır hapse tahvil edilmiştir.” (*Ekekon*, 16 İkinciteşrin 937, S. 534-67/1).

İnfaz edilen idam mahkûmları, Seyit Rıza, oğlu Hüseyin, Şeyhanlı Aşireti Reisi Hasan Seydi, Yusufhanlı Aşireti Reisi Cebrail oğlu Hasan, Kureşanlı Ulukiye oğlu Hasan, Mirza oğlu Ali’dir (Goloğlu, 1974: 247).

Ekekon gazetesi, M. Kemal’in bir gün sonra, yani 17 Kasım 1937 tarihinde, Elazığ’daki köprü açma ve Pertek’teki halkevi ziyaretini şöyle verir: “Cumhurreisimiz Atatürk Elâziz’de hararetle karşılandı. Ankara, 17 (Telgrafla)-Büyük Şef Atatürk bugün Elâziz’i şereflendirmişlerdir. Büyük kurtarıcısını görmek isteyen Elâziz halkı sabah çok erkenden sokaklara dökülmüş, İstasyon’da toplanmışlardı. Ulu Önder’in hususi treni Elâziz’e girince halk kendisini büyük tezahüratla alkışlamıştır. Atatürk, Dördüncü Umumi Müfettişlik binasında bir müddet kalarak General Alpdoğan’dan izahat aldılar. Sonra Murat Suyu üzerindeki beton köprüyü bizzat açtılar ve buraya ‘Sihgeç’ ismini verdiler. Cumhurreisimiz dönüşte Pertek Kazasını şereflendirerek Halkevinin gezdiler ve akşama Elâziz’e döndüler. Atatürk gece Elaziz Halkevinin verdiği müsamereye huzurlarıyla şeref verdiler.” (*Ekekon*, 18 İkinciteşrin 937, 534-69/1).

Tunceli olaylarının, 1937 silahlı kısmı biterken Ankara’da bir daha bir araya gelmeyecek bir ayrılık baş gösterir. “Kamutayın açıldığı” gün, İsmet İnönü Başbakanlıktan “mezunen” ayrılır ve yerine Celal Bayar atanır (*Ulus*, 29 Eylül 1937). Falih Rıfkı Atay, gazetenin “Başbetke”sinde (başyazı), İnönü’nün dinlenmek üzere Atatürk’ten izin istediğini belirtir. Ona göre İnönü, “*şanlı hayatının en büyük şerefini*

Atatürk'e hizmet etmiş olmakla bulmuştur.” Zaten “Türk inkılâpçısının en iyi vasfı da Atatürk'e hizmet kelimeleriyle hulâsa olunabilir.”

Gazete, ertesi günkü (30 Eylül) sayısında, yeni Başbakan Celal Bayar'ın hayat hikâyesini, baş sayfadan verir. Bu bilgiler, Dersim olaylarında İnönü ile Bayar'ın iki yıla yakın süreyi yarı yarıya paylaştıklarını göstermektedir.

1938 HAREKÂTI

Askerî harekât, 20-21 Mart-19 Ekim 1937 ile sınırlı kalmamıştır. 31 Aralık 1937'de Kalan mıntıkasında jandarma karakollarına (Mansuluuşağı ve Diztaş köyleri) saldırı olur. Çünkü jandarma, Kalan Deresi bölgesini boşaltmaya gelmiştir. Yedi jandarma ile basılan Mercan Karakolu'ndan iki asker şehit edilir. Bunun üzerine 3. Ordu'nun da katıldığı kati bir tedip hareketine girişilir. Koç, Kalan mıntıkları yasak bölge ilan edilerek üzerinde yaşayanlar batıya nakledilir. Sarp dağlar ve mağalarda barınarak isyana devam edenler olur (Ağar, 1940, 34). Ocak 1938'de başlatılan, modern teçhizatlı üç Kolordu ve iki Süvari Tümeni'nin katıldığı harekât, Haziranda şiddeti artırılarak Eylülle kadar devam eder²⁷.

Başlangıçta, “Muharebe ve müsademeleri” gerekli kılacak Dersim harekâtının, “bir aydan fazla devam edeceği” tahmin edilerek Millî Savunma Bakanlığı isteğine bakanlar kurulu kararname ile onay verilir (BCA, 9/6/1938, Sayı. 89742/, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 83.51..14). Aynı gün çıkartılan bir başka kararnameye göre; *“Tunceli Harekâtına iştirak edecek kara, hava ve jandarma birliklerine mensup erata kuvvetli tayın verilmesi için bu hareketin **sefer mahiyetinde** mühim hareket olduğu”* kabul edilir (BCA, 9/6/1938, Sayı: 89732/, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 83.51..14).

Dersim olaylarının sonuna gelindiği sıralar, bakanlar kurulu, 5 Ağustos 1938 tarihli kararını alır. Buna göre, “Tunceli'de sükûn ve istikrarı temin etmek” üzere “yasak bölgeden”, 2 bin kişiye ilaveten 3 veya 5 bin kişi, isyancı, firari, aşiret reisleri, kolbaşları, seyitler ve yakınları batı illerine nakledilecektir. Bölgede tarama, silah toplama, işi devam ettirilerek “yasak bölge”nin muhafazası için kuvvet

---

²⁷ Kurmay Albay Halli'nin hazırladığı Genelkurmay'ın yayını olan *Ayakanmalar* kitabında, Dersim olayının bu ikinci kısmı üç safhada ele alınır: “Birinci Safha (II nci Tunceli Harekâtı-2 Ocak-7 Ağustos 1938), İkinci Safha (II ncü Tunceli Harekâtı: 10-17 Ağustos 1938), Üçüncü Safha (IV. Tunceli Harekâtı: 6-16 Eylül 1935)” (Halli, 1972: 337-465).

gönderilecektir (Öztürk, 1984, 37). Bir yıl önce Trakya'da yapıldığı gibi, bir büyük manevranın planlanması, belli yerlere mesaj verilmesi açısından önemlidir.

24 Ağustos 1938 tarihinde başlatılıp, üç gün boyunca devam eden "Şark Manevraları" basında, özellikle yer almıştır. Bir hafta önceden Elazığ'a gelen Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Üçüncü Ordu Müfettişi Orgeneral Kazım'la birlikte manevra hazırlıklarının tamamlanmasına bizzat nezaret etmiştir. Harekâta, motorlu kıtalar, hava filoları da katılacaktır. Başbakan Celal Bayar, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras yanında Cumhurbaşkanı Umumi Kâtibi Hasan Rıza, Maliye Bakanı, milletvekili Kılıç Ali, Donanma Komutanı, Bağdat, Bükreş (Hamdullah Suphi), Brüksel elçilerinin de bulunduğu kalabalık heyet, bir gün önceden (23 Ağustos) Elazığ'a, harekâti yerinde izlemek üzere giderler (*Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1938, 1, 3). Aynı gazete, 28 Ağustos tarihli sayısında, Başbakanın katıldığı harekâti, manşetten "Doğu Manevraları Bitti" başlığı ile verir. Tunceli bölgesinde silahtan arındırma harekâti, 16 Eylül 1938'de sona erdirilir (Akgül, 1992: 159).

Harekâtle ilgili olarak ordu mensupları ve "misafir"lere, çok miktarda madalya dağıtılmıştır. Genelkurmay Başkanlığı, Başbakanlıktan 23.7.1938 tarihli yazı ile "Tunceli bölgesinde yapılacak 3. Ordu manevrası için" 100 adedi mahfazalı, 250'si mahfazasız olmak üzere toplam 350 adet madalya ister. Fakat madalya, "manevra"lara katılan bütün subay ve misafirlere verilecek olunca ihtiyaç yükselir. "Darphanede henüz klişesi bozulmamış olan" madalyanın, sayısı bine çıkartılarak, 30 Ağustostan önce bir uçakla Elazığ'a gönderilmesi istenilir. Ama mevcut madalya yetmemiş, ancak "yüzde seksen miktarında" dağıtılabilmştir. Onun için Ordu Müfettişi, yeniden Başbakanlıktan 500 adet madalyanın gönderilmesini, 5 Eylül 1938 tarihli telgrafla ister. Böylece 1938 "Tunceli manevrası" için, üç partide bastırılan 1850 madalya dağıtılır (BCA, 8/10/1938, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 197.349..8).

Ödül sadece askere değildir. Tunceli'deki idari kadroya da ödüller verilmiştir. Pülümür Kaymakamı Edip Yavuz, Ovacık Kaymakamı Kadri Sözen, Pertek Kaymakamı Sabri Berkman, Çemişgezek Kaymakamı Mazhar Onu, Mazgirt Kaymakamı Fahri Tokmakçı, Nazımiye Kaymakamı Nesip Ararat, Hozat Kaymakamı Ahmet Turgut Başkaya, Kalan Kaymakamı Hayri Sarıkaya; "Yol, mektep inşasında, emniyet ve asayişin temininde ve Tunceli ıslahatının tatbikatında ve memnu

mıntıkalarla boşaltılması gerekli sahanın temizlenmesindeki gayretinden dolayı vekâlet makamınca takdir edilmiştir.” (*İdare*, İkincikanun 1939, 130/38-40).

DERSİM'DE NELER OLDU?

Dersim olayı, sadece arşivde değil, büyüklüğü oranında basında da yer almamıştır. 1937-38'lerde yukarıda verildiği tarzda yorum ve haberlerin yapılması anlaşılır bir durumdur. Fakat daha sonra yazılanlar da nelerin olduğunu yeterince ortaya koyar mahiyette değildir. İlginçtir, Dersim'i, bilindiği kadar ilk defa gerçek yüzüyle, dört ayrı sayıda dergisinde yazı konusu yapıp, mercek altına alan Necip Fazıl Kısakürek'tir. Doğrudan kendisine ait, “*Dedektif X Bir*” müstearıyla yazılanlar, yeterince göz açıcıdır. Tenkil olayının daha kanları yeterince kurumamış, yangının ateşi soğumamıştır. Kısa süre sonra, birinci elden tanıklardan yapılan derlemeler, sorgulayıcı, suçlayıcı ve mazlumdan yana açık tavır alan bir tarzda *Büyük Doğu*'da verilmiştir. Bu durumun belirtilmesi önemlidir. Çünkü Dersim olayı günümüzde; bir Alevi-Sünni, Kürt-Türk çatışması daha doğrusu Türk ve Sünnilerin; Kürt ve Alevileri katliama uğratması, acımasız ve alçak bir jenosit hareketi olarak gösterilip yeni düşmanlık, bölücülük alt yapısı oluşturma çabalarında kullanılmak istenilmektedir²⁸. Kırklı, ellili yıllarda Sünni ve Türk bir fikir, sanat ve ideal adamının; tam tersi tavrının bu tezgâhları boşa çıkarması açısından Necip Fazıl'ın, yayınında neler yaptığının ortaya konması gerekmektedir. Örneklerden bazıları şöyledir:

“YERİNİZ BABANIZIN YANI”

Elazığ Ortaokulunda okuyan iki kardeş, tatillerini geçirmek üzere memleketleri olan Hozat'ın köyüne gelirler. Tam tenkil hareketinin devam ettiği sıradır. Ailelerini ararlarken, babaları Yusuf Cemil'in öldürüldüğünü öğrenirler. Birkaç gün perişan dolaştıktan sonra sığınacak bir yer bulmak üzere Hozat Kaymakamına başvururlar. “*Babamızı suçsuz olarak öldürttünüz. Bari bizi bir tarafa gönderin de başımızı sokacak bir yer bulabilelim*” derler. Kaymakamdan aldıkları cevap; “*Şimdi sizi rahat edebileceğiniz bir yere, babanızın yanına göndereceğiz*” olur. Bu söz ardından çocuklar; odadan sürüklenerek çıkartılıp, jandarma muhafazasında götürüldükleri yolda süngülenerek öldürülürler. Yusuf Cemil'in köyünde, 200 kadın ve çocuk öldürüldükten sonra cesetleri buğday sapsarı üzerinde yakılmıştır. Elazığ'da askerliğini

²⁸ www.america.gov/world/africa.html.

yapan Rüstem adında biri de bu sıra izinli olarak köyüne gelmiştir. İstenirse kimliğini ve izin kâğıdını gösterebileceğini söylediği halde Rüstem, dört çocuğu, anası ile birlikte kurşunlanarak öldürülmüştür (Kısakürek, 3 Şubat 1950: 17/3).

YAKILAN ÖĞRETMEN

İmhası öngörülen bir köyün, bütün evleri yakılmak üzere tutuşturulmuş, ayrıca dört tarafını kaplayacak şekilde dış çevresi de çalıcırpı ile alev alev yanmaktadır. Alevler içinden biri deli gibi çıkıp, yangın gerisinde manzarayı seyredenlere doğru koşarak haykırır: “Durun, ben köy ahalisinden değilim! Muallimim! Müsaade edin, kendimi size ispat edeyim!” Bu sözler karşısında, öğretmen, alevler içinden kurtarılacak yerde, kalasla alevlerin içine geri itilir. Önce göğsünün kılları tutuşan öğretmenin yanışını âmir, “zevk ve istihza ile sigarasını içerek” seyreder (Kısakürek, 3 Şubat 1950, 17/3).

O köyden olmadığı, bir devlet görevlisi olduğu halde öğretmen, niçin diri diri yakılmıştır? Bu durumu ancak katillerin, görgü tanığını yok etme tavrı, izah edebilecektir. Zira öğretmen, köy içinde yapılanların, yangının tanığı olmuş, son anda yanarak öldürülmekten kimliğini açıklayarak kurtulmak istemiştir. Ama artık çok geçtir.. Öldürülen tek öğretmen bu değildir. Hozat’ın Dolantanır Köyünden Veli de onlardan birisidir. Elazığ Muallim Mektebinden mezun olan Veli, Trakya’da öğretmenlik yapmaktadır. Evli ve üç çocuk babasıdır. Harekât sırasında, karısı ve çocukları ile yaz tatilini geçirmek üzere köyüne gelmiştir. Erkek, kadın, çocuk ve ihtiyarları ile birlikte katledilen köy halkı arasında, karısı ve çocukları ile birlikte Veli öğretmen de vardır. Öldürülür ve cesedi yakılır (Kısakürek, 3 Şubat 1950, 17/16).

ÇAPUL DEVREDE

Öğretmenlere benzer bir durum, Hozat’ın Karaca Köyünden Cafer oğlu Kasım’ın başına gelir. Kasım, eğitilmiş insanların çıktığı bir ailedendir. Daha önce Amerika’ya gitmiş, on beş yıl kalarak hayli para kazanarak köyüne dönmüştür. Döndüğünde, Kafkas Cephesi Köprüköy Muharebesinde şehit düşen, kardeşi Yüzbaşı Şükrü’nün iki çocuklu dul eşi Şirin Hatun’la evlenerek Hozat’a gelip yerleşir. Ticaretle uğraşmaya başlar. Hükümetle bazı taahhüt işlerine girer. Dersim harekâtı sırasında, yaptığı işlerin bedeli olan altı bin lirayı almak üzere Ovacık Kaymakamlığına müracaat eder. İşlemlerini yaptırıp devrine göre bir hayli yüklü olan parasını alır. İşlem bitişi, “seni Hozat’tan çağırıyorlar” denerek yanına görevliler verilip yola çıkarılır. Kasabadan ayrıldıktan

bir saat sonra, yanındaki görevliler tarafından öldürülerek koynundaki servet alınır ve bu para, iki idare âmiri arasında taksim edilir. Kasım'ın dramı burada bitmez. Olay sırasında her şeyden habersiz olan karısı, dört çocuğu ile komşularına oturmaya gitmiştir. Kocasının başına gelenlerden habersiz olan Şirin Hatun, döndüğünde, evlerini kapısı kırılmış, eşyaları etrafa saçılmış bulur. "Yetişin, evimize eşkıya girdi!" diye feryat ederken kapı önünde, dört çocuğu ile birlikte öldürülür ve ardından dolgun miktarda altını, parası, eşyaları yağma edilir (Kısakürek, 3 Şubat 1950: 17/3). Necip Fazıl, iki görevlinin adlarının kendilerinde olduğunu belirtmiş, fakat açıklamamıştır.

ÖLÜ KADININ SAĞ BEBEĞİ

Hozat'ın Zımbık Köyündeki durum diğerlerinden farklı değildir. Erkekleri tamamen katledilen köyde, kadın ve çocuklar, kurşun harcanmadan sivri uçlu aletlerle öldürülmüştür. Katledilenlerin arasında doğumlu, gebe bir kadın da vardır. Sivri uçlu kesici alet, karnını kesip bağırsaklarını yere dökmüş, rahmini parçalayarak ölümünü sağlamıştır. Faciadan sonra, gizlendikleri yerlerden çıkıp gelen birkaç kadın, ölümler arasındaki gebe kadın rahminden düşen çocuğun, sağ olduğunu dehşetle görürler. Bu çocuğu alıp emzirip büyütürler. Yalnız, "Besi" adını verdikleri bu kız çocuğu da annesinin rahmini parçalayan delici alet tarafından topukçuğundan yaralanmıştır. Büyüdüğünde, bebekliğinden kalma o yaranın izini taşımaya devam eder (Kısakürek, 3 Şubat 1950: 17/3, 16). Çocuğa verilen ad, geri kalanların hangi duygular içinde olduğunu vurgulamaktadır. Zira Besi'nin, Seyit Rıza'nın silahlanarak dağa çıkıp savaştan, genç karısının adı olduğu hatırlardadır.

TİTREŞEN YİRMİ ÇOCUK

Mazgirt Tersemek Nahiyesinin halkı, tenkil edilmektedir. Bu sıra merhamet sahiplerinden birisi, birle on yaş arasındaki yirmi çocuğu kaçırmak bir derenin içine saklar. Fakat vaziyet haber alınmıştır. Çocukların öldürülme emri verilir. İlk emredilenler, küçüklere karşı silah kullanamayarak görevi yerine getiremezler. Dere içinde titreyerek bekleyen çocuklar, en katı yürekleri bile sızlattırmıştır. Ama kara yüzlü, cellâttan daha "karanlık suratlı" biri bulunarak görevlendirilir. Ve o karanlık adam eliyle, yirmi masum çocuk, dere içinde öldürülür (Kısakürek, 3 Şubat 1950: 17/16). Artık "Murat suyu kandan kıpkırmızı" akmaktadır.

Kimyasal silahın kullanıldığı bilinen Dersim'e ait olduğu açıklanan bir fotoğraf, çok daha düşündürücü²⁹. Fotoğrafta silahlı askeri kıyafet içinde askerler ile iç-dış bütün giyeceklerini çıkarmış, edep yerlerini kapatmaya çalışan kadınlar grubu görülüyor. Dersim, bir farklı travmanın yaşandığı coğrafya.

Necip Fazıl'dan 36 yıl sonra gazeteci M. Övür, 1986'da Tunceli'ye giderek birçok insanla görüşmüştür. Bunlardan birisi, yaşı 60'ın üzerinde olan Menez Teyze'dir. O tarihte 8 yaşında olan Menez, görüşme yılı gazetecinin yayınlamadığı bir durumu anlatır: "Köyümüzü uçurumun kenarına topladılar. Çoluk çocuk yaşlı genç hepimiz bir aradaydık. Arkamız uçurum, önümüzde mitralyöz denilen silahlı askerler. Üzerimize kurşun yağmaya başlayınca kimimiz öldük kimimiz uçurumdan aşağı düştük. Aşağı düşenlerden üç kişi kurtuldu, biri bendim."³⁰

Dersimi de bazı örnekler verir. Ona göre, manevralar sırasında Karabal, Ferhad ve Pilvenk aşiretleri, teslim oldukları halde tamamen imha edilmişlerdir. Bu aşiretlerin "kadın, çocuk ve ihtiyarları samanlıklara doldurularak yakılmış ve öteden beri hükümete itaat eden Pilvenk ve Abasane Jerin aşireti mensupları ve aileleri de İn ve İnciğa vadilerinde toplu olarak kurşuna" dizilmişler, "İrgan Köyünde bütün kız ve kadınlar toplatılarak üzerlerine petrol serptirilip feci bir surette" yakılmışlardır. Şeyh Mehmedan Aşireti mensupları, Hozat'ta teslim olanlar, Karaca Seyitleri makineli tüfeklerle imha edilmişlerdir. "Vahşet o dereceye varmıştır ki, birçok ihtiyarın süngüyle gözleri oyularak" öldürülmüştür. Dersimli kadın ve kızlar arasında, kurşunla intihar edenler, kendilerini uçurumlardan aşağı atanlar vardır. Uçurumdan atarak ölenler arasında Nuri Dersimi'nin 14 yaşındaki kızı Fato da bulunmaktadır. "Askeri harekât sahasında bulunan Erzurum Kolordu Kumandanı" Tevfik Paşa, yapılanları eleştirerek "adil ve insani bir hareket yapılmasını" istediği için Dersim'den Ankara'ya gönderilerek sorgulanmıştır. Aynı kolordudaki, "bir düşman subayı" Binbaşı Haydar, öldürülen bir çocuğu kendi evladına benzeterek bayılmış, sonra delilik alametleri göstererek dengesini bozduğu için cephe gerisine çekilmiştir

---

²⁹ Dersim Katliamı'nda Kimyasal Silah Kullanıldığı Belgelendi, <http://www.cnnturk.com/2013/guncel/12/04/dersim.katliaminda.kimyasal.izi/733085.0/index.html>, <http://devrimcikaradeniz.com/2013/12/04/dersim-katliami-kimyasal/>, Erişim: 14 Aralık 2013.

³⁰ Mahmut Övür, Başbakan'ın Dersim devrimi, **Sabah**, 24 Kasım 2011, <http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/ovur/2011/11/24/basbakanin-dersim-devrimi>.

(Dersimi, 2004: 305-307). Dersim’de asker olarak görev yapan Muhsin Batur da benzeri hislerle olmalı ki, hatıralarında, bölgede geçirdiği iki aylık süreyi okuyucularından özür dileyerek anlatmaktan kaçınmıştır³¹.

Dersim olayı ile ilgili araştırmacıya verilmeyen belgelerin önu 23.11.2011 tarihinde Başbakan Erdoğan’ın kamuoyuna açıkladığı dört arşiv belgesinden sonra açılmış bulunmaktadır³². Başbakan, 1937, 1938 ve 1939 yıllarında Dersim’de büyük bir dramın yaşandığını; “havadan, karadan, toprakla, hatta gaz bombalarıyla, Dersim’de hareket eden her şey, çocuklar, kadınların” katledildiğini bazı örnekler vererek belirtmiştir. Bu gelişme üzerine, arşiv belgelerinden yararlanarak dizi yazı hazırlayanlar çıkmıştır³³.

Belgelere yansıyan, Tunceli Valisi Alpdoğan’ın yangın, yakıcı ve boğucu gaz bombaları isteği, ile bazı mağaralarda ölü ele geçirilen yüzlerce insan içinden “dokuz ölü çocuk ve yaralı bir kadının” dışarıya çıkarıldığı tarzında bilgiler basına yansımıştır (Koç, 11.01.2012). Bu tür bilgiler, Dersim harekâtına katılan askerler tarafından da anlatılmaktadır³⁴.

---

³¹ Muhsin Batur, Dersim olayları sırasında Kayseri’de, 19. Piyade Alayı’nda görevlidir. *Anılar ve Görüşler* adlı hatıralarına göre, özel bir görevle Dersim’e gitmiş ve madalya alarak ayrılmıştır. Hava Kuvvetleri Komutanlığı yapan, sonra CHP’nin Cumhurbaşkanı adayı gösterdiği Batur’un eserinden basına yansıyan cümleler şöyledir: “*Tren yolu ile Elazığ’a intikal edilecek; bir süre orada eğitim gördükten sonra o zamanlar Dersim denilen bölgeye gideceğiz. Tren yolculuğumuz 40 kişinin paylaştığı kapalı yük vagonlarında pek ilkel ve zor koşullar altında gerçekleşti. Elazığ’ın biraz uzağında Harput’un eteklerinde çadırli karargâh kurduk ve bir müddet sonra ilk durak Pertek olmak üzere harekete geçtik ve iki ayı aşkın bir süre özel görev yaptık. Okuyucularımın özür diliyor ve yaşantımın bu bölümünü anlatmaktan kaçınıyorum.*” Bkz. Taha Kıvanç (Fehmi Kuru), Tanıklıklarla Dersim olayı, *Star*, 22 Kasım 2011, www.haberdar.com/yazilar/tanikliklarla-dersim-olayi-taha-kivanc-3235425.

³² Başbakan, Cumhuriyet tarihinde ilk olarak Dersim olaylarından dolayı özür dilediğini de ifade etmiş bulunmaktadır.

<http://www.sabah.com.tr/Gundem/2011/11/23/basbakan-erdogan-konusuyor-410701598106#>.

³³ Yaşar Taşkın Koç, Devletin Belgelerinde Dersim Gerçeği, *Star Politika*, 9-12 Ocak 2012, s. 16 (Dizi yazı).

³⁴ Konya Din Görevlileri Derneğinde, 4 Ocak 2012 tarihli Dersim Olayları ve Sebepleri konulu seminer sonundaki görüşme sırasında, Konya Bûsan Sanayi Camii İmamı Mustafa Küpeci, bir zehirleme olayını nakletmiştir. Kâzım Karabekir Kasabasında genç bir imamken, cemaatinden soyadını hatırlayamadığı Ali Amca’dan, Dersim hatırasını dinlemiştir. 1937-38’lerde vatani görevini yapan Ali, Dersim tedip hareketine katılmıştır. Karaman Kazım Karabekirli bir askerdir. Girdikleri bir mağarada, bütün insanların öldüğünü görmüştür. Yalnız ölüler içinde yaşayan, üç-dört yaşlarında bir çocuk vardır. Vicdanı sızlayan asker, bu çocuğu kucaklayarak dışarı çıkarır. Dönüş yolunda da kucağında taşıyarak merkeze götürmeye gayret eder. Munzur kenarına geldikleri sıra, akarsuyu

NEDEN KIYIM?

Dersim’le ilgili ilk ve en önemli değerlendirmeleri veren Necip Fazıl, harekâtın “tek bir özre malik olmadığını” ifade eder. Ona göre gerekçe; *“Anadolu’nun göbeğinde yaşayan ve inkıyat tanımayan muhafazakâr bir ruhun, etrafına örnek teşkil etmemesini”* sağlamaktır. *“Gaye, bu Anadolu ruhuna zıt umdelerin terörle sineye çekilmesini temin”*dir. Yazara göre Anadolu bütünü, *“kansızca ve açığözce”* teslim alan kadro, gözleri korkutmak *“yıldırım için Dersim’i poligon olarak kullanmış ve bu poligonun hedefleri içine, gebe kadınların çıkık karınlarına ve ağız süt kokan çocuklara kadar en aziz eşyayı merhametsizce dâhil etmiş ve on binlerce cana kıymıştır. Böylece inkılâp, muhtaç olduğu kanı, teessüs ettikten ve esasen hiçbir aksülamele imkân kalmadıktan sonra nehirler dolusu akıtmakla, hakiki gaye ve maksadının içyüzünü belli etmiştir. Bu gaye ve maksat, muhafazakâr farz edilen bir sahanın bu ruha yataklık etmesine, üstüne kezzap dökerek mani olmaktır ki, bu ölçünün altında, şahısları tedip ve tenkil etmek değil, mukaddesatı ezmek gibi bir kasıt ve niyet yaşadığı apaçıktır.”* Yazarın sezgisi, yarım asır sonraki gelişmeleri ihata eder mahiyettedir: *“Bugünkü sahte hak ve hürriyet kahramanlarının bilfiil başında bulunduğu ve en büyük mesuliyet hissesini taşıdığı Dersim Faciası, yarının tarih savcısı elinde, büyük amme davası olarak açılacak olan 1 numaralı dava dosyasını gösteriyor. Bu dosyada 1 numaralı mesul, son 25 senelik ruhî izmihlalin 1 numaralı müessiri; 2 nci ve 3 üncü numaralılar da şanlı demokrat Celal Bayar ile maalesef görünüşü ile içi ve mazisi birbirine uymayan Mareşal Fevzi Çakmak’tır. Öbür numaraları kaydetmeye bile değmez.”* (Kısakürek, 10 Şubat 1950: 18/15).

---

gören çocuk, su ister. Uzun süre mağarada yalnız kalıp susamıştır. Nehir kıyısına, su içirmek üzere indiği zaman başındaki komutan, çocuğu azgın suya atmasını emreder. Fakat Kâzım Karabekirli Ali, bunu yapamaz. Kenarda bir taşın üstüne oturtur. Çocuğun yanına inen komutan, süngüsü ile çocuğu nehre atar. Ali, çocuğun bir çırpınıp suda kayboluşunu ömrü boyu unutamamıştır.

YABANCI PARMAĞI

Görünen yüzü verilmeye çalışılan isyanın çıkmasında; sosyal yapı ve aşiret hayatının etkisi, din ve mezhep olgusu, Kürtçülük, İngiltere, Fransa, Rusya, Ermeniler sırayla etkilidir. Fransa'nın Hatay'la ilgili hesapları, İngiltere'nin Irak-Musul-petrol hesapları, Amerikan misyonerlerinin Anadolu'yu yeniden Hıristiyanlığa kazandırma çabaları unutulmamalıdır. İsyana niyetlenenler de savaşacakları güce karşı destek almada bir sınır gözetmeyi düşünmemişlerdir³⁵. Örneklik teşkil eden birkaç çalışmadan bahsetmekte fayda vardır.

1911'de bir İngiliz Yüzbaşı Seel, ikibuçuk ayını Dersim'de geçirir. Klavuzlu, fotoğraf makineli yüzbaşı, bölgenin eksiksiz bir haritasını, halk, inanış ve kültürel yapısını çıkarmaya çalışır. Daha sonra aynı yörede yine bir İngiliz, bu defa Binbaşı Noel, daha uzun süre çalışma yapar. O kadar da içeriden durur ki, ona, "Kürt Lawrence", "Kürtlerin Peygamberi" bile denir³⁶. Dersim olayından önceye bakıldığında, eski

---

³⁵ Şeyh Sait isyanının isyancılarından Hasan Hışyar, isyan hazırlığı sırasında 1924 yılında Şeyh Sait'in de bulunduğu bir toplantıdan bahseder. Katılanların bir kısmı güneyde Fransa'dan, bazıları İngiltere'den bazıları da Rusya'dan yardım isteyelim, derler. Fransa ve İngiltere tekliflerine ses çıkmazken Rusya teklifine tepki duyulur. "Dinsiz bir ülkedir. Bizim onlardan bir beklentimiz olamaz" itirazı yükseltilir. Bunun üzerine Şeyh Sait, "Sizin devletlerin dini ile ne alakamız olacak ki?" sorusunu yöneltir. Ve kongrede karar alınarak Rusya'ya, bir atlı ile destek mektubu gönderilir (Hasan Hışyar, 1994: 193-194).

³⁶ Binbaşı Noel, günümüzde Irak'ın ABD ve müttefikleri tarafından işgalinden sonra Kuzey Irak'ta kurulan bölge yönetimine benzer bir siyasi yapıyı ilk kuran kişidir. Türk ordusunun Birinci Dünya Harbi ardından Kerkük ve Süleymaniye'den çekilmesi üzerine bölgeye gelir. Daha önce Kerkük'e İngilizleri davet eden, "İngilizlerin zaferine sevindiğini, Türklerin yöneticiliğinden kurtulup İngiliz Hükümeti sayesinde mutluluğa kavuşmak istediğini, İngilizlerin Türklerin bir daha bu ülkeye dönmelerine izin vermemesi gerektiğini" yazan Şeyh Mahmut'u (ö. 1956), Kürdistan Yöneticisi atar

gelişmeler bir yana bırakılsa da sadece Mütareke döneminden itibaren değerlendirilse bile İngiltere'nin ilgi zenginliği dikkat çekecektir. Kürdistan Teali Cemiyeti'nin kuruluşu (30 Aralık 1918), işleyişi, Doğu şubeleri, özellikle Sevr'den sonra tamamıyla İngiltere'ye bağlanması önemlidir. İngiltere'nin, cepheyi büyötmek için 1927'de Hoybun adıyla bir Ermeni-Kürt cemiyeti daha kurdurup, Dersim içinde Kürdistan oluşturmak için kendi elemanları yanında, Kürdistan Teali Cemiyeti ve Hoybun'u yörede çalıştırdığı bilinmektedir (Akgöl, 2001: 74-75). Hoybun'un Türkiye'de çıkartılan isyan ve kargaşalarla özel ilgisi bulunmaktadır. Onun için Hoybun üzerinde kısaca durulmalıdır.

---

ve "Mahmud'a 15 bin Rupy (Rupi, İngiliz düzenlemesi Hint parası) maaş bağlar". Kürt ileri gelenlerini toplayarak onlara, "Irak'taki Britanya Hükümetinin temsilcisi (Genel Hükümdar)" sıfatıyla, Farsça hitap eder. Noel, bir yandan da görgü tanığı olarak bu bilgileri hatıratına kaydeden Refik Hilmi'den Kürtçe dersleri alır. Refik Hilmi'ye göre, "Binbaşı Noel'in diğeri bir görevi", "tanınmış yurtseverlerle anlaşış, Büyük Kürdistan'ın kurulması yolunda bir program hazırlamak"tır. Kürtçü yazar, Noel'e o kadar inanmıştır ki, Türkiye Cumhuriyeti kurulmasa idi, "müstakil bir Kürt devleti kurulacak ve böylece Noel ile Kürt yurtseverlerinin rüyaları gerçekleşecekti" der (Refik Hilmi, 1995, 20-23). Kendisi de İngiliz temsilcileri ile birlikte hareket eden yazar, İslâm diyarına Avrupa'dan işgalci olarak gelen İngilizlerin, bu temaslar sonucu ne tür yerel ilişkiler geliştirdiğini de kaydeder: "**Süleymaniye halkından bazı kişiler, İngilizlere casusluk yapmakla övünüyorlardı.**" (Refik Hilmi, 1995: 24). Kuzey Irak'ta görevi biten Noel, buradan sonra Güneydoğu, Doğu Anadolu'ya geçerek buralarda İngiltere adına, yerel işbirlikçi taban oluşturma faaliyetine devam edecektir. Refik Hilmi, Binbaşı Noel'e olan hayranlığını ifadeden geri kalmaz. Noel'den sonra "tercümanlık ve muavinlik" yaptığı gururlu İngiliz temsilci Bill'i değerlendirirken bunu ifade eder: "Sakin ve centilmen Noel" (Refik Hilmi, 1995: 25). Bu İngiliz centilmenliğinin sonunu görmek için Refik Hilmi'nin de Şeyh Mahmut hükümetinin de fazla beklemesi gerekemeyecektir. Zira 1922'de şeyhi adına Ankara'ya geldikten sonra dönüş yolunda İngilizlerin Süleymaniye'yi bombaladığını ama kendi evinin yıkılmadığını, fakir ailelerden kimselerin şehit edildiklerini öğrenecektir. Zira TBMM adına Musul'u kurtarmaya giden Özdemiş Bey harekâtına karşı İngilizler, kendilerine bağlı bir "Kürdistan"ı savunup kullanıyorlardı. 1922 sonlarından itibaren buna ihtiyaçları kalmamıştır (Refik Hilmi, 1995: 95, 151-152). "*Noel Bağdat'tan buraya geldi, çok iyi bir insan, çok güçlü biri, fakat diğeri bakımdan da Kürtlerin peygamberi olmak istiyor. Kürtler gibi kimse yoktur, onlar çok asil, çok iyiler diyor. Ermenilerin ise değersiz ve hilekâr oldukları görüşünde. Kürtler hiç Ermeni öldürmedi, aksine onları korudular, fakat Ermeniler Kürtleri öldürdüler, diyor. Korkarım ki, Noel bir Kürt Lawrence'i olabiliyor. Mezopotamya şimdi bizim olacağına göre, ona bir Kürt devleti kurdurup kuzey dağlarını böylece koruyabiliriz. Abdulkadir ve onun gibilerle konuşum. Onlara etki edebilemek için biz de Türklerle hile yapıyoruz diye belki beş defa tekrarlamak mecburiyetinde kaldım. Ancak Kürtlere fazla güvenilmez. Majeste'nin Hükümeti'nin amacı Türkleri azami derecede zayıflatmak olduğuna göre, Kürtleri bu şekilde harekete getirmek fena bir plan değil.*" Mr. Hohler'den Mr. C. Kerr'e 27.8.1919. "*Kürdistan Türkiye'den tamamen ayrılıp özerk olmalıdır. Ermenilerle Kürtlerin çıkarlarını bağdaştırabiliriz. İstanbul'daki Kürt kulübü başkanı Said Abdulkadir ve Paris'teki Şerif Paşa emrimizdedir.*" (Erol Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye s.193-194'den naklen, bkz. Cem Cüneyd Canan, Bazıları Acaba Neden Anlamazlar, <http://www.cccanan.com/index.php?yid=1>; http://www.y-tm.com/index.php?option=com_content&task=view&id=6277&Itemid=835&limit=1&limitstart=1).

Hoybun'u içeriden, birinci elden tanıyan Nuri Dersimi'nin bilgilerinden özellikle faydalanmak gerekmektedir. 1927 yılında kurulan Hoybun Cemiyeti, ilk kongresini, Ağustos 1927'de Lübnan'ın Bihamdun'un merkezinde yapar. Kongreye, "*Ermeni Taşnak Cemiyeti Lideri Vanlı Vahan Papazyan (Goms) da katılmıştır.*" Amacı, "*Kürdistan'ın Türkler elinde bulunan parçasını, Türk yönetiminden*" kurtarmaktır. Bunun için de "*Ermeni-Kürt ayrımının yok edilmesini, Ermeni Taşnak Cemiyeti'yle işbirliği yapmayı gerekli görmüştür.*" Fakat Taşnak'la işbirliği, Rusların hoşuna gitmeyerek ters tepkiye neden olduğundan, Erivan'dan birçok Taşnak önderi kovulur. Hatta "1928 yılında, Ermeni Taşnak Cemiyeti'nin Ağrı Kürt harekâtına yardım amacıyla Tebriz'den temsilci olarak göndermiş olduğu Eleştirtli Ardeşes, Ağrı'nın İğdır yöresinde askeri malzeme sağlanacağı vaadiyle Rus askeri kumandanı tarafından aldatılarak yakalanmış Erivan'a ve oradan da Tiflis'e gönderilerek öldürülmüştür." Çünkü "*Ermeni Taşnak Partisi, Sovyet rejimine karşı olup, Batılı devletler lehine çalışmakta*"dır. Hoybun'un, İngiliz ve Fransızlarla ilişkisini Dersimi şöyle itiraf eder: "*Bu güçler bir taraftan Musul petroleri ve diğer taraftan Fransızlarla Türklerin henüz çözümlenmemiş anlaşmazlıklarının kendi çıkarları doğrultusunda sonuçlanmasında için, Türkler'e karşı Hoybun faaliyetini kullanmışlarsa da, Kürtlere fiili bir yardımda bulunmaktan da çekiniyorlardı. Türklerle olan sorunları çıkarlarına uygun şekilde hallettikten sonra, Hoybun'un faaliyetlerine engel olmuşlardı. İşte bu nedenle, 1939 yılına kadar faal bir halde olan Hoybun, Türk yönetiminin Kürtlere yaptığı kötülükleri medeni dünyaya bildirecek birçok yayın yaptıktan sonra, dünya siyasetinin gidişatına uyararak çalışmalarına son vermek zorunda kaldı.*" (Dersimi, 2004: 249-250). Vatanına karşı, dış güçlerle işbirliğinin bundan daha açık ifadesine ihtiyaç var mıdır? Baytar M. Nuri, kendi eserinde de ayrıca anlattığı üzere, Dersim olaylarından hemen önce, "*Hoybun Cemiyeti tarafından 1933 ve 1934 yıllarında Türkiye'ye gönderilen Ermeni Bogos*" ile birlikte uzun süre "Dersim ve civarında birtakım gizli çalışmalar" yapmıştır (Ezer, 2003: 21).

İngiliz çalışmaları, zihin çeldirmeyi de planlamaktadır. 1918'den sonra Irak'ın işgalcisi, Musul'un sahibi olmak isteyen İngiltere'nin, Türkiye içinde ne kadar istikrarsızlık oluşturarak yoluna devam etmek istediğini belirtmeye gerek yoktur. Yöre ileri gelenlerinden bir seyitle, İngiliz misyoner Rerry H. Riggs'in, dostluk ilişkileri yeterince göz açıdır. Riggs'in, Harput'ta "Mustafa" dediği seyit, bu İngiliz'i evinde ağırlamakta, bölgeye geldiğinde mutlaka evine uğramasını istemektedir (Akgül, 2001: 79). Yörede uzun soluklu çalışma yapan başka bir İngiliz

asker araştırmacı Yzb. Seel'e göre, ta Dersim sancak yapılıp merkezi Hozat olduktan (1848) sonra çıkan isyanda, "Türkler", Dersim'e askeri sefer düzenleyip, kışlalar, hükümet binaları inşa etmişlerdir. Seel, Hz. Hüseyin'in kesik başının bir Ermeni papaz elinde tutulmasından Türkleri sorumlu tutan birisidir. Hüseyin'in başını elde etmek isteyen Türkler; 12 İmamdan, bir Ermeni papazın kızından mucizev şekilde doğan İmam Bakır'ı da öldürmek isterler. Ama Ermeni anne, sihirli kapta bebek İmam Bakır'ı, Türklerin öldürmesinden kurtarır (Akgl, 2001: 92, 110-111).

İngiliz subayın, Kızılbaşlardaki Ehl-i Beyt sevgisini kullanmak için safsatalar uydurarak, Ermeni-Kürt yakınlaşmasına altyapı oluştururken, Türk düşmanlığının tohumlarını ekmek için ne kadar zorlandığını anlamak mümkündür. Hatta daha ileri giden şu cümleler anlamlıdır: *"Kızılbaşların, Hristiyanlara nisbeten Türk'lere olan kinlerini bir Seyid, matematiksel olarak bir Türk' öldürmenin 36 Hristiyanı öldürmekten daha değerli bir hareket olduğunu anlattı. Aynı Seyid, her sabah güneş doğarken sahte halifeler Ebu Bekir, Osman ve mer'e ve gerçek dini bozan Türklere beddua ettiklerini söyledi."* (Akgl, 200: 92, 114). İngiliz yüzbaşının dediği "seyid" kimdir, gerçekten var mıdır, diye sorgulamaya herhalde gerek yoktur. Basit bir telkinle, zihinlere, kendi isteklerine uygun düşmanlıklar yerleştirecek muhteva gözükmektedir. 1930'da Trabzon İngiliz Konsolosu, yanında sırmalı elçilik kavasları ile Dersim'de bazı Pazar yerlerini gezmiş, bazı köylülerle görüşmüştür (Dersim Raporu, 2010: 258-259). Dersim olayından önce iki yıl süre ile Hoybun cemiyetinden birileri ile yörede alışan Baytar Nuri (Dersimi), İngiliz hkmetine yazdırdığı mektupta kendisini, "Dersim Başkomutanı" olarak ifade eden Seyid Rıza'nın yakınındadır³⁷.

---

³⁷ Seyit Rıza'nın, İngiltere'ye müracaatı için bkz. "Büyük Britanya Dışışleri Bakanlığına, Yıllardır, Türk Hkmeti Kürt halkını asimile etmeye çalışıyor ve bu amaçla halkı eziyor, Kürtçe yayınları ve gazeteleri yasaklıyor, anadilini konuşan insanlara işkence ediyor ve sistematik olarak insanları Kürdistan'ın bereketli topraklarından söküp, Anadolu'nun çorak bölgelerine ge zorluyor ve birçoğu oralarda telef oluyor. Türk Hkmeti son olarak, hükümetle yapılan anlaşma gereği, bu işkencelerin dışında tutulan Dersim'e de girmeye çalıştı. Bu olay karşısında Kürtler, uzak sürgün yollarında yok olmaktansa, 1930'da Ağrı Dağında, Zilan vadisinde ve Beyazıt'ta yaptıkları gibi, kendilerini savunmak üzere silaha sarıldılar. Üç aydan beri ülkemi, acımasız bir savaş kırıp geçiriyor. Savaş araçları bakımından eşitsizliğe rağmen ve bombardıman uçaklarının yangın bombaları, zehirli gaz bombaları atmalarına rağmen, ben ve arkadaşlarım Türk ordusunu başarısızlığa uğrattık. Direncimiz karşısında Türk uaqları köyleri bombalıyor, ateşe veriyor, savunmasız kadın ve çocukları öldürüyor ve böylelikle Türk Hkmeti, başarısızlığının intikamını tüm Kürdistan'da işkence yaparak almak istiyor. Hapisler, ağzına kadar masum Kürtlerle doludur. Aydınlık kurşuna diziliyor, asılıyor veya Türkiye'nin ücra köşelerine sürgüne gönderiliyor.

Kitabında anlattığına göre, 11 Eylül 1937’de Baytar Nuri, yurt dışına çıkar. Maksudı, başta İngiltere, Fransa, Amerika olmak üzere bütün devletlerin konsoloslukları aracılığı ile dışişleri bakanlıklarına “şikâyetnamesini” sunmaktır. Ayrıca “en büyük ve biricik merci tanıdığı” İsviçre’deki Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği’ne, “acil ilgi” gösterme, bir “komisyon tayin” edip “etkili tedbirler” alınması talebiyle bir rapor verir. 20 İkinciteşrin (Kasım) 1937 tarihli ve “Dersim Aşiretleri Adına” imzaları açıklamadığı raporda “gençleri, ihtiyaçları, kadınları, kızları ve çocuklarıyla” Kürtlerin, Türk Hükümeti tarafından imha siyasetine tabi tutulduğunu anlatır. Buna göre, “top, mitralyoz, uçak bombardımanları ve boğucu gaz saldırıları” dâhil her türlü “ölüm vasıtası” kullanılmaktadır. “Medenileştirme hareketi” adı verilen “bu toptan imha siyaseti”, Kürt okullarını kapatmak, Kürt dili ile okuma-yazma, yayın ve konuşmayı yasaklamak, Kürt çocuklarını Türkçe ile bile olsa orta-yüksek düzeyde okutmamak, Türk ordusunda Kürt subaylar yetiştirmemek, “hiçbir Kürdü” sivil de olsa memur yapmamak, “Kürt, Kürdistan” gibi kelimeleri eserlerden ve basından çıkarmak, kadın-genç kız dâhil Kürtleri kamçı altında askeri inşaatlarda çalıştırmak, diğer bir kısmını Türk bölgelerine nüfusun yüzde beşini geçmemek üzere zorla göç ettirmek, mahkemeleri askeri infaz merkezi olarak kullanmak, mahkemeye sevk etmeden insanları infaz ettirmek gibi işleri gerçekleştirmektedir (Dersimi, 2004: 282-286).

Amerikan Elçiliği, 1937 Dersim olayını, hükümetteki gelişmeleri takibe almıştır. 25 Haziran 1937 tarihli Amerikan Büyükelçiliğinin ABD Dışişleri Bakanına gönderdiği rapor, yörenin hangi düzeyde izlendiğini göstermektedir. ABD’nin, Osmanlı devrinden itibaren Harput Konsolosluğunun varlığı, Anadolu’nun her yanında olduğu gibi Doğuda da misyoner okullarının toplam yüzlerle bulunduğu göz önünde tutulursa, bu devletin ilgisinin, sadece diplomatik alanla sınırlı olmadığı anlaşılacaktır. ABD elçiliği, 1927-37 arasındaki son on yılda en az dört

---

Ülkelerinde bulunan 3 milyon Kürt, barış içinde yaşamak, özgür, kendi ırkını, dilini, geleceğini, kültürünü ve uygarlığını korumak istiyor; benim sesimle ekselanslarınızdan maruz bulunduğu zulüm ve adaletsizliğe son vermek için, Kürt halkını hükümetinizin yüksek ahlaki etkisinden yararlandırmanızı diliyor. Sayın Bakan, en derin saygılarımızı sunmaktan onur duyuyorum. Seyit Rıza Dersim Başkomutanı.” http://tr.wikipedia.org/wiki/Nuri_Dersimi. Dilek KIZILDAĞ SOİLEAU, Belgelerdeki mi, Belleklerdeki mi: Hangi Seyid Rıza? Başlıklı makalesinde, Dersimi’nin anlattıklarının güvenilirliğine gölge düştüğünü ve onu kaynak göstererek yazılanların sorgulanması, ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini belirtir. Bu gerekçesinin arşiv belgeleri dışında bir gerekçesi de Kâerli Mehmet Efendi’nin hatıralarında N. Dersimi’yi “devlet adına çalışan bir ajan” imasında bulunmasıdır (36-2013/30-31).

isyanın baş gösterdiğini tespit eder. Tabii şartlar ve yöre sosyal yapısının, isyanları beslediğini belirtir. 1937 ayaklanmasının, hükümetin bölgede sosyal, ekonomik durumu ıslah için reform yapma teşebbüsüne bağlayan rapor, isyanda Rus silahlarının kullanılmasının yabancı güç müdahalesini göstermeyeceğini belirtir. Çünkü silahlar, Rus ihtilali sırasında bölgeye gelenler tarafından bırakılmıştır. İsyan, general valinin aşiret reislerini toplayıp hükümetin bölgede yapmayı tasarladığı ıslah programını açıklaması sonucu çıkmıştır. Dönüş yolları üzerindeki köprüleri havaya uçuran aşiret reisleri, Dersim’de jandarma, yeni köprü, yeni idari güç, silahların ellerinden alınması, vergi vermek istememektedirler. Bölge halkını başka yerlere naklederek, yol, köprü yapan hükümet; yöreye medeniyet götürme iddiasındadır. Yöre üst düzey yetkililer tarafından çokça teftiş edilmiştir. İçişleri Bakanı Ş. Kaya Doğu vilayetlerini gezerek rapor hazırlamış, İsmet İnönü bir yıl önce bölgeyi gezmiş, 1937’de Cumhurbaşkanı Atatürk, Erzurum’a kadar giderek doğudaki valiler ve askeri yetkililerle görüşmüştür (Akgül, 2001: 52-55).

Dersim harekâtı devam ederken, olayın dış basında nasıl yer aldığı ile ilgili bazı yayın organları takibe alınır. Bunlardan Paris’te çıkan Taşnak Partisinin yayın organı *Haraç*, 3 Temmuz 1937 tarihli sayısında; “Dersim hükümeti teşekkül etti”, “*Dersim Kürt Umumi Valiliğine Seyid Rıza tayin olunmuştur.. Dersim.. kahramanca döğüşmektedir. Kürtlerin kuvve-i maneviyeleri çok yüksektir*” muhtevasını işler. Mayıs sonu ve Haziran ayının kayıpları şöyledir: Türk Ordusundan toplam 1428 asker ölü, 1.178 asker yaralı; isyancılardan 378 ölü, 272 yaralı. Bu kadar kayıp da Türk ordusu üzerine hücum yapıldığı için verilmiştir. Onun için Seyit Rıza, hücum yapılmaması ve herkesin bulunduğu yerde kendisini müdafaa etmesini emreder. Taşnak gazetesine göre, dışarıdan hiçbir yardım almadan Türk ordusuna karşı direniş beş sene devam edecektir. Kuvvet miktarı da Dersim civarında 30 bin Türk askeri ile harekâta katılan 30 uçak bulunmaktadır. Kahire’de, Ermeni Ramgavar Partisinin yayın organı olarak çıkan *Arev*’in 5 Temmuz 1937 tarihli sayısında ise, 20 Kürt reisin kurşuna dizildiği, tepelere sığınan asilerin kendilerini kuşatanlara karşı şiddetle dayandıkları haberi verilmiştir. İngilizlerin *The Truth* dergisi, 23 Haziran 1937 tarihli nüshasında, Cumhuriyet yönetimini destekler mahiyette haber vermiştir. Buna göre “Bazı geri zihniyetli Kürt aşiret reisleri, Atatürk’ün, memleketini modernleştirmek için tatbik ettiği reformlardan hoşlanmadıklarından dolayı ananevi anarşilerini muhafaza etmek gayretiyle silaha sarılmışlardır” (BCA, 19/7/1937, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 111.745..11).

Cehalet, ihmal, yanlış ellerde yönetilme, fakirlik üstüne gelen dost görünömlü telkinlerin, etkili olması kaçınılmazdır. Yalnız günümüzde onca gelişmeden sonra hâlâ İngiliz ve Fransız ilgisini, “dost”, “medeni devlet” tavrı görenlerin bulunması, Anadolu üzerindeki hesapların “dün”den farksız devam ettiğini göstermektedir³⁸.

İngiltere'nin dış misyonu bütün birimleri ile Dersim olayını 1937 ve 1938'de sıkı takibe almıştır. İngiliz arşivinde açıklanan belgelere göre, başlangıçta önemli kayıplar veren askeri birlikler, sonunda Seyit Rıza'yı yakalayıp idam ettiği gibi, 12 bin silah ele geçirmiş, Tunceli bölgesinde 420 km. yol yapılmış, 684 m. uzunluğunda dokuz köprü inşa edilmiş, telefon şebekesi geliştirilmiştir (Şimşir, 1975, L-LIII).

SON DÜZENLEMELER

1937-38'den sonra da Tunceli ile ilgili düzenlemeler devam eder. Tunceli, olduğu gibi Kalan Kasabasına nakledilir. Kalan kaldırılır. Mevcut kadrosu, Kütahya'nın küçük bir yerleşim birimi olan Altuntaş'a gönderilerek bu köy ilçe haline getirilir (BCA, 5/12/1946, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 112.77..11).

³⁸ “Dersim jenosidini Turklerin nasıl işlediklerine dair batının “uygar” devletlerinin çok iyi takip ettiklerini bilmekteyiz, batı devlet arşivlerinin acılmasıyla Dersim Janosidinin batı devletlerine nasıl yansıdığı da gün ışığına çıkmaktadır özellikle bölgede aktif olan Fransa ve İngiltere'nin arşivlerinde Dersim jenosidiyle ilgili çok belge olduğu bilinmektedir. İngiliz Devlet arşivinden Dersim jenosidiyle ilgili bir kaç belge görmekteyiz.” (<http://f28.parsimony.net/forum68217/index.htm>). Bir başka sitedeki ifadeler çok daha çarpıcıdır: “Türklerle aynı gökyüzü altında yaşamak istemiyoruz”. “Dersimde Türk demek: Dersime yalnız ölümü yalnız yok edilmeyi isteyen ve hep zulüm getiren bir devlet, bir halk demektir. Onlar zulmün ve kanın, haksizliğin, işgalin temsilidir. Dersimin kutsal toraklarında, onlar Kutsal topraklarımızda, her gün ruhumuzu çigneyen kara bir lekedirler. Zulüm, yıkım ve kan ve gözyası ve yakılan binlerce yıllık köylerimizdeki postal izleri ve ates, kan izleri onlara aittir, yıkık duvarlar, pupuk kusunun öttüğü bom bos köylerin marifeti onlara aittir. Ve yer ve su ve gökyüzü sahibimizdir ki; Kalbimizdeki o ses “turklerle aynı gök altında yaşamak istemiyoruz” diyor, bunca zulümden sonra, adınız zulüm olsun, kan ve yok etme olsun “kilicla gelen kilicla gidecektir” (www.dersim.biz/). **Buna karşılık**, bir mail grubundan gelen elektronik posta şu başlığı taşımaktadır; “Sorun PKK değil, Kürttür!” İçeriği, fitne değirmenine su taşıyan cinstendir: “Ülkemizde Kürt terörünün yaratılmasının, ısrarla Türk Milleti'ni tahrik etmelerinin sebepleri artık daha net anlaşılıyordur sanırım. Tarihte 'Kürt Kartı' her zaman kullanılmıştır. Mesela Misak-ı Milli sınırları içinde olan Musul ve Kerkük neden kaybedilmişti? İngilizler Kürt kartını oynamış ve Kürt isyanları ile uğraşan Türkler maalesef bu toprakları kaybetmiştir! Kürtlerin demokrasi ve kardeşlik söylemleri de, onlara ağabeylik edenlerin söylemleri de Kürdistan kurulması amacını gölgeleyen bir maskedir. Bu ülkede Kürtler Türklerden daha fazla hakka sahiptir, hatta Türklerin sırtında asalak olarak yaşamaktadırlar. Sorun PKK değil Kürt'tür! Kürtler bizim iç düşmanlarımızdır ve tarih boyunca dış düşmanlarımız tarafından kullanılmışlardır!” (domino_etkisi@googlegroups.com, Cüneyt Şaşmaz/ Cesuryorum).

Sürgüne yollanan Dersimli miktarı, yirmi bine yakındır. Mali durumları perişan olduğu için Elazığ ve Malatya'ya "dökülen 10 bine yakın Tuncelili" ve çocukları "ser sefil" bir hayat yaşamak zorunda kalırlar (Okaygün, 31 Ocak 1963: Dizi no. 24).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde Dersim yöresinden nakiller ile ilgili belgeler bulunmaktadır. Bunlardan birisi, "Tunceli Vilayeti halkından ve Türk ırkından olup hükümete dehalet eden Tunceli Kanununa uygun görülen vaziyeti dolayısı ile hakkındaki takibati durdurulmuş olan ve Şimdi Pülümür Kazasının Aşkirit Köyünde oturan 62 yaşlarında Hır oğullarından Ahmet oğlu Eyüp Çaresiz"dir. "Kan davaları sebebi ile vukuat" yaptığından, "karısı Cevher, oğulları Ahmet, Ali ve Süleyman'dan ibaret ailesi ile birlikte Erzincan Vilayetine bağlı Kuruçay Kazasının Armudan Nahiyesine naklen iskânları" hakkında kararname çıkartılmıştır (BCA, 23/12/1937, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 81.104..10.).

Dersim olayları sonrasında yörede yoğun bir şekilde halkevi ve halkodalarının açılması, askeri harekât ardından medenileştirme operasyonunun kültürel yönden tamamlanması için gereklidir. Onun için bizzat CHP Genel Sekreterliği, bölge vali ve kumandanı halkevleri ve şubeleri ile 1937 başından itibaren ilgilenirler (BCA, 20/4/1937, Fon Kodu: 490..1.0.0, Yer No: 973.768..4).

Silahlı tedip hareketinin dingin hale geldiği dönemde vali-komutan Alpdoğan, CHP Genel Sekreterliğine, Bingöl-Çapakçur, Kiğı, Tunceli-Pülümür, Çemişkezek'te "modern halkevleri" yapılabilmesi için toplam 25 bin lira ister (3 Haziran 1939). Ardından Ovacık için "iş mevsimi çok kısa olduğundan derhal işe başlamak üzere", acele dört bin lira talep eder (16 Ağustos 1939). Alpdoğan, "4. Umumî Müfettiş" imzasıyla gönderdiği uzun yazısında halkevi yapılmasının gerekçesini de açıklar. Bu tek kelime ile, "medenileştirme"dir: "Asırlarca hükümete ve medeniyete kapılarını kapamış bulunan Tunceli'nin Ovacık Ovası ve bu ovanın üstünde bulunan Ovacık Kazasının merkezi ve köyleri cumhuriyet hükümetinin yüce himmetiyle yapılan yollar ve hükümet konakları, kışlaları, mektepleri, subay ve memur evleriyle kapılarını hükümete ve medeniyete açmıştır. Kanı ve özü Türk olan yüksek yayla üstündeki bu ova halkının bir an evvel medeniyet nurundan ve cumhuriyet feyzinden istifade edebilmesini temin ve Türk birliğine olan bağlılığını tarsin için kaza merkezi olan Maraşal Çakmak Kasabasında bir halkevine lüzum ve ihtiyaç hissetmiş ve o zamanki şartlara ve hesaplara göre bunun dört bin lira ile vücut bulabileceğini de yüce partiye arz etmiştim." Eğer istendiği

zaman gönderilse idi, bina şimdiye bitmiş olacaktı. “Bu mukaddes eserin ikmali için” ihtiyaç duyulan paranın gönderilmesini tekrar ister (7.10.1940). İki yıl içinde 48 ayrı yazışma ve telgrafın teati edildiği halkevi ve odaları yazışmaları yapılır. Yazışmalar içinde, CHP Genel Sekreteri Erzurum Mebusu Dr. A. F. Tuzer’in gönderdiği üç sayfalık halkodalarının nasıl işleyeceği ile ilgili talimat da vardır. Buna göre, halkodaları yönetiminin hazırlayacağı bütçe “vilayet parti idare heyetlerinin tasdikinden” geçirilecek, hesaplar usulüne uygun tutulacaktır. O kadar ki parti, bazı milletvekillerini “bölge müfettişi” olarak gönderip halkevi inşaatı, yapılan harcamalar da dâhil incelemelerde bulunup genel merkeze bildirir. Bunlardan birisi de Antalya Milletvekili Dr. Münir Soykam’dır. “Ovacık Mareşal Çakmak Halkodası” inşaatını inceleyen milletvekili, 4002 lira harcanarak yapılan odanın bittiği halde kışın kar ağırlığına dayanamayarak çatısının çöktüğünü, direklerinin çoğunun kırıldığını, sahne ortasına gelen beton lentonun ortadan çatlayarak bel verdiğini tespit ederek yeniden yapılmaya başlandığını, tamamlanması gereken eksiklerini rapor eder. “4. Umumî Müfettiş Alpdoğan” da Ovacık Halkevi tapu işlerinin takip edildiğini işlem bittiğinde neticenin sunulacağını CHP Genel Sekreterliğine bildirir. Uzun yazışmalar sonunda 4. Umum Müfettiş Alpdoğan, “CHP Genel Sekreterliğine Ankara” adresine şu anlamlı telgrafi çeker: “*Nur ve medeniyetten asırlarca uzak yaşamış olan Ovacık’ta yüksek partinin verdiği para ile inşasına başlanan halkevi binası bitmiş ve cumhuriyetin on sekizinci yıldönümü günü açılma töreni yapılmıştır. Tabii güzellikleri eşsiz bulunan bu kazaya bir kültür kaynağı olacak olan bu eserden dolayı halkın minnet ve şükranlarını ve bağlılıklarını saygı ile arz ederim. 31/10/941*”. Bu arada halkodasına asılmak üzere “*Millî Şefin fotoğrafları*” da gönderilmiştir. Aynı zamanda Ovacık Kaymakamı olan Halkodası başkanı, Millî Şef’in fotoğraflarının, “*halkın gösterdiği coşkun tezahürat*”la asıldığını bildirir. “*Partiye bağlılığımızı arz eder ellerinizden öperiz. Ovacık Halkodası Başkanı Kaymakam Fikri Kuttan*” tekmilini vermeyi de ihmal etmez (31 Teşrin 1941). CHP Genel Sekreterliği, 3 Kasım 1941 tarihinde iki telgraf çeker. Birisi General Alpdoğan’a diğeri halkodası başkanınadır. Odaya gönderilen tel şöyledir: “*Bay Fikri Kuttan Halkodası Reisi Ovacık/Tunceli. Halkodanızın açılışını kutlar hayırlı başarılar diler gözlerinizden öperim*” (BCA, 1/4/1944, Fon Kodu: 490..1.0.0, Yer No: 1647.728).

Bu sıra yörede açılan odalar şunlardır: “CHP Nazımiye Halkodası Başkanlığı”nın bildirdiğine göre, ilçe merkezinde 700 kişi, tamamında 9 bin nüfus bulunan Nazımiye’de, biri merkezde olmak üzere dört

halkodası vardır. Pertek, Hozat, Pülümür-Şeteri Bucağı-Pintige Köyü Halkodası, Pülümür-Brastik Köyü Halkodası, Rabat Köyü Halkodası, Zerenik Köyü Halkodası, Kakbil Halkodası, Vavgirt Bucağı Halkodası, Göbürge Köyü Halkodası, Dereova Halkodası, Kalan Kazası-Tüllük Halkodası, Kalan Halkodası, Amutka Bucağı Halkodası, Pah Bucağı Halkodası, Türüşmek Bucağı Halkodası, Derebucak Halkodası, Çarsancak Halkodası, Nuhundu Halkodası, Pertek Halkevi, Pülümür Halkevi. CHP, 1945 yılında bütün halkevlerinden; hangi gazete ve dergilerin okunup, saklandığı, kitabevlerinin durumu ile ilgili sorular sorup cevap ister. Cevaplar genelde, *Ulus*, *Cumhuriyet*, *Tan* gazeteleri ile *Ülkü*, *Yeni Adam*, *İstanbul* halkevi mecmualarının ulaştığı yönündedir. Dönem yayınlarının en fazla ulaştığı yer Hozat'tır. Ulaşmayanlar olduğu gibi şöyle yazanlar da bulunmaktadır: "*Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğine, Ankara. 12.3.1945 tarih ve 8/2609 sayılı yazıya karşılıktır: 1- Açıldığı tarihten beri odamıza 1 adet Yurt gazetesinden başka gazete gelmemiştir. 2- Odamıza gelecek gazete ve mecmuaların muhafazası işini Halkodası Başkanı üzerine almıştır; saygı ile arz olunur. Kalan Kazası Tüllük Halkodası Başkanı Ali Soykurt.*" (BCA, 12/5/1945, Fon Kodu: 490..1.0.0, Yer No: 1381.586..1). Bu sıra aynı zamanda halkevi ve halkodalarında verilen, verilecek olan konferansların konuları, konferansçıların adlarını içeren yazışmalar da yapılır.

CHP adına halkevlerinin etkin olduğu sıra, Batıya sürülenlerden sağ kalanlar, on yıl sonra 1948'de Dersim'e geri döndürülmüşlerdir (Dersimi, 2004: 311).

Dersim olayından yarım asır sonra yazılan bir değerlendirmede, sürgünlerin yöre hayat tarzını hareketlendirdiği belirtilmiştir. Sürgün sonrası dönenlerin, aşiretlerin uğraş biçimi, toplumsal ilişkilerinde farklı değerler getirdikleri görülmüştür. Ağaya verilen vergiler, ödenmemeye başlanmış, aşiret düzeni çözülmüştür. Fakat 1980'lerde "Tunceli'de geleneksel kültür öğeleri ağır" basmaktadır. Sanayi yok, geçim yine hayvancılık ve tarıma dayalıdır (*Yurt Ansiklopedisi*, 7334). Sosyal değişim konusunda seçim sonuçları bilgi verebilir durumdadır. Sürgün sonrasındaki 14 Mayıs 1950 seçiminde; CHP 9.203 (%41,3) oy alırken, DP 13.083 (%58,7) oyla iki milletvekilini de almıştır. Ama 1954 seçiminden itibaren birkaç istisna hariç (1969), CHP açık ara ile önde gider. 1977 seçimlerinde AP 3.938'de kalırken CHP'nin oyu 31.958'dir (*Yurt Ansiklopedisi*, 7300-7301). Bu durum Dersim olaylarının yürütücü

durumunda olan CHP'nin, halkevleri ile paralel sürdürülen kültürel yönlendirmede başarılı olduğunu düşündürmektedir³⁹.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Dersim, asırlarca devlet etkisinden uzak, erişilmesi güç bir kapalı bölge olarak yaşamıştır. 1930'lu yıllar cumhuriyet hükümetleri Dersim'i medenileştirme konusunda kesin kararlı davranmıştır. Yöre ile ilgili siyasi/idari, bayındırlık, güvenlik ve kültürel noktalarda yoğunlaşan hazırlıklara son noktayı askeri tedip hareketi koyduktan sonra diğerlerine yeniden devam edilmiştir. Bunun için 1935-36'da üç yasa çıkartılıp, bayındırlık-alt yapı hazırlıkları başlatılmıştır. Ordu, adliye, basın kayıtsız-şartsız siyasetin emri altına alınmıştır. Güvenlikle ilgili birimlerin emir altında olması, tabiatının gereğidir. Kara, Jandarma, hava güçleri istihbarat birimleri ile birlikte tedip görevini yerine getirmişlerdir. Ama adalet mekanizmasının siyaset emrinde olmasına dikkat çekilmelidir. Gece yarısından sonra, sonucu günler öncesinden yazılı olarak belirlenmiş kararların mahkeme duruşmalarının sahnelenmesi, adaletin içine düştüğü durumu gösterir. Bu tip adalet örneklerini, devlet adına görevli, idareci, bakan, cumhurbaşkanı vekili Çağlayangil anlatmaktadır. Tek parti-tek ideoloji-tek lider uygulamasında, adaletin ne kadar karakuşî hale geldiği sergilenmiştir. Basın da diğer kuvvetlerden farklı değildir. Tek parti iktidarının hizmetindedir. Verilmesi istenilen haberleri vermekte, istenilen doğrultuda yorumlar yayınlamaktadır. Buna göre, Dersim harekâtı, bir medeniyet götürme hadisesidir. Dikkat edilirse şu anlayış; Anadolu'ya dışarıdan bakan, yabancı, Anadolu insanının değerlerini, kültürünü aşağılayan, kendi doğrularına göre onları değişime zorlayan elitist-oryantalist bir anlayıştır. Basına egemen olan anlayışla siyasete hâkim olan arasında fark yoktur. Kültür ve medeniyet değerleri açısından Dersim olayı; Türk'ün Kürd'ü, Sünnilerin Alevi'yi jenoside uğratması olayı değildir. Yenileşme-modernleşme telkini altında Pozitivist bir anlayışın, yerli kültürel çeşniyi yok etme operasyonudur. Bu

³⁹ Tunceli'de CHP'nin seçimlerde öne geçmesi, "koruk çekiciliği", Stockholm Sendromu gibi de değerlendirilmektedir. Tunceli kökenli bazı insanların çocuklarına, Dersim olayları sırasındaki liderlerin adlarını vermesi "Kemal" vb. adın öne çıkması bir çeşit korunma, güce sığınma duygusunun sonucu olduğu yolunda tartışmalar bulunmaktadır. Bunlardan birisi, İzmir'de TÜYAP Kitap Fuarı'nda Tuncelilerle ilgili düzenlenen panelde gerçekleşir. "Tunceli kökenli Alevi konuşmacının", "Atatürkçü Aleviler cellâdına âşık olanlardır. Buna Stockholm Sendromu denir" şeklindeki açıklaması için bkz.(<http://www.haberyolcusu.com/gundem/aleviler-chp-ve-ataturku-cellat-olarak-goruyor.htm>, 23 Haziran 2011; <http://www.alevidunyasi.com/>).

operasyonda, kültürel değişimi telkin etme görevini, halkevleri ve halk odaları üstlenmiştir. Onun için Dersim tedibinden sonra, yöreye en çok açılan birim halkevleri olmuştur. Zaten bu duruma, devrin görünmeyen gizli otoritesi olan içişleri bakanı ve aynı zamanda tek parti genel sekreteri, dikkat çekmektedir.

1937/38 tedip harekâtından önce onlarca defa yörede askerî harekât düzenlendiği halde bu defa onlardan daha güçlüsü, sonuç alıcısı tertiplenmiştir. Yöre insanın silahlanma meyli, geçim kaynakları, sosyal yapısı bilinmektedir. Soygun, vurgun, yol kesme gibi süregelen güvenlik olaylarını besleyen bir yapı bulunmaktadır. Bu yapının çözülmesi için girişilen yol, köprü, okul, halkevi yapma tarzındaki girişimler, bölge tarafından, askerî harekâtın bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Planlamanın yapılaş tarzı da bu algıyı güçlendirmektedir. Onun için halkı kazanarak, ikna ederek değişime zorlama, geçim kaynaklarını, sosyal yapısını değiştirme çabası, gönüllülük esası ile gerçekleştirilememiştir. Çünkü geleneksel yapının getirdikleri dışında eğitim kurumu yok gibidir. En fazla ilçe merkezlerine ilkokul açma planları yapılmıştır. Halkla temas, asker veya güvenlikle ilgili birimlerin temaslarıdır. Yolda, köprü inşaatında çalıştırılarak harçlığını kazanan insanlar, toplama bakınca son derece sınırlı kalmaktadır. Cumhuriyet hükümeti, yörenin sosyal-ekonomik dokusunu değiştirme işinin askeri tedbirler ve tehirden geçtiği konusunda kesin bir kanaate varmış ve bunu uygulamıştır.

İşyanlar ülkeye, maddi-manevi çok büyük zararlar vermiştir. Dersim'le kıyaslandığı zaman, çatışma süresi ve çapı açısından çok küçük denebilecek Şeyh Sait olayının hazineye verdirdiği kayıp 25 milyon liradır⁴⁰. Sadece Irak petrolünün gelirinden, İngiltere lehine vazgeçmenin bedelinin 500 bin Sterlin olduğu düşünülürse, işin vahameti anlaşılacaktır. Harekâttan on yıl sonra bile 1948'de, "yalnız Dersim merkezi için yılda 3 milyon lira" harcanmaktadır (Dersimi, 2004: 313).

Can kaybı açısından bakıldığında, verilen rakamlar hiç birbirini tutmamaktadır. İngilizler, Dersim olayında hükümetin 25 bin kişilik bir kuvvet kullandığını, 3 bin Kürd'ün öldürüldüğü veya yaralandığını belirtmektedirler (Akgül, 1992, 105). Askerî kaynaklara göre, ölü-diri ilk harekâтта yakalananlar 7954 kişi, elde edilen silah 1019, mecburi iskâna

---

⁴⁰ Fransızca, Beyrut'ta yayınlanan 7 Ağustos 1938 tarihli *L. Orient* gazetesinden naklen Dersimi, 2004, 300-301.

tabi tutulanlar 7-12 bin kişidir. Baytar Nuri, bu miktarı 30-40 bine çıkarmaktadır (Kürkçügil, 2009, 60). Necip Fazıl ise, olaydan 12 yıl sonra, insan kaybını 50 bin olarak verir (Kısakürek, 1950, 16/3). 23 Kasım 2011’de açıklanan resmi belgeye göre toplam insan kaybı, 13 bin 806 kişidir. 1937-39 arasında 2.967 kişi sağ olarak yakalanmış, 4.616 kişi teslim olmuştur. Toplam 199 asker şehit olmuş, 354 askerin yaralanmış, toplam 6 bin 117 silah ele geçirilmiştir⁴¹.

Ekilmek istenilen düşmanlık çabaları, belki kayıpların en önemli hanesini doldurmaktadır. Bir yazar, Tunceli Kanunu ve uygulamasını; *“Türk sömürgeciliği, cüreti, Kürt ulusuna ve emekçi yığınlarına meydan okuması”* olarak değerlendirmekte, “sol”un bu olay karşısında tavrını “utanç verici” bulmaktadır⁴². Sorusu şöyledir: *“Temel özelliklerinden biri Kürdistan üzerindeki Türk sömürgeciliğini ve uluslar arası sömürge statüsünü desteklemek ve teşvik etmek olan Türk profesörleri, Türk yazarları, faşizme karşı etkili ve tutarlı mücadele yapabilirler mi?”* (Beşikçi, 1992: 9, 253). Bir başka yazar ise; özenti olduğu belli *“Gençliğe Hitap”* başlıklı yazısını, *“Yaşasın Özgür ve Bağımsız Kürdistan!”* diye bitirirken intikam yeminleri eder: *“İntikam!.. Kürt diyarında uluyan sırtlan ve çakallar ırkının pis vücutlarından Kürt vatanını temizlemek için.. İntikam... Medeniyet denilen kahpenin peşine sığınarak bize uluyan köpekleri susturmak için.. Şerefi olan herkes, sinesinde Kürt kalbi çırpınan her insan, damarlarında Kürt kanı dolaşan her genç bu vasiyetnameyi unutmamalıdır. Onu infaz edinceye kadar uyumamalı, rahat etmemeli ve çalışmalıdır!”* (Dersimi, 2004: 328).

Faşizme karşı olduğunu ileri sürerken kendi faşizmini görmeyen, ırkçılığa karşı çıkarken ırkçılık batağına saplanan, emperyalizme karşı

⁴¹<http://www.sabah.com.tr/Gundem/2011/11/23/basbakanin-acikladigi-dersim-belgeleri>, 17 Şubat 2012.

⁴² Dersim konusunu değerlendiren yazarlardan birisi de Ahmet Taner Kışlalı’dır. Buraya onun Komintern belgelerine göre nedenlerini açıkladığı olayın son kısmını almak yararlı olacaktır: *“Dersim ayaklanmasının çok kanlı bir biçimde bastırıldığı doğrudur. Hareketi yöneten komutanın, bu nedenle görevden alındığı da bilinmektedir. Ama Dersim ayaklanması nedeni ile Atatürk’ü ve Kemalizmi suçlamaya çalışanların özellikle şu soruyu yanıtlamaları gerekir: ‘Suçlamalar doğru ise Tunceli-yani Dersim- niçin yıllar boyu Atatürk’ün partisine oy vermiştir? Türkiye’de Kemalist partiye –ya da başka bir partiye- verilen oyların yüzde 70’leri aştığı başka bir il var mıdır?’ İşte Dersim gerçeği!.. Gerisi laf-ı güzaf.”*

(http://atatürk.turkforum.net/index.php?Itemid=45&id=63&option=com_content&task=view).

Kışlalı’nın oy yüzdesi vererek ortaya koyduğu iddiayı, 1973’ten itibaren oy yüzdesini ortaya koyarak değerlendiren Alkan, *“zamana yenik düşen bir hüküm”* olarak değerlendirir (Bkz. Alkan, 2009: 781/15).

çıkıyorum derken emperyalizmin aşağılık bir maşası durumuna düşen okumuşların varlığı, Türkiye'nin/doğunun gerçek bir talihsizliğidir. Kürdistan diye farklı bir ülke, ayrı bir devlet, tarihin hangi döneminde var olmuştur ki Türkler orayı dışarıdan, emperyalist bir güç olarak sömürgeleştirmiş olsunlar? İngiliz kafası ile düşünerek, Doğuyu Hindistan, Türkiye'yi de işgalci güç gibi görme ne kadar doğrudur? Kürt ile Türk, tarihin hangi döneminde ayrı, düşman, hasım güçler olmuşlardır? İngiliz propaganda metinlerinde bu böyledir. Rus propaganda metinlerinde, Lazların en büyük düşmanın Türkler olduğunun yazıldığı gibi.. Emperyalizmin telkinlerine kapılıp onu yayarken, yeni ırkçılık tohumları ekip, düşmanlık, kin ve nefret saçarken biraz düşünülmalıdır. Dersim olaylarındaki yanlışlığa, kıyıcılığa ilk ve en şiddetli şekilde Necip Fazıl'ın karşı çıktığını bu "okumuşlar" niçin okumazlar? Kaldı ki Necip Fazıl, Dersim'i hesap sorulması gereken önemli olay olarak değerlendirirken, ilerencilik misyonunu kimseye bırakmayan, sosyalizmle ilgili yayınlarıyla tanınan *Tan* gazetesi, Sabiha Gökçen'i, "*Tunceli dağlarının sisli kubbesinden, irticain ruhuna kahraman bir erkek cesareti ile bomba savuran*" kahraman olarak yüceltmıştır (Naci Sadullah, *Tan*, 28.11.1938, 7).

DEĞERLERDE FARKLILAŞMA

Dersim olayı, "Türklerin", "Kürtleri" bir jenosit⁴³ hareketi midir? Yoksa Pozitivizm etkisindeki Batıcılık hareketinin devlete egemen olduktan sonra, kendisini benimsemeyen bütün kesimleri, kültürel farklılık, inanış, kıyafet ne varsa hizaya getirme operasyonu mudur? Medeniyet değerlerinde, kendi halkından yabancılaşan elit zümrenin silahlı, siyasi operasyonları; Türk, Kürt etnik ayrımcılığı olarak lanse edilirse; buradan yeni Dersimler türetme çabası çıkar. Yanlış karşı çıkmak, yeni yanlışlar üretmek için olmamalıdır.

Dersim olayının fikri temelinde, devlete egemen olan değerlerle, halkın benimsedikleri arasındaki farkın aşırı açılmış olmasının da bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Halkta yatırlar kültürü ile birlikte geleneksel yapı devam etmektedir. Bu geleneksel oluşum, kendi içinde ekonomik, kültürel, yönetim şeklini de oluşturmuş bulunmaktadır.

---

⁴³ Günümüzde Dersim olayını bir jenosit gibi görüp, uluslar arası mahkemelere konuyu taşımak, araya buz dağları inşa etmek isteyenler bulunmaktadır (Bkz. <http://www.f28.parsimony.net/forum68141/index.htm>; <http://www.dersim38.de/>; <http://www.dersim38.org/>; <http://www.dersim38.com/>).

Devlete egemen olan, değerlerle ilgili görüşün ne olduğunu “Reisicumhur K. Atatürk”, 10.11.1937 tarihli, TBMM’nin açılış konuşmasında ortaya koyar: “Bizim devlet idaresindeki ana programımız, Cumhuriyet Halk Partisi programıdır. Bunun kapsadığı prensipler, idarede ve siyasette bizi aydınlatıcı ana hatlardır. Fakat bu prensipleri, *gökten indiği sanılan* kitapların dogmaları ile asla bir tutmamalıdır. Biz ilhamlarımızı, gökten ve gayipten değil, doğrudan doğruya hayattan almış bulunuyoruz”. Atatürk bu konuşmasında, kuvvetler birliğine de vurgu yapar: “Geçen yıl içinde, parti ile hükümet teşkilatını birleştirmekle vatandaşlar arasında ayrılık tanımadığımızı fiilen göstermiş olduk. Bu hadisenin bizim, devlet idaresinde kabul ettiğimiz ‘Kuvvet birdir ve o milletindir’, hakikatine uygun olduğu meydandadır.” (*İdare*, 16/1188). Laiklik kavramının devlete egemen olduğu hatta bu kavramın, “Lâik Mektep Lâik Ahlak” gibi davranışlar, eğitim alanında da kullanıldığı bir dönemdir⁴⁴. Aslında içerik, laiklikten çok laisizm ile doldurulmaktadır. İnsanların özgür iradeleri ile kendi benimsedikleri değeri yaşama serbestisinin devlet tarafından garanti altına alınması, yani laiklik değildir burada öne çıkan. Yönetimin belirlediği değerlerin benimsenerek yaşanmasıdır. Bu noktadaki kararlılığı; Genelkurmay adına yayınlanan kitabında Kurmay Albay Hallı, şöyle belirtir: “Türk ulusunun yaşaması ve ölümsüzlüğü, Batı yolunda ilerlemesine ve bu yoldan dönmemesine bağlıdır” (Hallı, 1972: 8). Dersim yöresindeki inanç, düşünce yapısı ile ülkeye egemen olan inanç, düşünce yapısındaki farklılığın, bir süre sonra çatışma tarzında ortaya çıkması, eşyanın tabiatına uygundur.

Nitekim Dersim’deki devlet uygulaması, “Kemalist Devrim’in feodal ilişkilere karşı uzlaşmaz tavrı” durumundadır. Devlet görüşünü yansıtan Uluğ’un, 1939’da basılan kitabının adı da bu bakımdan anlamlıdır: *Tunceli Medeniyete Açılıyor*. Cumhuriyet hükümeti, Tunceli operasyonları ile “halkın medenileştirilmesi ve derebeylerin, toprak ağalarının, aşiret reislerinin elinden kurtarılması” sağlanacaktır. Tunceli Vilayeti kurulduktan sonraki iki yıl içinde yapılanlar bu bakımdan bir fikir verecek düzeydedir. Bunlar; “9 kışla, 5 nahiyeye karakolu, 5 hükümet konağı, 10 mektep, bin kilometreden fazla telefon hattı”, yollar, köprülerdir. Hepsisi için “üç buçuk milyon lira” harcanmıştır (Uluğ, 2007: 13, 231).

⁴⁴ Erol, Lâik Mektep Lâik Ahlâk, *Terbiye Postası*, (Aylık Meslek Mecmuası), Konya, 1.11.1932, S.9, s.32’de tanımı şöyle yapar: “Lâik ahlâk, dinî, ananevî her türlü kayıtlardan sıyrılmış, yalnız ilim, mantık ve vicdani hüriyete dayanan müspet bir ahlâktir.”

Tek parti yönetiminin temel değerlerinin, dönem itibariyle basın ve diğer kültür yayıcı kurumlara sahip olmaması mümkün değildir. Zaten aynı sıra basın ile ilgili temel görüş, “*Kemalizmin telkin ve propaganda organı*” olarak ortaya konmuştur⁴⁵. Benzeri bir durum dönemin özel kültür kurumları olan halkevleri ve halk odaları için de geçerlidir.

İçişleri Bakanı ve Parti Genel Sekreteri Şükrü Kaya, 20 Şubat 1938 tarihinde, Halkevlerinin altıncı yıldönümü münasebetiyle Ankara Halkevinde bir konuşma yapar. Konuşmada halkevleri hakkında bilgi verir. 1932’de 24 halkevi ve 34 bin üye vardır. 20 Şubat 1938’de ise 209 ev ve yüz binden fazla üye vardır. 1933’te 915 konferans verilmişken 1938’de 3056 konferans, 1164 konser, 1549 temsil verilmiştir. Devrin güçlü bakanı, halkevlerine yüklenen görevi şöyle belirtir: “*Halkevleri Atatürk inkılâbı prensiplerinin halk arasında yayılması derinleşmesi ve kökleşmesi için kurulmuştur. Bu itibarla halkevlerine ihtilâlin kültürel yayın ve korum yurdu demek lazımdır.*” (İdare, 169-170: 181).

Cumhuriyet devrindeki yeni siyasal yapılanma; zihniyet olarak, toplum kültür ve medeniyet değerlerinin, ayak bağı olduğu kanaatindedir. En yetkili ağızdan siyasi değerler (paradigma) ile ilgili açıklamanın, vahiy kökenli inanışları reddetmesi önemlidir. Devlet yönetiminde temel, tek partinin programıdır. Parti ise vahiy kaynaklı dogmalardan değil, hayattan ilham almaktadır. Belirlenen anlayış içinde parti ile hükümet teşkilatı birleştirilmiş, kuvvetler birliğinden hareket edilmektedir. Ana karakter itibariyle siyasal duruşa bakıldığı zaman, sadece Sünnî anlayış-gelenek reddedilmemektedir. Aynı zamanda Peygamber soyundan gelme iddiasını, gücünün esas kabul eden seyitliğin/kısmen vahiy-halk mistizmi esaslı Kızılbaşlığın, kültürel-dini bütün yaklaşımlarının reddi söz konusudur. Laisizmi, pozitivism eksenli bir anlayıştan beslenen yeni siyasal anlayışın, getirdiği devrimlerle çatışan Kızılbaşlığın kalesi durumundaki Dersim, bu çatışmanın sembol bölgelerindedir. Buranın dize getirilmesi, Sünnî, Nakşî vb. bütün itiraz noktalarının da dize getirilmesi anlamına gelmektedir. Onun için bilinçli bir tek parti, hâkimiyet hazırlığı

---

⁴⁵ Bu durumu, Matbuat Umum Müdürlüğü’nde Müşavirlik, İç Yayınlar Dairesi Müdürlüğü görevlerinde bulunan Server Rifat İskit, şöyle ifade eder: “*İtalya’daki basın, faşist partinin mücadele, telkin ve propaganda aracıdır. Almanya’daki devletçi basın, nasyonal sosyalist görüşün telkin ve propaganda aracıdır. Yukarıda sayılan matbuat gruplarına benzemeyen bizim Cumhuriyet matbuatına gelince; saydığımız rejimlerden daha toleran Kemalizmin telkin ve propaganda organıdır.*” (İskit, 1943: 362-363).

yapılmıştır. Bu durum aslında, “çağın değerleri”, modernizm olarak kamufle edilen Batı etkisinin bir sonucudur.

Ama aslen Dersim-Ovacık kökenli ama yüksek lisans ve doktorasını Fransa’da “Fransız Dışişleri Bakanlığındaki devlet arşivinde” çalışarak tamamlayan Hasan Yıldız da çözüm olarak “çağın değerlerine güveni” öngörür. Kitabının hem ön sözünde hem de sonuç kısmında tekrar ettiği cümle şudur: “Çözüm için yönetenlerin kendilerine ve yaşadığımız çağın değerlerine güven duymaları gerekiyor. Önümüzde duran tek akıl yolu budur.” Onun pratik çözüm önerisi de Fransız, İspanya usulü (Katalanya, Bask) çözümdür. Ona göre Kemalizm, soruna “Bu ülkede komünist olmak gerekiyorsa önce biz oluruz” konseptiyle yaklaşmakta, Kürt kimliğini, siyasi yapı içinde tartışma dışı bırakmakta, “Kürt isyanlarına” önyargılı yaklaşımını Kürt toplumuna karşı sürdürmekte, “kendi kimlikleriyle siyaset yapma izni vermemektedir. Bu da “yasal kimlik ve tartışma hakları elinden alınan toplumun şiddete davet edilmesi”dir (Yıldız, 1996: 7, 136-137).

Bir Dersimli olan Niyazi Okaygün, devleti babaya benzeterek, “her baba bir parça serkeş olan, asi tavırlar takınan her hangi bir evladını terbiye etmek onun tutumuna düzen vermek” için “zaman zaman onu tokatlar.” Fakat tokadın dikkatli atılması gerektir. Kafa, göz yaran, diş kıran, burun yamultan, “şefkatın hududunu tecavüz eden” tokat, faydadan ziyade zarar getirecektir. Dersim, sert ve kırıcı tokattan menfi etkilenmiş, nefesine güveni, teşebbüs kudretini kaybetmiştir. Eziklik, toprağa, ağaca bağlılığın kaybolması sonucu “iktisadi bir çöküntü vuku bulmuştur. Buna ilaveten de yüreklerimizde düğümlenen korku ve ümitsizlik bizi devamlı bir baskı altına almış, hareket serbestimizi insiyatif kabiliyetimizi perişan etmiştir.” (Okaygün, 25 Ocak 1963: Dizi no. 20).

Yerli, orijinal fikir, çözüm üretemeyenlerin, sorunun kayrakları ile çözüm noktasında buluşmaları ilginç bir durum ortaya koymaktadır. Tabir yerinde ise, Türk Jön Türk’ü gibi Kürt Jön Kürd’ünün oluşması, kültür ve medeniyet değerlerinden uzaklaşma, Orta Doğu dışından bölgeye nüfuz etmek isteyen emperyalist güçlerin yerli işbirlikçi bulma çalışmalarında işe yaramıştır. Değerlerden kopuş, parçalanma, kullanılma oranını artırmış, birlik ve güç oluşturma ortamını baltalamıştır. 1925’teki Şeyh Sait, 1928-1931 Ağrı ayaklanmalarına katılan Hasan Hişyar Serdî’nin, anılarında anlattığı görüşleri bu açıdan önemlidir. Ona göre, Osmanlıların Halifelîği, Abbasilerin elinden alarak büyük bir devlet kurmaları, Kürtlerin “baskı, zulüm ve mutsuz bir yaşam”

sürmelerinin “en önemli nedenlerinden biridir”. “İslam inançlarına bağlılık onları parçalara” bölmüş; “başkalarının kılıcı olup soysuzlaşmışlardır (Serdî, 1994: 54). “Halifelikten sonra zorbalık politikasının aracı: İslâmiyet”tir. “İslamiyeti yaymak ve ona yönelen saldırılara karşı koymak” düşüncesinde olan Selahattin Eyyubi’nin yaptığı, “Kürt tarihinde”, bundan daha büyüğünün olmadığı bir “utanmazlıktır” (Serdî, 1994: 90-91).

Günümüzde tam bir yanıltmaca ile Dersim olayını, Sünni-Alevi, Türk-Kürt çatışması/jenosidi olarak göstermek, sadece gerçeği gizlemek değil aynı zamanda yeni iç çatışma ve kargaşalara zemin hazırlamak; Anadolu üstündeki yeni oyunları, tarihten faydalanarak tekrar kurgulamaktır. Dersim olayı onun için, hissi olmadan, siyasi, askeri, adli yönleri ile doğru anlaşılmalıdır.

Dersim olayı gibi gelişmeler, tabir yerindeyse “Jön Kürtler”in oluşturulmasında altyapı malzemesi olarak kullanılmaktadır. Yalnız bu tür elit zümre yetiştirme, hiçbir zaman “Doğu” için iyi gelişmelerin habercisi olmamıştır. 1902, 1907’lerde Jön Türklerin, Ermeni komitacılar, Sırp Çetnikler, Bulgar-Rum çeteleri ile birlikte Osmanlı yönetimini devirmek için toplantılar yapıp kararlar aldıkları gibi, “Jön Kürtler” de yine aynı Paris’te Bayan Mitterrant, Hoybun, Rus, İran, Suriye’den katılımcılarla Türkiye aleyhine toplantılar düzenlemişlerdir⁴⁶. Jön Türk çalışmaları, istenilen neticeyi almıştır. II. Meşrutiyetten kısa süre sonra Tanzimat sırasında açıktan telkin edilen Osmanlı Devleti’nin tasfiye işlemi tamamlanmıştır. M. Barzani, Talabani’nin içinde bulunduğu Jön Kürtler de benzeri sonuçları almaya

---

⁴⁶ Paris’te Jön Türklerden 87 yıl sonra 14-15 Ekim 1989’da Kürt Konferansı toplanır. Toplantı, devrin Fransa Cumhurbaşkanı’nın eşi olan Danielle Mitterrand’ın başkanlığını yaptığı Fransa Özgürlükler Vakfı ile Paris Kürt Enstitüsü (Başkanı Kendal Nezan) tarafından düzenlenmiştir. Fransa adına Bayan Mitterrand ile “Kürt dostu” denen Devlet Bakanı Bernard Kouchner, İngiltere’den parlamento İnsan Hakları Grubu Başkanı Lord Avebury, Amerika’dan Senato Dış İlişkiler Komitesi üyesi Peter Galbraith ile senatör Claiborne Pell katılmıştır. Rusya’dan Sovyetler Birliği Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü Kürtçe Bölümü Direktörü Prof. Lazarev, Prof. Nadir Nadirov, Türkiye’den toplantıdan sonra partisinden ihraç edilen 7 SHP Milletvekili (Ahmet Türk, Mahmut Alınak, İsmail Hakkı Önal, Adnan Ekmen, Mehmet Ali Eren, Kenan Sönmez, Salih Sümer), Doğu Perinçek, Irak’tan Celal Talabani, Mahmut Osman, Muhsin Dizayî, PKK lideri Abdullah Öcalan, Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi başkanı Kemal Burkay vb. bulunur. Kürt sorununu, insan hakları platformunda ele alacağını açıklayan konferanstan, siyasi; “Kürt meselesinin Birleşmiş Milletler’e götürülmesi kararı” çıkmıştır. Bazı Kürt temsilciler kararı, “Sevr’den sonra Batılı ülkelerin (Amerika, İngiltere ve Fransa), Kürt sorununda aldığı en ileri tutum” diye nitelemişlerdir. Bazı “Türk sol örgüt” temsilcileri, “Kürt sorununun çözümü bağımsızlıktan geçiyor” derken; Lazarev, “İşe önce siyasi özerklikle başlamalı”, hızlı sıçramalar bağımsızlık hedefine zarar verir, ögüdünde bulunur (Ballı, 1993: 21-26).

başlamışlardır. Bölgelerinde ABD-İngiliz başta olmak üzere Haçlı koalisyonunun Irak'ı işgalinin payandası olmuşlardır. Jön Türklerin İngiliz büyükelçisinin arabasının atlarını çözerek koşdukları, emperyalizm yandaşlığının Osmanlıya yıkım getirmesi gibi; Jön Kürtlerin İslâm diyarındaki işgalcilere yardımları ne Kürtlere ne de Orta Doğu'ya hayır getirmeyecektir. Mevcut durumun vahameti ürküntü vericidir. Kardeş toplumlara düşmanlığı besleyen bir anlayışla Hıristiyan emperyalizmine yamanma ve işbirliğinin gelecekte izahının yapılabilmesi de mümkün olmayacaktır. Yanlış uygulamalara tepki, daha beter yanlışlarla kendini mazur ve masum gösteremez.

Jön Kürtlerin hedefi, kardeşlik, birlikte yaşama, bütün dünyanın uyguladığı türden (AB, BDT, İngiliz Milletler Topluluğu vb.) birliktelik değildir. Dersimi, kitabının *“Türk Halkının Önderlerinden Dileklerim”* bölümünde, *“Kürdistan halkının millî hakları konusunda tatminini”* istemektedir. Bu da *“Türk halkının seçimle Türkiye toprakları içinde bulunan tarihi Kürdistan'ın bağımsızlığını”* sağlaması ile olacaktır. Ancak böylece geçmiş unutulacaktır. *“Aksi takdirde Kürdistan, Türk'e rağmen bağımsızlığını elde etmeye çalışacak ve bunu başaracaktır.”* Türk hükümeti, *“akıl ve mantığın emrettiği borcu”* ödemez de *“hainliğe devam ederse”, “millî varlığını bile koruyamayarak bir sömürge haline”* gelecektir. Takip edilecek yolu da gösterir: *“Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, Sırbistan, Romanya ve Arap milletlerinin”* yolu (Dersimi, 2004: 319, 323). Bu yolu gösterirken, *“Kürt hareketleri hiçbir yabancı kışkırtmaya, alet olmamıştır”* (Dersimi, 2004: 321) demeye de ihtiyaç duyar.

Netice olarak Dersim'de *“bir gün tarihin hesap soracağı bir facia”* gerçekleşmiştir. Başlangıçta, birkaç yüz ardından birkaç bin sergerdenin çıkardığı olay, *“on binlerce saf ve masum Müslümanın, çocuk, genç, ihtiyar, kız, kadın, hasta, alil, ısrırgan otu yolunur gibi doğranması işinde”* sebep gösterilmesi doğru değildir. Bir baba, kusurlu çocuğu ile çevresinde bulunan diğer çocuklarını, öğretmen bütün sınıfını zehirleyebilir mi? (Kısakürek, 27 Ocak 1950: 16/3). Devletin suçluyu ayıklayarak, masumlara zarar vermemesi gerekirdi.

Dersim olayı, çıkış itibarıyla bir sınıf veya ırkçı ideolojik bir kalkışma değildir. Asırlarca alışılıp kanıksanan bazı hakların, elden alınması, yeni düzenlemelerin benimsenmemesi bağlamında gelişen bir güven bunalımının çatışmaya dönüştürülmesi mahiyetindedir. Onun için kalkışma, geleneksel yapıdan beslenerek direnişi sürdürebilmiştir. Bu kalkışma içinde ulusçuluk anlamında ayrılıkçı düşüncelere sahip olan

bazı Jön Kürtler de bulunmaktadır. Koçgiri, Dersim olaylarında bulunan Baytar Nuri bunlardandır. Fakat bu tip insanların, bazı Batılı devletlerle bağlantı kurma çabası dışında, halk tabanını etkileme, kontrol altına almada tesirleri yüksek değildir. Ancak, halka hâkim durumda olan Seyit Rıza gibi yöre ileri gelenleri üstünden düşüncelerine ulaşmak istemişler, ilk fırsatta da halkı yarı yolda bırakarak irtibatlı oldukları ülkelere sığınmışlardır. Seyit Rıza'nın idam da dâhil her türlü sonucu göğüsleyerek kendi ülkesinde kalması ile Jönlerin belli gerekçelerle de olsa yöreyi terk etmesi davranış-düşünce farklarını ortaya koymaktadır.

Seyit Rıza ve diğer kabile ileri gelenlerinin ayrı devlet kurma gibi bir düşünceleri yoktur, böyle bir veriye ulaşamadık. Dolayısıyla Dersim olayı bir ayrılıkçılık hareketi değildir.

Tanzimat'tan bu yana çıkan kalkışmaların hepsinde görülen ortak özellik, hak-özgürlük arayışı tarzındadır. Bu durumda, zihniyet itibarıyla, üzerinde bulunduğu toprakları vatan olarak benimseme vardır. Şemsiyesi altında yaşadığı devletin vatandaşı olma duygusunun üzerinde gelişmekte ve taleplerin karşılanmamasından kaynaklanmaktadır. Dersim halkına, Jön Kürt, Jön Türk gözü ile bakma; gerçeği saptırma nedeni olmaktadır. Halkı ve taleplerini anlamadan onları değiştirmeye zorlama ve orantısız güç kullanarak, kıyııcı olma, kan dökme sorunları çözümemektedir. Tam tersi çözülmeyen sorunlar, kanla bastırılan talepler, ancak uykuya yatmakta, kirli emellerin sahiplerinin manipülasyonu için alt yapı malzemesi olmaktadır.

Hâlbuki Kızılbaş, Sünni, Türk, Alevi, Bektaşî, Kürt vb. dini, etnik yapılar, bir realite olarak asırlardan bu yana vardır. Üstelik zaman zaman bazı taşkınlıklar olsa da kültür-medeniyet değerleri çerçevesinde kader birliği eder tarzda vardır. Diyelim ki, Bizansla kapışmalar, Haçlı Seferleri, Rus, Ermeni saldırıları, İngilizlerle savaşlarda; Kızılbaş, Alevi, Bektaşî, Kürt adını kullanan kesimler kendilerini nerede konuşturmuşlardır? Bin yıllık sürece bakıldığında zaman bu kesimler ile Türk, Sünni denilen kesimler hep kader birliği halinde ve yan yanadırlar. Gülbank çeken Mehteran bölüğü ile Bektaşî tekkesi durumunda olan Yeniçeri Ocağı, Haçlı cephesinde midir? Ya da Çanakkale'de şehit olan yüz binlerin arasında "Kürt Civanlar" yok mudur?

Dersim yöresi, 16. yüzyılda (Yavuz Selim-Şah İsmail mücadelesi) öne çıkan mezhep söylemi ve siyasal ayrışmanın bundan sonraki tarihte etkisi altında kalmıştır. İki Türk-İslâm devletinin (Osmanlı-Safevi) politikaları, tercihleri, bölgenin şekillenmesinde etkili olmuştur.

Safeviler, Şiiiliği öne çıkarırken, bölgenin Kızılbaş nüfusunu değerlendirme yoluna gitmiştir. Buna karşı Osmanlı Devleti de Sünni, Nakşî unsurları öne çıkarmıştır. Osmanlı galebesiyle, Şiiiliği tercih edenlerin önemli bir kısmı, devlete karşı yüreklerini kapayarak sarp bölgelere çekilip kendilerini koruma altına alma yoluna gitmişlerdir. Beş asır önce, mezhepler üstünden yürüyen politik söylem, günümüzde buna ilaveten Kürtçülük üstünden yürütülmeye çalışılmaktadır. Birinci Dünya Harbi sonrasında geliştirilmeye çalışılan Kürtçülük akımı, ulus-devlet anlayışlarından da beslenmiştir. Ulus devlet yapısının, medeniyet değerlerini, Batı ve ulusçu söylem üstünden yürütmesi üzerine, Kürtçülük kendine bir genişleme, yayılma imkânı bulmuştur. Bu vasıta ile Şii, Kızılbaş, Sünni, Nakşî, Bektaşî bütün unsurları Kürtçülük adı altında yeni bir bölücülüğün dayanağı olarak kullanma çabasına girmiştir. Bu çabada, Dersim olayı, malzeme olarak kullanılmaktadır. Artık Türkiye'nin, bütün unsurları kucaklayıcı, ırkçılığı etkisiz hale getirici politikalar üretmesi gerekmektedir.

Bin yıldır etle-tırnak gibi kaynaşmış ve birbiri ile bütünleşmiş ama kendi arasında bazı farklılıkları olan kesimlerin, o uzun birliktelik ardından ayrıştırılması mümkün değildir. Ayrıştırılmaya çalışılması, insana, kültüre, medeniyet değerlerine kanlı kasıt olacak, yeni ve çok daha büyük acıları yaşatacaktır. O zaman, var olan farkların saygı temelinde görülmesi ama asıl kültür ve medeniyet değerlerinde, tarihi süreçteki kader birliği doğrultusunda kaynaşarak hak ve hukukun gözetilmesi öne çıkarılmalıdır.

Dersim'de CHP Genel Merkezinin gönderdiği paralarla halkevi ve halk odalarının yapılması yerine geleneksel yapının korunarak halkın hayatı, geçim kaynakları, hayat standardı, eğitim düzeyi yükseltilese ne olurdu? Diyelim ki, fötr şapka giydirilen Seyit Rıza'nın asılması yerine, puşi sargılı Seyit Rıza yaşatılabilse daha iyi olmaz mıydı? O dağı, taşı, suyu, toprağı delicesine seven insanlarda, oraları cennet yapma bilincini geliştirmede; onların Kızılbaşlığı, değişik Kürt lehçeleri ile konuşmaları ne kadar sakınca getirirdi? Ovacık, Hozat, Nazımiye, Munzur "Küçük İsviçre" olsa, çatışma, savaş, kan dökücülük ne kadar öne çıkardı?

Doğuyu anlamama, Doğuya jön bir kafa ile İngiliz, Fransız, Haçlı-misyoner ayrımcılığı ile yaklaşma, pozitivist düşünce ile çözüm arama, büyük düşünmeyi önlemiş, korkulan ayrılıkçılığı kışkırtmıştır.

Ulus devlet değil, büyük devlet anlayışı ile yaklaşılmadan Doğu ile ruh ikliminde bütünleşmek mümkün değildir. Büyük devlet

anlayışının merkezine ise, kendi ortak medeniyet değerlerimizin konması gerekmektedir. O zaman, farklılıklar düşmanlığın değil, tanışmanın, bilişmenin, kaynaşmanın hatta gelişmede-dayanımda yarışmanın kaynağı olacaktır. Selçuklu ordusundaki farklı kesimlerin konuşlandırılması bu açıdan ilginçtir. Farklı kök ve kavimlerden askerler, vatan müdafaasında, Haçlı saldırısına karşı ancak hizmette, kahramanlıkta yarışır. Birbirini yok etme düşüncesi akıllara gelmez. Çünkü kardeşirler. Selahattin Eyyubi'nin Kürt kökenli olması onun Türkler ve bütün İslâm dünyası tarafından aşk derecesinde sevilmesine engel değildir. Selahattin'in elinde, onun için bazen ilaç, bazen kılınc bulunur. İmarcıdır, adaletten, huzurdan yanadır. Saldırıya karşı direnişçi ruhu, azmi yüksektir.

Destanları, Eba Müslim-i Horasanî'den, Hz. Ali'den, Selahattin-i Eyyubi'den, Hacı Bektaş Veli'den, Mevlânâ'dan, Yunuslardan gelen halkların kaynaşması, birbirinin haklarına, taleplerine insanca, olumlu yaklaşması mı kolaydır; zıtlaşması-düşmanca sürtüşmelerin içine sokulması mı? İkincisi sunidir ve Tanzimat sonrası Batı etkisinde gelişen ve kök değerlerden uzaklaşan jön anlayışların, onların dış teşvikçilerinin etkisi ile üretilmiştir. Doğal olanın, tarihi olanın tercihi herkesin huzuru ve gelişmesi için gereklidir.

Selçuklu ve Osmanlı Devleti, insanı koruyarak, adaletle muameleyi öne çıkararak büyüme ve yükselmenin yolunu bulmuştur. Çünkü devletin en önemli dayanağı "güvendir". İnanış olarak, karşı olduğu dinlerden insanlar bile zulme uğradığında sahip çıkar. Katolik Aragon ve Kastil katliamına karşı, İspanyol Yahudilerini, Müslümanlardan ayırmadan koruması altına aldığı gibi, temele insanı kor. Çünkü devlet, insanla yaşatılacak, coğrafya insanlarla vatan tutulacaktır. "Zulümle âbâd olanın sonunun berbâd" olduğunun herkes farkındadır. "Kerim Devlet" anlayışının bu topraklara daha çok yakıştığı da yeniden keşfedilmelidir.

Kaynakça

- Akinci, B. (2016). William Henry Quilliam ve Liverpool İslam Cemiyeti. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 1-13.
- Ally, M. M. (1982). *The History of Muslims in Britain*. University of Birmingham Master Thesis.
- Ansari, K. H. (2008). The Quintessential British Muslim: Abdullah William Henry Quilliam (1856-1932). *Arches Quarterly*, Vol. 2, Winter, Edit. 3, London: The Cordoba Foundation, pp. 46-51.

- Ansari, H. (2014). Maulana Barkatullah Bhopali's Transnationalism: Pan-Islamism, Colonialism, and Radical Politics. Nordbruch, G. ve Ryad, U. (Eds.). *Transnational Islam and Interwar Europe: Muslim Activists and Thinkers*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 181-209.
- Armağan, M. (2016). *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı-2*. 13. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Armağan, M. (2017). Sultan Abdulhamid'in Dünyadaki Elçileri. <http://www.yenisafak.com/yazarlar/detayscroll/2036582?n=1>, (Erişim Tarihi: 21.06.2017).
- Aydın, C. (2013). İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panislamist İmajı, 1839-1924. Kara, İ. ve Öz, A. (Ed.). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*. 1. Baskı, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, ss. 47-68.
- Aydın, C. (2014). The Ottoman Empire and the Global Muslim Identity in the Formation of Eurocentric World Order, 1815-1919. Dallmayr, F., Kayapınar, M. A. ve Yaylacı, İ. (Eds.). *Geopolitics and Cultural Difference*. New York: Lexington Books.
- Bano, R. (2012). The Legacy of Victorian England's first Islamic Convert. <http://www.bbc.com/news/uk-england-17827016>, 25 April, (Erişim Tarihi: 15.06.2017).
- Basu, S. (2011). *Victoria and Abdul: The True Story of The Queens' Closest Confidant*. Gloucestershire: The History Press.
- Bawany, E. A. (2010). *Tercihimiz Niçin İslam*. Çev. İ. Ruhi Bolay, 4. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bayram, A. (2015). Büyük Britanya'daki İslami Akımlar. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1 (3), 390-415.
- Birt, Y. (2008). An Enquiry into the Status of the Sheikh-ul-Islam of the British Isles. 5 February, <https://yahyabirt1.wordpress.com/2008/02/05/an-enquiry-into-the-status-of-the-sheikh-ul-islam-of-the-british-isles/>, (Erişim Tarihi: 22.06.2017).
- Birt, Y. (2016). Abdullah Quilliam and Sufism. 20 August, <https://yahyabirt1.wordpress.com/author/yahyabirt1968/>, (Erişim Tarihi: 25.06.2017).
- Bowen, P. D. (2015). *A History of Conversion to Islam in the United States*. Volume 1: White American Muslims Before 1975, Leiden/Boston: Brill Publishing.
- Bozbaşı, G. (2016). Ortadoğu'da Bölgesel Milliyetçilikler: Mısır Örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18 (31), 108-113.
- Brandon, J. (2008). The UK's Experience in Counter-Radicalization. *CTC Sentinel*, Vol. 1, Issue. 5, April, pp. 1-3; <https://www.ctc.usma.edu/wp->

- content/uploads/2010/06/Vol1Iss5-Art4.pdf, (Erişim Tarihi: 27.06.2017).
- Butt, R. ve Bowcott, O. (2008). Ex-Islamists Start Moderate Thinktank. 1 March, <https://www.theguardian.com/world/2008/mar/01/islam.religion>, (Erişim Tarihi: 26.06.2017).
- Capdepuy, V. (2014). Le Japon, un modèle pour le monde musulman?. http://blogs.histoireglobale.com/le-japon-un-modele-pour-le-monde-musulman_3714, 5 Mars 2014, (Erişim Tarihi: 25.06.2017).
- Clark, P. (1986). *Marmaduke Pickthall: British Muslim*. London: Quartet Books.
- Clayer, N. (2014). Transnational Connections and the Building of an Albanian and European Islam in Interwar Albania. Nordbruch, G. ve Ryad, U. (Eds.). *Transnational Islam and Interwar Europe: Muslim Activists and Thinkers*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 45-66.
- Çiftçi, M. R. (2009). *Mühtedî Abdullah Henry Quilliam'ın "Dîn-i İslâm" Adlı Eserinin ve Makalelerinin Kelâmî Açısından Değerlendirilmesi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dabağyan, L. P. (2001). *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*. 1. Baskı, İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Dajani, A. M. S. (2014). The Islamic World, 1893-1908. *Victorian Periodicals Review*, 47 (3), 454-475.
- Geaves, R. (2010). *Islam in Victorian Britain: The Life and Times of Abdullah Quilliam*. Leicestershire: Kube Publishing Ltd.
- Germain, E. (2007). Southern Hemisphere Diasporic Communities in the Building of International Muslim Public Opinion at the Turn of the Twentieth Century. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27 (1), 126-138.
- Gilham, J. (2014). *Loyal Enemies: British Converts to Islam, 1850-1950*. Oxford University Press.
- Gilham, J. (2015). Upholding the Banner of Islam': British Converts to Islam and the Liverpool Muslim Institute, c. 1887-1908. *Immigrants & Minorities*, 33 (1), 23-44.
- Gilliat-Ray, S. (2010). The First Registered Mosque in the UK, Cardiff, 1860': The Evolution of a Myth. *Contemporary Islam*, 4 (2), 179-193.
- Gladstone, W. E. (1876). *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. London.
- Guida, M. ve Çaha, Ö. (2013). İslamcılık. Çaha, Ö. ve Şahin, B. (Der.). *Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*. Ankara: Orion Kitabevi, ss. 563-620.
- Green, L. (2013). Spacetime and the Muslim Journey West: Industrial Communications in the Making of the "Muslim World". *American Historical Review*, 118 (2), 401-429.

- Has, Ş. S. (2000). İngiltere: Ülkede İslamiyet. *İslam Ansiklopedisi, Cilt: 22*, ss. 307-310.
- Hazar, N. (2011). *Küreselleşme Sürecinde Afrika ve Türkiye-Afrika İlişkileri*. 2. Baskı, Ankara: USAK Yayınları.
- İnalçık, H. (2016). *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*. 1. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karaca, T. N. (2015). *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*. 3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi*. 8. Cilt, 7. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karpat, K. H. (2012). *Türk Dış Politikası Tarihi*. 1. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Koloğlu, O. (1987). *Abdülhamid Gerçeği*. İstanbul: Gür Yayınları.
- Koloğlu, O. (1990). Dünya Siyaseti ve İslam Birliği. *Tarih ve Toplum*, 14 (83), 12-17.
- Köse, A. (2008). *Neden İslam'ı Seçiyorlar: Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme*. 2. Baskı, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Lawson, A. (2011). Queen Victoria and Abdul: Diaries Reveal Secrets. <http://www.bbc.com/news/world-south-asia-12670110>, 14 March 2011, (Erişim Tarihi: 15.01.2017).
- Munir, H. (2017). An Encounter of Ottoman, British and West African Muslims in 1894. <http://www.ihistory.co/quilliam-in-africa/>, (Erişim Tarihi: 27.06.2017).
- Murad, A. H. (1997). British and Muslim?. <http://www.masud.co.uk/ISLAM/ahm/british.htm>, 17 September, (Erişim Tarihi: 21.06.2017).
- Motadel, D. (2014). The Making of Muslim Communities in Western Europe, 1914-1939. Nordbruch, G. ve Ryad, U. (Eds.). *Transnational Islam and Interwar Europe: Muslim Activists and Thinkers*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 13-43.
- Ortaylı, İ. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. 10. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- O'Shea, J. (2016). The Victorian Muslims in Britain. <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2016/05/victorian-muslims-britain-160514100711278.html>, 15 June 2016, (Erişim Tarihi: 16.06.2017).
- Özcan, A. (1997). *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*. 2. Baskı, Ankara: İSAM Yayınları.
- Öztuna, Y. (1994). *Büyük Osmanlı Tarihi*. 5. Cilt, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Quilliam, W. H. A. (1892). *The Faith of Islam*. 3. Edition, Liverpool: Willmer Brothers&Company Ltd.
- Quilliam, A. (1896). The Union of Islam. *The Islamic World*, 4 (39), 84-90.
- Quilliam, A. (2015). Dinde Felsefe. Çev. Halit Ahmet Çiftçi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 179-190.
- Rank, S. (2015). Polygamy and Religious Polemics in the Late Ottoman Empire. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 61-79.
- Robinson-Dunn, D. (2003). Lascar Sailors and English Converts: The Imperial Port and Islam in late 19th-Century England. *Seascapes, Littoral Cultures, and Trans-Oceanic Exchanges*. 12-15 February 2003, Washington D.C.: Library of Congress, <http://www.historycooperative.org/proceedings/seascapes/dunn.htm> > (Erişim Tarihi: 22.06.2017).
- Robinson-Dunn, D. (2006). *The Harem, Slavery and British Imperial Culture: Anglo-Muslim Relations in the Late Nineteenth Century*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Runyun, M. (2015). İngiltere'nin İlk ve Son Şeyhülislam'ı A. Quilliam. <http://www.dunyabizim.com/portre/19328/ingilterenin-ilk-ve-son-seyhulislami-a-quilliam>, 27 Ocak 2015, (Erişim Tarihi: 21.06.2017).
- Siddiqui, A. (1995). Muslims in Britain: Past and Present. *The Bulletin*, No. November, Hyderabad: Henry Martyn Institute of Islamic Studies, <http://www.themodernreligion.com/convert/britain.html>, (Erişim Tarihi: 26.06.2017).
- Singleton, B. D. (2009). That Ye May Know Each Other: Late Victorian Interactions Between British and West African Muslims. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 29 (3), 369-385.
- Şeker, M. (2012). Sultan II. Abdulhamid'in İngiltere'ye Atadığı Şeyhülislam: Abdullah Quilliam. *Derin Tarih Dergisi*, 2, 22-24.
- Şentürk, H. (2011). *Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset: İslamcılık*. 2. Baskı, İstanbul: Çıra Yayınları.
- Teke, Y. (2014). *William Henry Abdullah Quilliam'ın Pan-İslamist (İslam Birliği) Faaliyetleri, 1891-1908*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- The Crescent (1900). 11 July, *Vol. 16*, No. 391.
- The Crescent (1903). 11 November, *Vol. 22*, No. 565.
- The Crescent (1907). 3 April, *Vol. 29*, No. 741.
- The Crescent (1908). 27 May, *Vol. 31*, No. 801.

19. Yüzyıl Osmanlı-Fas İlişkilerine Dair 1850 ve 1859 Tarihli İki Layiha

Gökhan YEŞİLMEN*

ÖZET

Avrupalı sömürgeci devletler sanayileşme hızının artmasıyla beraber pazar arayışını hızlandırmış ve sömürge rekabetiyle beraber daha önce işgal edilmemiş ülkeleri paylaşma yarışına girmişlerdir. İngiltere, Hindistan ve Uzak Doğu'da çok geniş bir alanda sömürgeler edinmişken Fransa ve İspanya'da Avrupa'ya en yakın yerlerden biri olan Fas'a göz dikmiştir. Fas'ın Fransa tarafından işgalinin evvelinde, Osmanlı Devleti'ndeki kapitülasyonlara benzer bir anlaşma da Fas ile imzalanmıştır. 1880 yılındaki Madrid Konferansı ve 1881 yılında Tanca düzenlemesiyle daha önce sadece İngiltere ve Fransa'nın sahip olduğu imtiyazlara neredeyse bütün Avrupa devletleri ve ABD de sahip oldu. Bu anlaşmalarla beraber Fas yalnızca ekonomik olarak değil siyasi anlamda da sömürgeci devletlerin etkisi altına girmiş oluyor ve bu devletlerin sık sık kendi hukuklarını bahane ederek Fas'ın işlerine karışmasına neden oluyordu.

Bu tarihten sonra Fas'ı işgal edip sömürgeleştirmeye hazırlanan Fransa, burada yoğun faaliyetlere girişti. İlk olarak 1830 yılında işgal ettiği Cezayir sınırından itibaren çeşitli bahanelerle Fas topraklarını parça parça işgale başladı. Ardından ekonomik imtiyazlar kullanmak suretiyle ülkenin ekonomisine ağır darbeler vurarak güçsüzleştirdi. Basın ve propaganda faaliyetleri ile Fas'lıları psikolojik olarak çaresizliğe alıştırıp diğer İslam ülkeleriyle bağlarının kesilmesi için hiçbir hukuk kuralına uymayacak uygulamalara başvurdu. Bu şekilde Fransa, Fas'ı izale ederek kendi işgaline uygun ortamı hazırlamış oluyordu.

Sultan Abdülmecid tarafından Fas'ın durumunu tahkik için 1850 yılında görevlendirilen Mahmut Faiz Bey ve bir Osmanlı vatandaşı olan Doktor Ahmet Yemeni tarafından 1899 yılında İstanbul'a gönderilen layihalarda Fas Devleti'nin 1852 ve 1899 yıllarında içinde bulunduğu durum anlatılmıştır. Bu layihalarda Fas'ın sosyal, ekonomik, siyasi ve askeri durumları hakkında detaylı bilgiler aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Fas, Mahmut Faiz Bey, Doktor Ahmet Yemeni, Sömürgecilik

---

*Doktora Öğrencisi, V. Muhammed Üniversitesi, Edebiyat ve Beşeri İlimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Rabat- Fas, bunduka@hotmail.com.

Two Pleadings Dated 1850 and 1859 about 19th Century Ottoman-Moroccan Relations

Abstract

European colonial powers accelerated market seeking together with the rise in industrialization; and with colonial competition, they took part in the sharing race of the countries which had not been invaded before. While England had acquired colonies in a vast area in India and far-east, France and Spain had an eye on Morocco, a country very close to Europe. Before the invasion of Morocco by France, an agreement similar that of capitulations signed with Ottoman state was signed with Morocco. In 1880, with Madrid Conference and in 1881 with Tangier Arrangement, nearly all European countries and the USA possessed the prerogatives that England and France attained before. Through these agreements, Morocco fell under the influence of colonial states not only in economic but also in political sense, and this led to these states to interfere in the home affairs of Morocco often alleging the foreigners' own rights.

After this date, France, preparing to invade and colonize Morocco, embarked intensive activities here. First of all, France started to invade the land of Morocco piece by piece with various excuses from the border of Algeria, which it invaded in 1830. Afterwards, making use of economic privileges, it weakened Morocco's economy by striking heavy blows. Driving Moroccans psychologically into desperation via media and propaganda activities, it applied some practices which were never compatible with any legal codes to cut Morocco's relations with other Islamic countries. Thus, France paved the a convenient way for herself by isolating Morocco.

The state in which Morocco was between 1852 and 1899 was retold in the written documents sent to Istanbul by Mahmut Faiz Beg, appointed there by Sultan Abdulmecid in 1850 to investigate the state of Morocco and by Doctor Ahmed Yemeni, an Ottoman citizen in 1899. And in them, detailed information about social, economic, political and military state of Morocco was conveyed today.

Since Ottoman state as well became the target of colonial states at that time, it tried to increase its relations with other Islamic states and people as well as Morocco. Its aim was to constitute a unity between Ottoman State and other Islamic nations and Moroccans; and to prevent the activities of colonial states. Within this context, both pleadings submit great importance in terms of providing contributions for Ottoman statesmen to achieve information about the state of Morocco.

Keywords: Ottoman State, Morocco, Mahmut Faiz Bey, Doktor Ahmed Yemeni, Colonialism

GİRİŞ

Bu layihaların içeriklerinden bahsetmeden önce 19. yüzyılda Osmanlı Devleti ve Fas Devleti'nin içinde buldukları durumdan özetle bahsetmekte fayda vardır. Denilebilir ki, 19. yüzyıl, Avrupa'nın dünyaya hakim olduğu çağıdır. Büyük ölçekli fabrika üretiminin gelişmesi ve ulaşım yöntemlerinde meydana gelen değişiklikler -buharlı gemi, demiryolu ve telgrafın gelişi- Avrupa ticaretinde büyümeye yol açtı. Büyük Avrupa devletlerinin silahlı güçlerinde meydana gelen büyüme söz konusu gelişmeye eşlik etti. İlk kez, Arapça konuşan bir ülke olan Cezayir, Fransa tarafından işgal edildi(1830). Müslüman devletler ve toplumlar artık istikrarlı ve kendine yeterli bir kalıtsal kültür sistemi içinde yaşamıyorlar, başkalarının hakim olduğu bir dünyada hayatta kalmak için güç oluşturma ihtiyacı duyuyorlardı. Osmanlı hükümeti yeni askeri örgütlenme ve yönetim sistemlerini benimsedi ve Avrupa'dan örnek alınan yasalar çıkarıldı. İmparatorluğun fiilen özerk iki eyaletinin, Mısır ve Tunus'un hükümdarları da aynı şeyi yaptılar.

Bu reformcu hükümetlerin başkentlerinde ve Avrupa ile artan ticaretin bir sonucu olarak büyüyen limanlarda, reformcu hükümetler, yabancı tüccarlar ve toprak sahipleri ile Avrupa ticaretine katılan tüccarlardan oluşan yerli seçkin zümre arasında yeni bir çıkarlar ittifakı oluştu. Ne var ki bu karasız bir denge idi ve zamanla Mısır ile Tunus, ardından da Fas ile Libya Avrupa denetimine girdi. Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa eyaletlerinin çoğunu kaybederek daha çok bir Türk-Arap devleti haline geldi (Hourani, 2013: 313).

1880'li yıllardan itibaren 1920'li yıllara uzanan süreçte Osmanlı Devleti pek çok iç ve dış meselelerle uğraşmak zorunda kalırken bu bölgede kendi toprakları dahil bütün Müslümanlar ile yakın temasını daima korumaya çalıştı. Osmanlı Devleti tarafından yapılan resmi yazışmalar kadar bölgede cereyan eden gelişmelerden bahseden yabancı gazetelerin dahi bu gelişmeleri takip edip arşivlediklerini görmekteyiz (Kavas, 2011: 180).

Daha önce Cezayir nedeniyle Osmanlı-Fas arasında meydana gelen ilişkiler, sınır sorunları sebebiyle genellikle olumsuz bir şekilde devam etmişti. Ancak 1830 yılında Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesi iki ülke arasındaki toprak bağlantısının da kopmasına sebep oldu. İki devletin de siyasi, dini ve ekonomik anlamda yardımlaşmaya ihtiyaç duyacağı bir dönemin öncesinde bu işgalin gerçekleşmesi belki de iki devlet için menfi bir kırılma noktası olmuştur.

Fas'ın Afrika'nın en batısında ve Afrika'ya açılan kapı olması, Osmanlı Devleti'nin ise hem Afrika hem de Arap yarımadasındaki topraklarının önemi ve her ikisinin de sömürgeci devletlerin hedefi olması, bununla beraber Osmanlı Devleti'nin Ruslarla savaşı ve Balkan topraklarının dağılması sırasındaki durumu iki devletin arasındaki ilişkilerin iyice zayıflamasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda ciddi bir zihniyet değişimi ile yeniden yapılanma sürecine girmişken, içte ve dışta meydana gelen olaylar bu sürecin istenilen düzeyde meydana gelmesini engellemiştir. Bu dönemde Babiali, Suriye ve Lübnan'da çıkan iç isyanları bastırmaya çalışırken, aynı dönemde Eflak ve Buğdan'da meydana gelen olaylar Rusya ve Osmanlı Devleti'ni bir kez daha karşı karşıya getirmiştir (Yeniçeri, 2002: 1436). Kırım savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupa devletlerinin garantisi altına alınacak, ancak bu garanti çok uzun sürmeyecek ve Osmanlı Devleti içindeki bağımsızlık hareketleri sonucu toprak kayıpları devam edecektir.

19. yüzyılın son çeyreğinde Sultan II. Abdülhamid, diğer İslam toplumlarında olduğu gibi Fas'ta da sömürgeci devletlerin emellerini boşa çıkarmaya gayret etmiştir. Bu yüzden Fas ile daha etkin bir yardımlaşma için iki devlet arasında sefaret kurmak için yoğun bir gayret içerisinde olduğu görülmektedir.¹ Sefaret kurma gayretleri özellikle Fransa tarafından engellendiği halde² bazen sömürgeci devletler arasındaki çıkar çatışmalarından faydalanılarak bu girişimler devam ettirilmiştir.³ Fas ise 19. yüzyıl boyunca, Cezayir ve Tunus'un aksine biçimsel bağımsızlığını sürdürmüştür. Fakat gerçekte Avrupalı güçlerin bir yarı sömürgesi haline gelmekten kurtulamamıştır. Fas, zapt edilmeyi engellemek için oldukça zayıf ve geri kalmış bir ülkeydi ve onun bir sömürgeye dönüşmesini erteleyen yegâne şey de Avrupalılar arasındaki düşmanlıktı.

18. yüzyılın sonunda Avrupa'da kapitalizmin hızlı bir gelişim gösterdiği, diğer taraftan da durgunluk ve feodal anarşi içinde debelendiği bilinmektedir. Fas açısından Avrupalı güçlerin taarruzlarına karşı direnme imkanı yoktu. Fas Devleti, Avrupalılarla yaptığı birçok savaşta yenilmiş ve onlara yüklü miktarlarda tazminat ödemek zorunda kalmıştı. Bunların dışında yapılan anlaşmalarla yabancılara verilen

---

1 BOA.,İ.DH., D.973, G.76871

2 BOA., Y.A.HUS., D215, G.12

3 BOA.Y.PRK.EŞA., D.6, G.41

kapitülasyonlarla Fransız tüccarların ve Avrupa'dan gelen yerleşimcilerin hakları tek taraflı arttırılmıştı. Fransızlar sadece yargısal değil aynı zamanda vergisel muafiyete de sahip olmuşlardı. Fransız tüccarlar için çalışan Fas vatandaşları da bu vergi muafiyetinden faydalanıyordu. Böylece Fransız tüccarları hesabına çalışan Fas'lı tüccarlar da vergi ödemeyi kesip yargısal olarak dokunulmazlık elde ediyorlardı. Bu yolla Fransa, Fas içinde sultana bağlı olmayan ve onun egemenliğinden bağımsız olan yerel feodaller ve tüccarlardan oluşan geniş bir temsilci ağı kurmuştu (Lutskiy, 2011: 267). Mevla Hasan dönemine gelinceye kadar Avrupalı devletler zaman içerisinde Fransızların elde ettiği haklardan kısmen faydalanmayı başaracaklar ve sonuçta 1880 Madrid konferansıya hepsi bu haklardan tamamıyla faydalanacaklardır.

1873 yılında gelindiğinde Mevla I. Hasan tahta yeni geçmiş ve bu sırada başlayan büyük isyanlarla uzun süre uğraşmak zorunda kalmıştır. Ülkesini askeri ve ekonomik anlamda geliştirmek isteyen I. Hasan babasının başlatmış olduğu reformları devam ettirdi. Ancak bu reformlar yapılırken ve uzun süreli isyanları bastırmaya uğraşırken harcanan paralar için vergiler çok yetersiz kalıyor ve Avrupalı devletlerden borç paralar alınıyordu. Bu borçlar ödenemeyince Avrupalı devletlere imtiyazlar tanınıyordu. 1880 yılına gelince Mevla Hasan'ın talebiyle Madrid'de bir konferans düzenlendi. Bu anlaşmayla Avrupalı devletler hatta Amerika Birleşik Devletleri çok büyük imtiyazlara sahip oldular. Bunun yanında Avrupalılar Fas'ta mülkiyet hakkına da sahip olunca ülkenin bağımsızlığı da tehlikeye girmiş oluyordu (Ceran, 2012: 840). Önemli olan bir başka konu ise bu sırada Avrupalı devletler arasındaki sömürgecilik yarışında Osmanlı Devleti ve Fas'ın çıkar ve çatışma alanı haline gelmiş olmasıdır.

1. OSMANLI-FAS İLİŞKİLERİ

Osmanlı Devleti ile Fas Sultanlığı arasındaki münasebetler Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) başlamış ve bir süre yoğunlaşarak devam etmiştir. Daha sonraları ise karşılıklı iyi niyet elçileri ve hediye teatisinden öteye geçmeyen bu münasebetler Osmanlı Devleti'nin Cezayir'deki gücü ile orantılı olarak gelişme göstermiştir (Bilge, 1996: 190).

1757'de tahta çıkan III. Muhammed zaman zaman İstanbul'a hediyeler ve elçiler göndererek kendisinden önce iyice zayıflamış, hatta birçok defa gerginleşmiş olan Osmanlı - Fas münasebetlerini kuvvetlendirmek istedi. 1766 Ağustosunda, Fas donanmasının

Akdeniz'de korsan gemileriyle mücadele sırasında ele geçirdiği Dubrovnik ticaret gemilerini padişahın araya girmesiyle serbest bıraktı. Bu münasebetle İstanbul'a giden ve kışı orada geçiren Fas heyeti 1767 Mayıs'da ülkesine padişahın verdiği kıymetli hediyelerle döndü. Bunlar arasında toplarla donatılmış ve içinde bol miktarda değişik tekne levazımatı bulunan bir gemi ile otuz kadar gemi inşa ve top döküm ustası da yer alıyordu. Fas tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanan bu ustalar ölünceye kadar orada kaldılar ve Sela şehrinde bulunan tersanenin ihyası işinde çalıştılar (Bilge, 1996: 192).

1785'te Fas sultanının başkanlığında gelen heyet, Cezayir'deki Osmanlı idaresinin kötü davranışlarından şikâyetle bulundu. I. Abdülhamid buna mukabil hediyelerle cevabi mektubunu götüren bir heyet yolladı ve şikâyet konusu durumun düzeltilceğini bildirdikten sonra Osmanlı Devleti'nin o sırada Kırım'ı kurtarmak amacıyla Ruslara karşı girdiği savaş için yardım beklediğini belirtmiş ve yardım gecikince ikinci bir heyet gönderilmiştir. Ancak geç kalmış olmakla birlikte yardım gelmiştir. 1789 yılındaki Rusya ve Avusturya savaşları dolayısıyla III. Muhammed dört firkateyn ve Malta korsanlarının elinden kurtardığı 536 Müslüman esiri gönderdi ve aynı yıl seferle birlikte Fas'tan İstanbul'a Dubrovnik (Ragusa) gemileriyle 3000 kantar güherçile ve 1000 kantar barut geldi. Fas hâkimi ayrıca yolladığı mektupla Hicaz'a gönderilen Surre'ye katkıda bulunmak istediğini bildirdi. Padişahın muvafakati üzerine Fas'tan Haremeyn ahalisine dağıtılmak üzere her biri yarım keselik 1000 adet altın külçesi gönderildi.

Görüldüğü gibi 18. yüzyılın ikinci yarısında itibaren ilişkiler daha hareketlidir. Osmanlı Devleti'nin bu yüzyılın ikinci yarısında itibaren peş peşe kaybetmeye başladığı savaşlar ve bu savaşların sonucunda imzalanan ağır şartlı antlaşmalar, (1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı, 1787-1792 Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşı) devleti zor durumda bırakmış, hem iç politikada hem dış politikada güç bir döneme girilmiştir. Bu zor dönemde Osmanlı Devleti, Müslüman, dost ve kendisine tabi devletlerden yardım istemek zorunda kalmıştır. Mesela, 1787 yılında Ahmed Azmi Efendi bu amaçla Fas'tan yardım istemek amacıyla elçi olarak gönderilmiştir.

Osmanlı-Fas ilişkilerinde Cezayir daima etkili bir faktör olarak ön plana çıkmış; Fas'lular sürekli Cezayirli'lerin zulümlerinden şikâyet etmişler ve buna karşılık olarak bölgedeki Türklere baskı yaparak Cezayirli Türk olan ocak dayılarının onlara yaptığı uygulamaların acısını adeta Türklere çıkarmak istemişlerdir (Bayraktar, 2002: 975-976).

Bu tarihten sonra Osmanlı-Fas ilişkileri uzun süre kesintiye uğramıştır. Cezayir'in Fransa tarafından işgaline kadar geçen sürede Mevlay Abdurrahman döneminde Fas'ta arka arkaya devam eden isyanlar, kıtlık ve salgın hastalıklar yüzünden dış siyasetle çok ilgilenilmediği gibi Osmanlı Devleti'yle de münasebet gelişmemiştir. Aynı dönemde II. Mahmud tarafından yeniçeri ocağı kaldırılmış ve hemen sonrasında 1827 yılında Osmanlı donanması Navarin'de yakılmıştı. Mısır sorunu, Yunan ayaklanması ve içerdeki birçok müşkülata uğraşıldığı için dış politika zayıf kalmış ve bu sebeple Fas ile de münasebet kurulamamıştır.

Avrupalı devletlerin sömürgecilik yarışı ile beraber Afrika'ya da göz dikmeleri, özellikle de Fransızların Cezayir'i işgal etmeleri Fas'ta çok ciddi endişelere sebep olmuştur. Bununla birlikte Fransızların Cezayir hududu ve Trablusgarp'ta da misyonerlerin ve topografya çalışmaları için uzmanlarının görevlendirmesi de bu endişelerin yerinde olduğunu göstermiş ve bu endişelerin bir sonucu olarak Fas, Mısır ve Osmanlılar arasında Avrupalı devletlerin saldırılarına karşı ıslahatlar yapılması konusunda yazışmalar yapılmıştır (Simo, 2000: 55).

Mevlay Abdurrahman, Avrupa devletlerinin Fas üzerindeki kötü emellerini önlemek için, Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkileri başlatmak amacıyla Ebu'l Kasım ibn Ahmed el-Fasi'yi İstanbul'a elçi olarak göndermiştir. Bu girişimden sonuç alınamayınca Mevlay Muhammed yine Osmanlı Devletine bağlı olan Mısır ile alaka kurma yoluna gidecektir (Sinno, 1992-1993: 324).

Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde Fas ile ilişkiler sömürgecilik faaliyetlerine karşı bir birlik oluşturma temelinde tekrar başlatılacaktır (Karpat, 2017: 428). Sultan II. Abdülhamid döneminde ise Panislamizm politikası ile beraber Osmanlı-Fas ilişkileri yoğunlaşacaktır.

Hicaz üzerinde hakimiyetin korunması hayati önem taşıyan bu vilayetin karadan ve denizden giriş çıkışlarını kontrol altında tutmaya bağlıydı. Kuzey sağlam bir şekilde Osmanlıların elindeydi, ama doğu ve hatta güney geniş çöllerden ibaretti; Kızıldeniz'in oluşturduğu batı sınırı ise dış saldırılara karşı çok hassastı. Kızıldeniz'in müdafaası, Fransızlar 1881 de Tunus'u ve İngilizler 1882 de Mısır'ı işgal ettikten sonra, hele Paris'in güneye ve doğuya, yani Hicaz'a doğru yürümeye kararlı olduğunun anlaşılması üzerine, daha büyük bir önem kazandı. Kuzey ve Orta Afrika sonradan Ortadoğu ve özellikle Arabistan'daki Osmanlı topraklarının başlıca savunma hattı olarak önem kazandı. Böylece,

Afrika'daki Osmanlı stratejik çıkarları ve Abdülhamid'in İslamcı politikası birbirlerinin ayrılmaz parçası haline geldiler.

Abdülhamid politikalarının genel istikameti daha 1830'larda, Fransa, Cezayir'i işgal ettiği ve yayılcı ihtiraslarını belli ettiği sıralarda selefleri tarafından saptanmıştı. II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz saltanatları döneminde, Osmanlı bürokrasisi Türklerin Orta ve Doğu Afrika ülkelerinin yöneticileri ile bağlarını yeniden canlandırmak, sultanın bu ülkeler üzerindeki egemenlik haklarını dermeyeran etmek ve mümkün olan hallerde orada fiili bir Osmanlı varlığı tesis etmek istemiştir. Ama sultan Abdülhamid'in Kuzey Afrika politikası, seleflerinin zamanındakinden çok farklı şartlar altında geliştirmiştir. Çünkü o meydana boş bulmamış, başlıca Avrupa Devletleri'nin birleşik gücüyle baş etmek zorunda kalmıştır. Bu yüzden Fransızların sahraya girmesini durdurmak, İngilizleri Mısır'dan çıkarmak, İtalyanların Libya'ya göz dikmesini önlemek, Almanların akınlarına engel olmak ve bütün bunlara rağmen bu devletlerin hepsiyle iyi ilişkilerini devam ettirmek için yeni yollar bulmaya çalıştı (Karpaz, 2017: 415-416).

Yukarıda da bahsedildiği üzere sultan Abdülhamid'in uyguladığı Panislamist politika sonucu Müslüman devletlerle ilişkileri geliştirme çabaları hız kazanmıştır. Bu politikanın tabii neticesi olarak ta Fas ile ilişkileri geliştirmek için yoğun çaba sarf edilmiştir. Çoğunlukla Osmanlı Devleti'nin girişimleri sonucu ortaya çıkan sefaret kurma çabaları, başta Fransa olmak üzere Fas üzerinde emelleri olan Avrupa devletleri tarafından engellenecektir.

Sultan Abdülhamid döneminde Fas ile olan ilişkiler yukarıda ifade edilen esaslar çerçevesinde, ayrıca Fas'ın Kuzey Afrika'da bağımsız bir İslam devleti olarak sömürgecilere karşı verdiği mücadelede daha mühim bir şekilde geliştirilmeye çalışılacaktır.

II. Abdülhamid tarafından 1877 yılının ağustos ayında Mevlay I. Hasan'a, iki devlet arasında sefaret kurulması maksadıyla, aslında bir Fas vatandaşı olan ve İslam devletleri arasında birlik kurarak sömürgeciliğe karşı mücadele etmekte kararlı olan ve de Kahire de yaşayan, fakih İbrahim Senusi gönderildi.⁴

İbrahim Senusi, Fas Emiri'nin mektubuyla geri döndüğünde iki devlet arasında sefaret kurulması fikrinin memnuniyet verici olduğu, ancak bu talebin şu anda gerçekleştirilemeyeceği cevabı verilecektir.

---

⁴BOA, HR. TO., D.555, G.5

Zira Fransa'nın Fas emir'i üzerindeki yoğun baskı ve tehditleri bundan önce olduğu gibi şimdi de iki devlet arasındaki ilişkilerin gerçekleşmesine imkân vermeyecek ve hatta sultan Abdülhamid'in bıkmadan defaatle gerçekleştirmeye çalışacağı bu düşünce hiçbir zaman fiiliyata geçirilemeyecektir.

2. 19. YÜZYILDA FAS-AVRUPA İLİŞKİLERİ

1900'lerde Fransız koloni tehdidi ile karşılaşan Fas ülkesi, bu tehdit ve tehlike karşısında İslam âleminin diğer taraflarında kendine yarımçı olabilecek bir sahip, dayanacak bir güç aramaya başlamıştır. 1830'da Cezayir'e müdahale eden Fransa, birkaç sebepten dolayı Fas'ta hâkimiyet kuramamıştır. Bunların başında sömürgeci Avrupalı güçlerin her birinin bu çok stratejik ülkeyi ele geçirmek istemesi, yani aralarında muazzam bir rekabetin doğmuş olmasıdır. Nitekim İspanya, Fransa ve İngiltere yanında Almanya'da bölgeye ilgi duymuştur. Fas'ın idarecileri olan sultanlar bu rekabeti iyi değerlendirerek, güçler arasında zaman zaman ikili anlaşmalarla tavizler vererek dengeyi muhafaza etmişler ve hatta ülkeyi uzun süre bağımsız tutabilmek için bu güçleri kendi yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Ancak en sonunda durumu fark eden Avrupalı Hristiyan güçler, aralarındaki rekabeti özel anlaşmalarla giderme yolunu bulmuşlar ve “ el-küfrü milletün vahide” hadisinde işaret edildiği gibi, bir araya gelerek ve gizli anlaşmalarla İslam ülkeleri üzerindeki nüfuz bölgelerini paylaşarak, Müslüman topraklarını aralarında bölüşmüşler ve kimse de diğerinin ele geçirdiği bölgelere itiraz etmez olmuştur (Bilge, 1992: 49).

Bu yeni problemle karşılaşan sultanlar iki tür tutum arasında bocaladılar: Fas'ı daha fazla tecrid ederek dış etkilere kapatmak ya da karşı bir tavır olarak, hükümdarlığı ıslahat siyaseti ile modernleştirmek. Bu çıkmazın çözümünde yetersiz kalan sultanlar sürdürülmesi mümkün olmayan statükoya bağlı kaldılar ve bunun sonucunda Fas bağımsızlığını kaybetmeye götürecek olan krizler sarmalına sürüklendi.

Zor şartlarda yönetimi devralan Mevlay Abdurrahman (1822-1859) çöllerdeki Berberilere karşı harekâta girişti; dağlık kesimler ve güney ise, hemen tümüyle mahzen'in⁵ faaliyet alanı dışında kaldı. Ekonomik sebeplerle Fas kendini 1830'da Avrupa ticaretine açarken, Cezayir'in işgali Avrupalılara Mağrip'in batı parçasındaki çıkarlarını da hatırlattı. Sultan beklenmedik bir şekilde ciddi problemlerle karşılaştı. Sultan Tlemsen ve Cezayir'in batısını almaya teşebbüs etti ve bunun

---

⁵Mahzen Fas'ı idare eden hükümete verilen isimdir.

yanında Abdülkadir Cezairi'ye yardım etti. Bu sebepler yüzünden Fransa ile savaş yapıldı. Faslıların "İsli" de mağlup oluşu (1844) hemen kötü sonuçlara sebep olmadıysa da Fas'ın ne kadar zayıf olduğunu ortaya koydu. Avrupalıların taleplerini sınırlandırmaya, en azından, dış ticaret üzerinde tekel ve imtiyazlar sistemiyle daha sıkı kontrol uygulamaya kalkışan sultan sonuçta Fas'ı Avrupalıların nüfuzuna açmaya mecbur edildi. 1856'da İngiltere'yle imzalanan anlaşma serbest ticareti öngörerek tekelleri iptal etti. Uzun bir dönem içerisinde sonuç olarak mahzen, yetkilerinin bir kısmını bıraktı.

Muhammed bin Abdurrahman'ın (1859-1873) hükümdarlığı, Fas'ın yenik çıktığı, borç alarak ağır bir tazminatı ödemeye mecbur tutulduğu ve gümrük gelirlerinin bir kısmının yabancıların kontrolüne geçtiği İspanya savaşıyla (1859-1860) başladı. Kısa bir süre sonra Fransa ile, Fas'lıların konsolos yetkililer tarafından korunması imtiyazını kuvvetlendiren ve Fas'ın bağımlılığı yönünde bir adım daha sağlayan "Beclard" anlaşması imzalandı (1863). Mahzen kendi içerisinde muhalif ve ilerici partiler olarak bölünürken; Sultan, Fas'ın bayındırlık işleri, ziraat, sanayi teşebbüslerini, bazı idari ve mali reformlarla gelişmesini teşvik etti. Bu mütevazı fakat istikrarsız çaba bir sonuç sağlamadı, ancak 1870'ten sonra, Fransız ve İspanyol nüfuzunun Fas'ta azalması ve Mevla Hasan'ın tahta çıkması sayesinde yapılacak reformlar konusu daha da gerçekleştirilebilir görüldü (Raymond, 1997: 158-160).

Fas sultanı I. Hasan (1873-1894), Avrupa sömürge tehlikesini sezmesi üzerine Osmanlılar ve İran'da kaçır hanedanı ile temaslara başlamış ve güç birliği yapmayı düşünmüştür. Diğer yönden de bu kıymetli toprakların hakimiyeti ve kullanılması demek olan mavi boncuğu sırasıyla batı güçlerine göstererek kuvvetler dengesinden istifade ile kendi bağımsızlığını sürdürmüştür (Bilge, 1992: 49).

3. MAHMUT FAİZ BEY'İN LAYİHASI

Padişah Abdülmecid tarafından, Osmanlı sarayında kapucubaşı görevlilerinden biri olan Mahmut Faiz Bey, eski Trablusgarp Valisi İzzet Paşa'nın tavsiyesiyle, aslında Fas ülkesi hakkında araştırma yapmak zahirde ise padişah için at satın almak vazifesi ile 1852 yılında Fas'a gönderilmiştir.⁶ Mahmut Faiz Bey, Fas'ta bulunduğu süre zarfında bu ülke hakkında topladığı bilgileri ve izlenimlerini iki ayrı layiha halinde rapor etmiştir. Bu raporlardan ilkinde Fas şehrine ilk vardığında Vezirüddeve Sidi el-Arabi Bin el-Muhtar ile görüştüğünü ve vezirin

⁶ BOA.,i.DH., D.262, G.16284-1

kendisine ne maksatla Fas'a geldiğini sorduğunda, kendisinin, padişah için at almak üzere görevlendirildiği cevabını vermiştir.

Mahmut Faiz Bey, Vezirüddeve ile bir sonraki görüşmesinde vezirin, Fas ile Osmanlı devletleri arasında çok eskilerden beri yapılan haberleşmelere ve I. Abdülhamid'e, Mevlay Muhammed tarafından 100.000 riyal hediye gönderilmesine atıfla, bu kadar müddetten beri alakanın kesilmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Ecnebi devletlerin elçilerinin normalde hükümet izin vermeden karaya çıkmalarına müsaade edilmediği halde Müslüman bir devletten elçi gelmesi hasebiyle farklı bir protokol uygulanarak, Tanca valisine emir gönderilerek hürmette kusur edilmemesi söylenmiştir.

Mahmut Faiz Bey, bu görüşme neticesinde Osmanlı Devleti'nin buraya bir elçi göndermesi halinde iki devlet arasında ülfet ve muhabbetin artacağını kanaatine bildirmiştir. Kendisinin Fas'a gelme maksadının iyice anlaşılması için Fas hükümeti müsteşarı olan Elhac Abdurrahman Elac, hariciye memuru olan Arif Sidi el-Mekki Kabbac ve onun yakınlarından biri olan Sidi Ali Elhac ile beraber, Fas ahsab nazırını evinde ziyaret etmiştir. Bu görüşmede Faslı heyet, Mahmut Faiz Bey'e, padişah için at satın almaya gelmiş olmasına rağmen neden beylik sefinesi ile gelmediğini ve hatta Trablusgarp valisi tarafından bazı hediyeler getirmediğini şaşkınlıkla karşıladıklarını ifade etmişlerdir. Mahmut Faiz Bey mesafenin uzak olması ve yollarda karşılaşılabilecek tehlikeler göz önünde bulundurularak beylik sefinesi ile gelmediğini cevabını vermiştir. Bu olaydan bir gün sonra da Mahmut Faiz Bey, Vezirüddeve tarafından çağrılarak kendisine gayet hürmet gösterilmiş, ileriki günlerde emir hazretleri ile görüştüreceğini ve hediyeler verildikten sonra geri iade edileceği kendisine bildirmiştir. Bu görüşmeden kısa bir süre sonra Fransa'nın müdahalesi ile İzzet Paşa'nın Trablusgarp'ten uzaklaştırıldığı haberi Fas'a ulaştığından Mahmut Faiz Bey'in geri gönderilmesi ertelenmiştir.

Mahmut Faiz Bey'e, vezir ile görüşmeleri esnasında 1838 yılında meydana gelen bir olaydan ve bu olayı takip eden daha sonraki zamanlarda, Fas yöneticilerinin yaşadıkları bazı olumsuz durumlardan bahsetmiştir. Bahsedilen tarihte, kendisinin İstanbul'da önemli bir devlet memuruyken bazı sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti'nden firar ettiğini belirten bir kişi Fas'a gelmiş ve Fas emiriyle görüşmeye muvaffak olmuştu. Fas emiri de ona bazı hediyeler verip affedilmesi için de Osmanlı padişahından rica eden bir mektup yazmıştı. Bu şahıs bazı mahzurlardan dolayı Fas ülkesinde tutulmayıp Cebelitarık tarafında

gönderilmiş ve daha sonra bu kişinin Fransız vatandaşı bir hilekâr olduğu anlaşılmıştı. Bundan sonra 1842 yılında Şeyh Yusuf adında birisi kendini Osmanlı elçisi olarak tanıtmış ve Fas Devleti tarafından kabul görmüş olan bu kişi gereken merasimler yapıp iade edildikten yedi-sekiz ay kadar sonra bir Fransız vapuruyla yanında birtakım rüesa olduğu halde Tanca limanına gelerek Fas hâkimine hitaben altın suyu ile yazılmış ve kendisinin elçi olarak gönderildiğini içeren bir mektubu sunmuştur. Bu şahıs burada kaldığı beş ay süresince her beş on günde bir emir hazretleri ile görüşmüş ve bu süre sonunda külliyetli bir ikram ve hediyeler ile ve de Osmanlı padişahına hitaben bir mektupla gönderilmiş, ancak bundan sonra hiçbir cevap gelmeyince bu kişinin de sahtekâr olduğu anlaşılmıştır. Bundan sonra da daha birçok kimse geldiği gibi hiçbirisine itibar edilmemiş ve bu sebeple Emir hazretleri, Osmanlı Devleti'ne elçi göndermemeye karar vermiştir. Buna rağmen bu sefer Osmanlı Devleti'nden bir elçinin gelmesinden dolayı da çok memnun olmuşlardır. Konu buradan satın alınacak atlar meselesine gelince vezir; Fas'tan hayvan çıkarılması yasak olduğu halde Mahmut Faiz Bey'in uzak mesafeden geliyor olmasını göz önüne alarak buna müsaade edeceğini ancak istenilen vasıftaki atların bulunması zor olduğundan bunları taşradan temin edeceklerini ifade etmiştir. Mahmut Faiz Bey, layihanın devamında asıl görevi olan Fas ile ilgili bilgiler aktarmıştır.

Bu ilk layihasının son kısmında Mahmut Faiz Bey, Fas'ın nüfusu, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, ticari faaliyetleri, asker sayısı ve yabancıların buradaki siyasi ve ticari faaliyetleri hakkında kısa bilgiler verdikten sonra edineceği daha fazla bilgiyi sonraki layihada yazacağını ifade etmiştir.⁷ Mahmut Faiz Bey, Fas'ta bulunduğu süre içerisinde bazı şehirleri ziyaret ederek gözlem yapma fırsatı bulmuş ve ahali ile de irtibata geçerek elde ettiği malumatı ikinci bir layihaya yazmıştır.

Gönderdiği ikinci layihada, Fas ülkesinde altın, gümüş, pirinç, bakır, demir ve kömür madenleri var ise de idarecilerin ihmallerinin sonucu olarak layıkıyla işletilememekte olduklarını, arazisinin verimli ve çok sulak olduğunu, ekonomik bakımdan halkının çoğunun orta sınıf ve bir kısmı zengin olduğu halde hakimlerinin zulüm ve taadisinden dolayı kendilerini fakir olarak göstermekte olduklarını ifade etmiştir. Bu layihada Mahmut Faiz Bey, Fas hakimlerinin çok zengin ve masraflarının ise çok fazla olduğunu, vezirlerin ise maaşları düşük olduğu halde rüşvet ve hediyeler sayesinde zengin olduklarını ifade ederek, ecnebiliğe

---

7 BOA.İ.DH., D.262, G.16284-2-1

meylli olmadıklarını yazmıştır. Fas hâkimi, Cezayirli Abdükadir'in, Fransızlarla muharebesi esnasında Fas'luların Abdükadir'e biat edip tabi olacaklarını düşündüğünden Abdükadir'in Fas'a gelmesi durumunda onu zabt edip gözaltında bulundurmaya niyetinde olduğunu, oranın bazı ileri gelenleriyle yaptığı sohbetten anladığını beyan etmiştir.

Mahmut Faiz Bey, Fas şehrine geri dönüşünde, Trablusgarp aşiretlerinden olup yetmiş seksen senedir buralarda mutavattin bulunan "Serhuşe" ve "Zaviye" gibi diğer başka kabileler ile muteberandan bazılarıyla görüştüğünü yazmaktadır. Bunlarla yaptığı sohbette, kendileri gibi Trablus eyaletinde bulunan nüfusun tamamının Osmanlı Devleti vatandaşlığında olmalarına rağmen zulüm ve zillet gördüklerini öğrenmiş ve şayet bir gemi temin edilirse bütün mallarını ve hayvanlarını satıp Osmanlı memleketine gelmek istediklerine dair ricalarıyla karşılaşmıştır.

Mahmut Faiz Bey, Fas hâkiminin idaresinde on milyon nüfusun yaşadığını ancak Atlas Dağları tarafında yaşayan ahalinin daha fazla olduğunu belirttikten sonra Fas'ın askeri durumu hakkında verdiği malumatta, askeri nizamının kötü, tophanesinin de eski usulde olduğunu, Savaş aletleri pazar yerlerinde herkese satılmakta olduğu için ve Atlas Dağları ahalsinin çok sayıda silaha sahip olduğundan bu bölgelerde yaşayan halkın şimdiye kadar itaat altına alınamadığını bilgisini vermiştir. Layihadan, Fas hükümetinin İngilizlerle iyi ilişkiler içinde olduğu, Fransızlarla ise zaman zaman harp halinde olduklarından ve Fas ahalsinin de mizaçları gereği Avrupalıları hiç sevmedikleri bilgisine ulaşılmaktadır. Bu duruma uygun olarak layihada şu olay örnek geçmektedir: 1850 yılında Tanca'da bulunan İngiliz elçisi, Fas hakiminin oğullarının hac yapmak niyetini haber almış ve İngiltere'den bunlara mahsusen bir vapur gönderilmesini sağlamıştır. Bu vapur onları İskenderiye'ye götürmüş ve hac dönüşünde Malta ve Cebelitarık'a geldiklerinde buranın emirleri, Fas emir'inin çocuklarını davet etmişler ancak Fas emir'inin çocukları mukaddes topraklardan geldikleri için Avrupa topraklarına ayak basmalarının diyanetleri gereği elvermediğini beyan ederek bu teklifi geri çevirmişlerdir. Bu teklife itirazın siyasi bir veçhesi olduğu anlaşılmaktadır. Teklifin kabul edilmesi halinde, daha sonra İngiltere'den önemli bir şahsın Fas'a gelmesi halinde buna izin vermek lazım geleceğinden bu olayın bir emsal olmasının önüne geçilmesi öngörülmüş olmalıdır.

Mahmut Faiz Bey, Fas'ın askeri durumu hakkında ek bilgiler vererek layihasına devam etmiştir. Askerlerin maaşları ve

donanımlarına değindikten sonra bu ordudaki subayların Cezayir, Tunus ve Trablus taraflarından firar etmiş olan onbaşı ve çavuş takımından olup orada yüzbaşı ve binbaşılık görevlerinde bulduklarını ve görevlerini layığıyla yapamadıklarından, Fas ordusunun ilerlemesine ihtimal olmadığı kanaatine varmıştır. Topçuların ise İspanyalılardan oluştuğunu kiminin mecburen kiminin ise kendi rızası ile İslamiyet'i kabul ettiklerini ve bunların sayısının beş yüz kişi kadar olduğunu, kalelerde ise yerli halktan olan topçuların görevlendirildiği belirtmiştir. Fas Devletinde halktan alınan vergiler ve bu vergilerin miktarı hakkında kısa bilgiler veren Mahmut Faiz Bey, bu bilgilerle raporunu sonlandırmıştır.⁸

4. DOKTOR AHMET YEMENİ'NİN LAYİHASI

Bir diğer layiha ise 1899 yılında Doktor Ahmet Yemeni adındaki bir Osmanlı vatandaşı tarafından gönderilmiştir. Yaptığımız araştırmalarda bu layihanın yazarı Doktor Ahmet Yemeni'nin kimliği, vazifesi ve Fas'ta neden bulunduğu dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak kendi yazdığı layihada Port Said'den yola çıkarak Fas'a gitmiş olmasından, Mısır'da yaşayan bir âlim veya tüccar olduğu hakkında bir tahminde bulunabiliriz.

Ahmet Yemeni, Osmanlı Devletinin ve hilafet makamının halihazırda ve gelecekte Afrika'daki nüfuzunun ve gelişmesinin ilerlemesine daha çok fayda sağlayacak önemli bir nokta var ise bunun Osmanlı Devleti'nin, Fas ile temasa geçmesi olduğunu ifade etmiştir.

Layihadan anlaşıldığına göre, Fas devleti, mevcut kötü idaresiyle istiklalini muhafaza edemeyecektir. Ahmet Yemeni'ye göre bu durumun birkaç sebebi vardır. Bu sebeplerden ilki; Müslümanların cehalet ve taassubunun son derecede olması, ikincisi devletlerin durumuna ve dünya siyasetine vakıf olacak bir tek ferdin olmaması ve üçüncü olarak da Avrupa devletlerinin, Osmanlı Devleti içerisindeki çok az sayıda Ermeni ve Hristiyanların hatırı için Osmanlı Devleti'ni ıslahata zorladıkları halde, Fas'ta ise tam aksine Fas hükümetini zulüm ve vahşet deryası içerisinde bırakmalarıdır. Fas'luların kendi aralarındaki kötü uygulamalara ses çıkarmadıkları gibi, Avrupalılar, kendi ülkelerinden kovdukları Yahudileri bile Faslılara karşı haklı haksız savunmakta ve onları Fas'lular karşısında haklı çıkarmaktadırlar. Her durumda Müslüman halkı ezerek onları çaresiz durumda bırakmaktadırlar.

Ahmet Yemeni layihasında, Faslıları seven bir ne bir Avrupa devleti, ne de ilerlemelerine, gelişmelerine, eğitilmelerine gayret edecek bir kimseleri olmadığını şu olayı anlatarak ifade eder: Mısır'lı dindar ve muhterem bir kişi Merakeş'te bir ilkokul kurarak Müslüman çocukların eğitilmelerini sağlamak için teşebbüste bulunur. Fransız sefiri, bu şahıs hakkında Osmanlı casusu olduğuna dair iftira atar ve Fas emir'i vasıtasıyla onu sınır dışı ettirmeye muvaffak olur.

Osmanlı Devleti veya Mısır'dan bir Müslüman'ın Fas memleketine girişi neredeyse imkânsızdır. Ahmet Yemeni, Port Said'den Tanca'ya gitmek için, Marsilya, Cezayir, İspanya ve Portekiz yönlerinde otuz beş gün seyahat etmiş ve nihayetinde güçlkle Fas'a girebilmiştir. Tüm gemi kumpanyalarına Müslüman yolcu almamaları, hatta Fas'lı bile olsalar kabul etmemeleri kesinlikle tembih edilmiştir. Fas hacıları genellikle kara yoluyla geri dönmek mecburiyetinde bırakılmışlardır.

Doktor Ahmet Yemeni bu anlattıkları için geçmiş bir olaydan bahseder. İki üç sene önce Mekke ve Abdülkadir isimli Osmanlı vapurları, padişahın emriyle Fas hacılarını ücretsiz olarak Tanca'ya kadar getirmişken, yabancı devletlerin konsolosları bunu kabul etmeyerek hacıların indirilmesini engellemeye çalışmışlarsa da adı geçen gemilerin kaptanlarının cesaretleri sayesinde geceleyin vapurların sandallarıyla hacılar karaya çıkarılmışlardır.

Madrid kongresiyle Fas-Cezayir hudutları belirlenmişken Fransızlar, her iki üç ayda bir bu hudutlara tecavüz ederek bir köy ele geçirip Fas'ın başkenti olan Merakeş'e altı yedi günlük bir mesafeye kadar yaklaşmışlardır. Fas hükümeti ise Fransızlara karşı koyacak silahlara ve orduya sahip değildir. Fas ordusunda görevli üç Fransız subayı ayda ellışer altmışar lira maaş almakta iken, Fas ordusuna en küçük bir katkıyı dahi sağlamamaktadırlar.

Avusturya ve Rusya devletlerinin bu ülkede tebaaları olmadığı halde Tanca'da birer büyükelçilik ve değişik mahallerde de konsolosluklar açarak devletlerinin ve milletlerinin ticaretlerini geliştirmeye hizmet etmektedirler. Müslüman ve Yahudileri çok yüksek meblağlar karşılığında himayelerine kabul edip, onlara pasaport vermektedirler.

Osmanlı Devleti vatandaşı olan ve burada ticaretle meşgul olan Şam'lı Abdullah Mustafa Kadri adında birisi, bin riyal mukabilinde Brezilya hükümetinin Cedide şehri konsolosu olmayı başarmıştır. Adı geçen şahsın bu kadar para harçayarak bahsedilen konsolosluğu elde

etmesinin sebebi, Müslüman ve Yahudilerden isteyen kişileri, 200-300 riyal karşılığında himayesine kabul etmektir. Ve bir de konsoloslar 100'er sandığa kadar, gümrüklerden kontrole tabi olmadan mal geçirebilir ve her türlü vergiden muaftırlar. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin burada binlerce vatandaşı bulunduğu halde ne hukuklarını muhafazaya ve ne de ticaretlerinin gelişmesine hizmet edecek bir kimseleri yoktur. Doktor Ahmet Yemeni burada bir sefarethane teşkilinin Osmanlı Devletine maddi ve manevi birçok faydası olacağından emindir.

Fas'lular dünyadaki olaylardan bihaber kaldıklarından, Fransız ve İngilizlerin Osmanlı Devleti aleyhindeki iftira ve kötülemelerinden dolayı Osmanlı Devletini kendilerinin içinde buldukları kötü durumdan daha beter bir halde ve Avrupalıların esareti altında bulduklarını zannetmektedirler.

Fas'lular istiklal ve hürriyetlerini muhafazaya mahsus eski tarzda, ve genellikle ağzdan dolma elli altmış top'a sahip oldukları için kendileriyle iftihar etmektedirler. Hatta dışişleri bakanının oğlu ve naibi, Ahmed Yemeniye defaatle bu topları zamanında Avrupa'dan satın alabildiklerini, Osmanlı Devletinin ise bir top dahi almasına Avrupalıların müsaade etmediğini söylemiştir. Velhasıl Fas'lular, bugün Osmanlı Devletinin sahip olduğu kuvvet ve iktidardan habersizdirler.

Fas'ta yaşayan Osmanlı vatandaşları, Fas'ı Singapur'dan daha mühim ve devletçe daha istifadeli bulmaktadırlar. Bu sebeple Osmanlı padişahına bir dilekçe takdim etmek niyetindedirler, Münasip görülürse ve emir verilirse buradaki mevcut olan Osmanlı tebaasını teşvik ederek ve Fas hükümeti tarafından haksız yere beş altı seneden beri Merakeş'te hapsedilmiş olan bir İzmirli ile bir Şamlı meselesini vesile ederek, telgraflar ve dilekçeler ile bir sefarethane kurulmasını padişahıtan rica edeceklerdir. Tesis edilecek bir Osmanlı sefaretinin Fas'lulara yardım ve destekte bulunacağı gibi, ilerlemelerine ve gelişmelerine de gayret ve katkıda bulunacağına şüphe yoktur. Doktor Ahmet Yemeni, böyle mühim bir meselede vatana ve dine hizmet etmek için padişaha bilgi takdim etmiştir.⁹

SONUÇ

19. yüzyılın başından itibaren Avrupa devletlerinin ve yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere'nin, Osmanlı Devleti idaresi altında bulunan Ortadoğu topraklarını, Fransa'nın ise Kuzey Afrika'daki Osmanlı toprakları ve Fas üzerinde emperyalist faaliyetlerin

yoğunlaşması, hem Osmanlı Devleti'nin hem de Fas devletinin bir yandan kendi iç düzenlerini sağlamaya gayret ederken bir yandan da birbirleri ile yardımlaşma yolları aramalarına neden olmuştur. Avrupalı devletlerin ve özellikle Fransa'nın hammadde ve pazar bulma gayretleri sonucu sadece silahlı güçleri ile değil hem sosyal hem de kültürel alanda başlattıkları saldırıların boyutlarını anlamamızda sözünü ettiğimiz layihalar önemli ölçüde ışık tutmaktadır.

Mahmut Faiz Bey'in Fas'a gönderilmesi sultan Abdülmecid'in Fas ile ittifak zemini aradığını ortaya koymaktadır. Zira yüzyılın ortalarından itibaren artık sömürgeci devletler kendi aralarındaki çıkar çatışmalarına son vermeye başlamış ve sömürülecek toprakları büyük oranda kendi aralarında paylaşmışlardır. Bu sebeple zaten daha 1830 yılında Cezayir'i ele geçirip daha sonrada Tunus ve Fas'a göz diken Fransa'ya karşı bir politika oluşturmak gayesiyle Mahmut Faiz Bey'in, Abdülmecid tarafından Fas'a gönderilmesiyle bir ittifak zemini aranmıştır. Fas emir'i tarafından Abdülmecid'e hitaben gönderilen mektup Mahmut Faiz Bey'in Fas emir'i ile de görüşüğünü göstermektedir. Hemen bunun ardından 1854 yılında Osmanlı padişahı tarafından Trablus valisine gönderilen mühimmede de İngiliz ve Fransızların, Fas üzerindeki kötü emellerinden dolayı uyarıda bulunulmak üzere Fas devleti ile irtibata geçilmesi için emir verilmesi de bu gayeyi ortaya koymaktadır.

Doktor Ahmet Yemeni'nin layihası ise Mahmut Faiz Bey'in layihısından, yaklaşık elli sene sonra yazılmış olmasına rağmen bu süre zarfında sömürgeci devletlerin Osmanlı ve Fas devletlerine karşı uyguladıkları politikalar bu iki İslam ülkesinin endişelerinin ne kadar yerinde olduğunu ortaya koymuştur. Layihadan da anlaşılacağı üzere hem Osmanlı Devleti hem de Fas'ta yaşayan Osmanlı vatandaşları içinde bulunulan vahim durumun farkındadırlar. Bu nedenle Osmanlı Devleti tarafından Fas'ta sefaret kurma teşebbüsleri gerçekleşmiş ancak başta Fransa olmak üzere Avrupalı devletler tarafından bu teşebbüsler engellenmiştir. Sadece bununla da kalmayıp Osmanlı Devleti'nin neredeyse en masum olarak sayılabilecek faaliyetlere bile engel olmaya çalışmışlardır. Öyle ki layihada ifade edildiği gibi padişahın emriyle Fas'lı hacıları ücretsiz olarak taşıyan Osmanlı vapurlarının limana yanaşarak Fas'lı hacıları indirmelerine dahi engel olmuşlardır. Layihada görülen önemli bir nokta da Fas'taki eğitim faaliyetlerinin engellenmesidir. Burada dikkati çeken Mısırlı bir zatın burada bir mektep açmaya çalışması sonucu maruz kaldığı kötü muameledir. Bu basit girişime bu derecede ağır bir tepki gösterilmesi ve layihadaki

ifadeyle bu şahsın Osmanlı ajanı olarak lanse edilmesinin sebebi şudur: Osmanlı Devleti ile Fas arasındaki gayri resmi ilişkilerin en önemli merkezi Mısır'dır. Özellikle el-Ezher ve Karaviyyin üniversiteleri bu anlamda dikkat çekicidir. İslam devletlerinin bu dönemdeki kötü hallerinin düzeltilmesi ve Müslümanların eğitilerek cehaletten kurtarılıp her anlamda refaha kavuşması için bu üniversiteler önemli misyonlar yüklenmişlerdir.

Sömürgeciliğin önemli bir uygulaması olan dış dünyadan izole etme politikası da Fas'ta uygulanmaya çalışılmış ve özellikle dönemin en önemli İslam devleti olan Osmanlı Devleti hakkında kötü propaganda yapıp, Osmanlı Devleti'nin durumunun Fas'ın içinde bulunduğu durumdan çok daha kötü olduğu fikrini yayarak, Fas halkını Avrupalı devletlerin sömürge idaresi altında yaşamaya razı etmeyi amaçlamışlardır. Bu şekilde Avrupalılar elde ettikleri imtiyazlarla çok geniş siyasi ve ekonomik ayrıcalıklara sahip olurken Fas halkı ve diğer İslam ülkelerinin vatandaşları bunların yükünü çeken ikinci sınıf vatandaş muamelesine maruz kalmışlardır. Esef verici olan ise Faslıların ve diğer İslam ülkeleri vatandaşlarının Avrupalılarla eşit haklara sahip olabilmesi şartının ancak ağır miktarda paralar ödemek şartıyla bu ülkelerin tabiiyetine girmeleri olmasıdır. Bu konuda da Osmanlı Devleti'nin daha önceki teşebbüsleri de zayıf kaldığı halde 1880'de yapılan Madrid konferansı kararlarında değişiklik yapılması için 1889 yılında toplanması planlanan konferansa, Osmanlı Devleti de katılmak istemiş ancak ilk konferansa katılmadığı için ilgili devletler tarafından bu istek reddedilmiştir.

Son olarak layihada bahsedilen bir konu olarak Fas'ta yaşayan Osmanlı tebaasının, Fas'ın Singapur'dan daha mühim ve istifadeli olduğu hususunun belirtilmesidir. Yine bu tarihlerde sultan II. Abdülhamid İngilizlerin İslam dünyasındaki etkilerini kırmak amacıyla, İngiltere için hayati öneme sahip olan uzak doğudaki Müslümanlarla temasa geçmiş olmasıdır. Ayrıca bu layihalar, sömürgeci devletlerin hedefi haline gelmiş olan Osmanlı Devleti ve Fas'ın bu dönemde birbirleriyle siyasi ilişkilerini kurma ve geliştirme çabalarının zayıf kalma nedenleri hakkında da bazı fikirler edinmemize yardımcı olmaktadır.

Kaynakça

Osmanlı arşiv belgeleri:

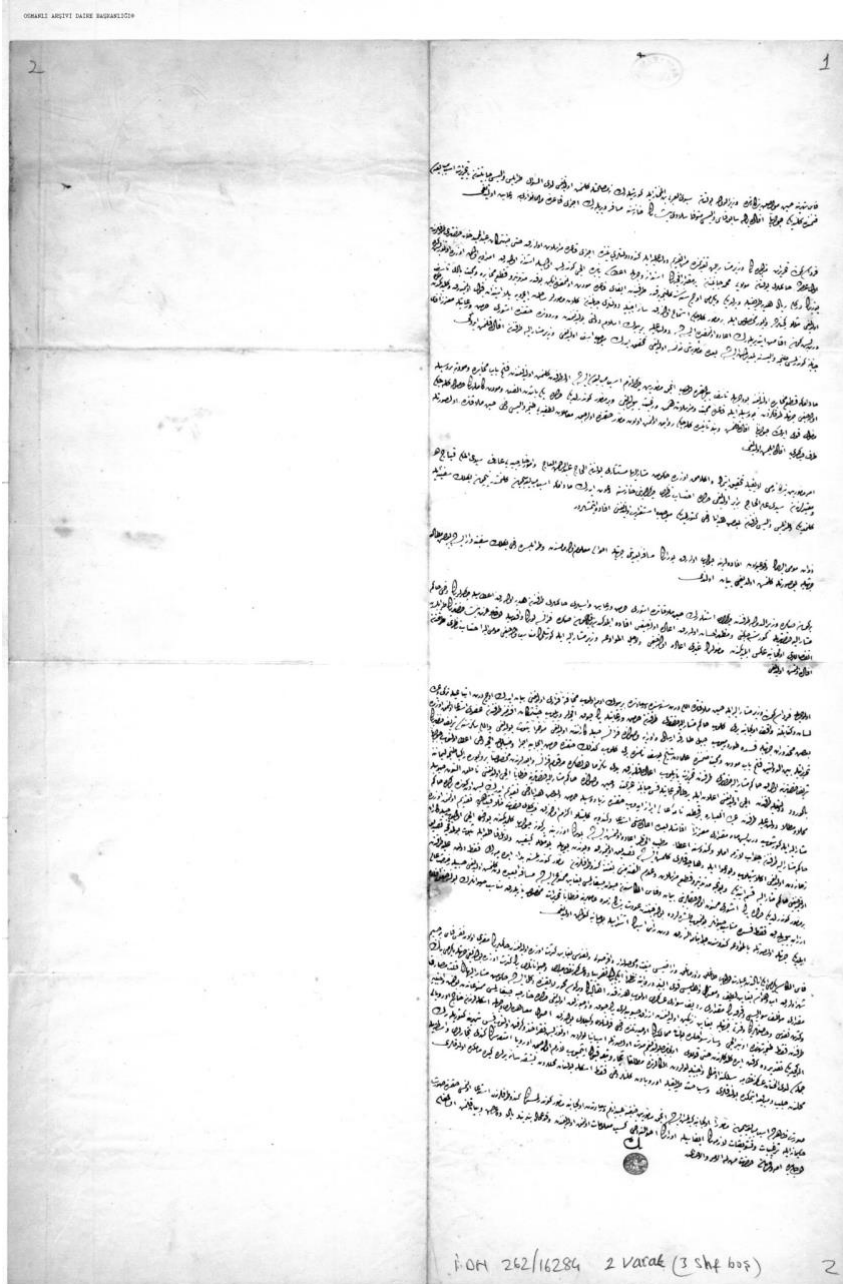
- BOA.,İ.DH., D.973, G.76871
BOA., Y.A.HUS., D215, G.12
BOA.Y.PRK.EŞA., D.6, G.41
BOA.İ.DH., D.262, G.16284
BOA.İ.DH., D.262, G.16284-2-1
BOA. İ.DH., D.262, G.16284-8
BOA., Y.MTV., D.210, G.24
BOA.,İ.DH., D.262, G.16284-1
BOA, HR. TO., D.555, G.5

Kitap ve Makaleler:

- Bayraktar, G. (2002). *"Tarihte Osmanlı-Fas İlişkileri, Seyyid İsmail Efendi'nin Sefaret Takriri"*, *Türkler Ansiklopedisi*. Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Bilge, M. L. (1996). *"Osmanlı-Fas Münasebetleri"*, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: İstanbul.
- Bilge, M. (1992). II. Abdülhamid'in İslam Birliği Çağrısı ve Fas. *II Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*. Seha Neşriyat: İstanbul.
- Ceran, İ. (2012). *Fas Tarihi IV/B-3 Dizi-Sayı:1*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Hourani, A. (2013). *Arap Halkları Tarihi*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Kavas, A. (2011). *Osmanlı-Afrika İlişkileri*. Kitabevi Yayınları: İstanbul.
- Karpat, K. H. (2017). *İslam'ın Siyasallaşması*, Çev. Şiar Yalçı. Timaş Yayınları: İstanbul.
- Lutskiy, B. (2011). *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*. Yordam Kitap: İstanbul.
- Raymond, A. (1997). *"Sömürge Öncesi Kuzey Afrika"*, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti Cilt: 3. Kitabevi Yayınları: İstanbul, ss.158-160.
- Simo, B. (2000). *El-İslahat El-askeriye Bi'l-Mağrib (1844-1912)*. El-Matbaat El-Melkiye: Rabat.
- Sinno, A. R. (1992-1993). *El-Diplomasiye El-Almaniye Ve Muhavelat İhyai El "Camaat El-İslamiye" Beyn El-Saltanat El-Osmaniye Ve'-Mağrib El-Aksa*. Havalıyat: Beyrut.
- Yeniçeri, Ö. (2002). *"Kırım Savaşı, İslahat Fermanı ve Paris Anlaşması"*. *Türkler Ansiklopedisi* Cilt: 12. Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.

19. Yüzyıl Osmanlı-Fas İlişkilerine Dair 1850 ve 1859 Tarihli İki Layiha

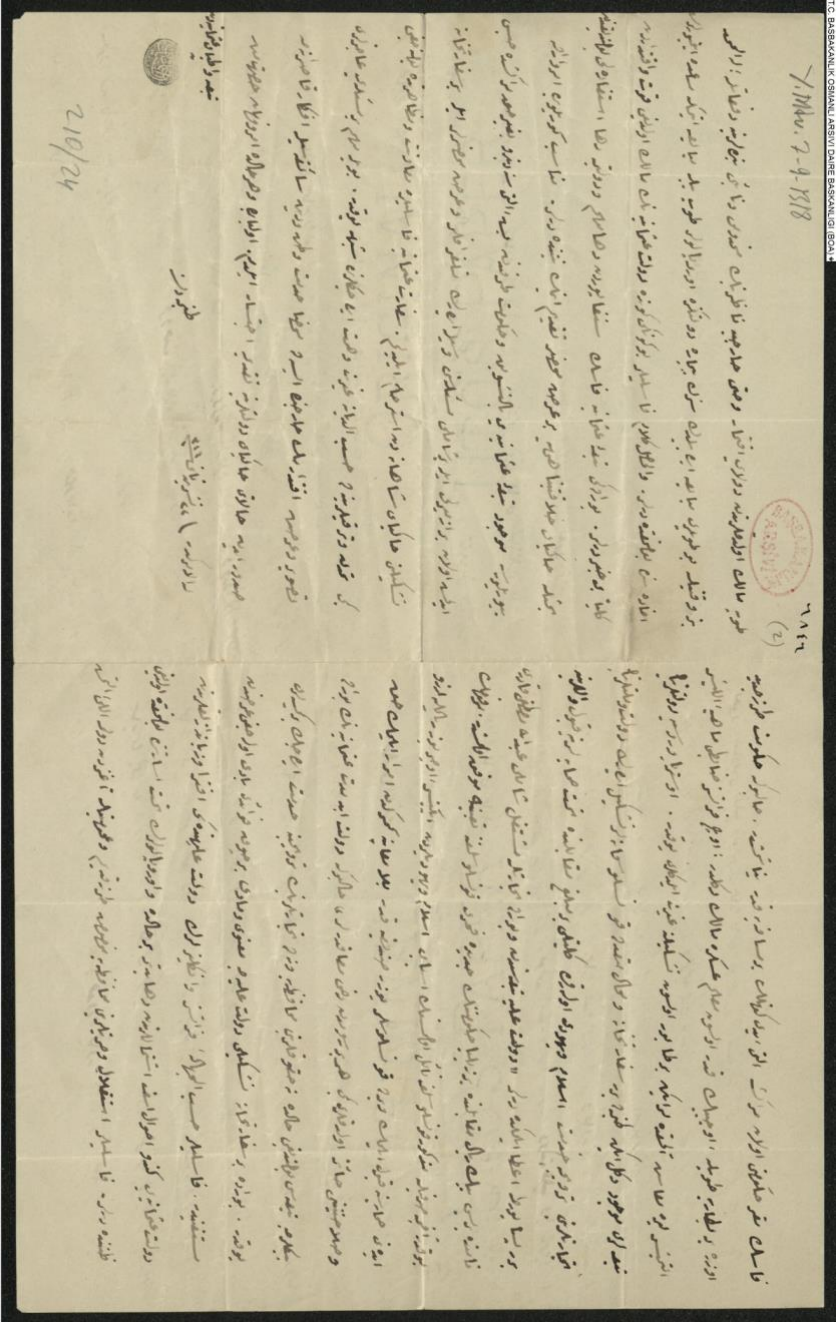

IDH.00262

EK.2: Mahmut Faiz Bey'in layihası

104 262/16284 2 varak (3 shf boş) 2

EK.4: Doktor Ahmet Yemeni'nin layihası

Mehmet Atilla Maraş'ın Şiirlerinde Mekân ve Coğrafya

Özgür GEDİKLİ*

ÖZET

Mehmet Atilla Maraş Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatında gelenekten beslenen şiirleriyle tanınan bir şairdir. İlk şiir kitabını yayınladığı 1976 yılından 2016 yılında yayınlanan son şiir kitabı *Asele*'ye kadar şairin kırk yıllık birikimi bu makalede mekânlar ve coğrafya bakımından incelenmeye çalışılacaktır. Şiirlerinde İslam ve Batı coğrafyasının yanı sıra Urfa gibi Anadolu'nun bazı kentlerini anlatan şair, mekânları, tarihiyle birlikte algılamaktadır. Özellikle Urfa'da aynı mekânda şimdiyle geçmişi bir arada vermiştir. İslami duyarlılığıyla Irak, Filistin, Afganistan gibi İslami ülkelerdeki olaylara kayıtsız kalmamış tepkisini şiirleriyle dile getirmiştir. Bu makalede bu mekânların ve coğrafyanın özellikleri, ele alınmış şekilleri ve neden seçildikleri değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Atilla Maraş, Mekân, Urfa, İslam coğrafyası

Place and Geography in Mehmet Atilla Maraş's Poems

Abstract

Mehmet Atilla Maraş is a poet known for his poetry, which is nourished from tradition in Turkish literature during the Republican Period. From his 1976 publication of his first poetry book to the last poetry book *Asele* published in 2016, the poet's forty-year-old accumulation will be tried to be examined in terms of places. In his poetry, Urfa perceives the places of poetry that describe some cities of Anatolia, especially Islam and Western geography together with his history. Especially in Urfa, the same place has now given the past together. With his Islamic sensitivity, he expressed his reaction to the events in Islamic countries such as Iraq, Palestine and Afghanistan without being indifferent. In

---

* Öğretmen, Selçuklu İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, gedikliozgur@gmail.com

this article, the characteristics of these spaces, the way they are handled and the reasons why they are selected will be assessed.

Keywords: Mehmet Atilla Maras, Venue, Urfa, Islamic geography

GİRİŞ

İnsanın zaman ve mekândan bağımsız olması düşünülemez. İnsan doğumundan ölümüne kadar zaman ve mekânın bağlarıyla kuşatılmış durumdadır. Konusu insan olan ve bütün olanaklarıyla insanı anlamaya yönelik edebiyatın da insanı anlatırken onu zaman ve mekândan soyutlamadan mekânla bir bütün halinde ele aldığını görürüz. Edebi eserde mekân olayların gerçekleştiği, kişilerin etkileşim halinde olduğu bir dinamiktir. Kişilerin farklı yönlerini göstermede, onların bakış açılarını belirlemede, psikolojik durumlarını açıklamada yazara çeşitli imkânlar sunabildiği gibi eserin çözümlenmesinde okura yazarla ilgili ipuçları da verebilir. Edebi türlerden biri olan şiirde de mekân okuyucuya şairi tanıma noktasında birçok imkân sunar.

Şiir ve Mekân isimli kitabında Mehmet Narlı “*Mekânların dinsel, sosyal, kültürel, sanatsal hatta siyasal kimlikleri vardır ve bu kimliklerin imgesel ve simgesel içerikleri onlarla ilişkide olan insanların kimliklerinin oluşmasında önemli etkilere sahiptir.*” (Narlı, 2014: 32) diyerek mekânın şair üzerindeki etkisini dile getirirken, şairin mekânı algılayışını “*Şehri, insanda güzellik ve uyum düşüncesi uyandıran manzaralar olarak gösteren şairler olduğu gibi; yoksulların ve varlıklıların uyumsuzluk içinde yaşadıkları bir çatışma alanı olarak gören şairler de vardır*” (Narlı, 2014:172) cümlesiyle ifade etmektedir. Şairler mekânı kendi duygu, düşünce ve ideolojileri doğrultusunda algılarken mekânın da bunların şekillenmesinde etkisi vardır. Bu ilişki, insanın, mekâna ait birçok özelliğinden etkilendiğini ve mekâna ait birçok hususu da bünyesinde taşıdığını gösterir (Bayrak, 2013: 19).

Ruhun bedenleşmesi, bir şekle bürünmesi veya dünyalaşması olarak değerlendirebileceğimiz süreçle mekân bireyle bütünleşir ve yaşamı boyunca onunla hareket eder. Bireyin yaşamı boyunca karşılaştığı mekânlar da aynı şekilde bireyin yaşam kurgusunda yerini alır (Urry, 1999: 43). Bu yüzden mekânları simgeledikleri değerlerle çözümlenmek gerekir. Bachelard da bu duruma şu cümleleriyle dikkat çeker: “*Bizi, içinde mutluluk duyduğumuz bir mekâna bağlayan ince ayrımların her birinin kendi içinde sakladığı derin gerçekliği belirlemek istediğimizde, bu mekâna bağlı birçok sorunla karşılaşırız! Bu yüzden fenomenoloğun gözünde ince ayrımlar, önde gelen ruhsal olgular olarak yer almalıdır. Ayrım, fazladan eklenen yapay bir renk değildir. Dolayısıyla,*

yaşam alanımızı, yaşamın tüm diyalektikleriyle uyum içinde nasıl doldurduğumuzu, 'bir dünya köşesine' her gün nasıl kök saldığımızı gözler önüne sermek gerekir" (Bachelard, 1996: 32).

Coğrafya ise insanların duygu ve düşüncelerinden, milletlerin kaderlerinin belirlenmesine kadar birçok konuda önemli bir rol oynar. Medeniyetlerin dünya görüşü bile yaşanan coğrafya ile belirginleşir. Braudel de uygarlıkların gelişimini coğrafi yerleşimlerinin zorlama ve avantajlarıyla açıklar.

Coğrafi şartları çetin olan bölgelerin insanların sürekli tabiatla mücadele hâlinde olmalarından dolayı güçlü ve metin bir karaktere sahip olduğunu savunur (Braudel, 1996: 40). İnsan hayatının yeniden kurgulandığı edebi eser de ortaya çıktığı coğrafya tarafından etkilenir ve coğrafyadan izler taşır. Bu izler esere yazıldığı coğrafyanın dili, kültürel zenginlikleri ve tarihi olarak yazarının istemi dışında yansır. Bu nedenle dünyada ilkel bir edebiyat örneğinde dahi yazarının doğup büyüdüğü coğrafyanın damgası vardır (Kefeli, 2006: 7). Coğrafyanın doğal ortamı ile insan arasındaki etkileşim insanın duyuş tarzını da etkiler. Bunun sonucu olarak deniz kenarında yaşayan insanla dağlık alanda yaşayan insanın düşünce ve algılama biçiminden kelime hazinesine kadar birçok alanda farklılıklar görülecektir. Farklı coğrafyalarda oluşturulan metinler karşılaştırıldığında bu fark daha iyi görülecektir. İşte bu ilişkiden hareketle eserlerde kullanılan çeşitli tema ve motifler incelenerek yazarın içinden çıktığı coğrafyayı, o coğrafyanın özelliklerini tespit etmek mümkündür.

Makalemize şiirleriyle konu olan Mehmet Atilla Maraş, bu şiirlerde memleketi olan Urfa'dan mesleği gereği bulunduğu şehirlere, İslam coğrafyasından Batı coğrafyasına geniş bir mekân üzerinde durur. Bu mekânlar makalede otobiyografik, ideolojik ve diğer mekânlar olarak üç başlıkta sınıflandırılıp incelendi. Otobiyografik mekânları Urfa ve mesleği gereği bulunduğu şehirler oluştururken ideolojik mekânları ise Doğu ve Batı coğrafyası oluşturmaktadır. İncelemede; şairin neden bu mekânlar üzerinde durduğu, bunların şair ve şiiri üzerinde ne gibi etkiler bıraktığı, şairin bu bunları nasıl algıladığı, eserlerindeki tema ve motiflerin ortaya çıktığı coğrafyaya dair hangi ipuçlarını verdiği gibi sorular şairin hayatından hareketle cevaplanmaya çalışıldı. İncelemede şairin bütün şiirlerini topladığı *Merhaba Ey Kalbim* isimli eser kullanıldı.

Mehmet Atilla Maraş'ın *Doğudan Batıdan Ortadoğudan* (1976), *Şehrayin* (1981), *Aney* (1983), *Zor Sözler* (1989), *Merhaba Ey Hüzün* (1997), *Adanmış Şiirler* (2004), *Asel* (2016) olmak üzere yedi şiir kitabı

vardır. 2017’de bütün şiirlerini *Merhaba Ey Kalbim* isimli eserinde toplamıştır. Şiiri insanın açıklanması için bir araç olarak görür ve insanın tabiatla, eşyayla ilişkileri üzerinde yoğunlaştığını düşünür. Gerçek hayatta olmayan gerçekleşmesi imkânsız şeyleri şiirinde işlemeyeceğini, dünya görüşüne uyan bir şiir kurma durumu olduğunu söyler (Özçelik, 2006: 30-31). Şiirlerinde kendi kültüründen hareket eden şair mahalli renkler taşıyan şiirlerin yanı sıra dini hassasiyetinin etkisiyle İslam ülkelerindeki insanların acılarını dile getiren şiirler yazmıştır.

Şair doğrudan ifadeyi seçtiği gibi bazen imajlar da kullanır. Kullandığı imajlar kolay anlaşılır değilse de okuyucuyu çok zorlamaz. Beyitlere dayalı şiirler yazdığı gibi serbest tarzda daha çok kullanan bir şairdir (Kabaklı, 1991:641). “Aney” gibi kendini anlattığı şiirlerinde manzum hikâyeye yakın bir anlatım tarzını da kullandığı görülür.

1. OTOBİYOGRAFİK MEKÂNLAR:

Otobiyografik mekânların başında şairin doğup büyüdüğü şehir olan Urfa gelir. Şiirlerinde ağırlıklı olarak da buradan bahseder. Diğer otobiyografik mekânlara baktığımız da ise şairin öğrenimi için gittiği Erzurum veya memuriyetine bağlı bulunduğu şehirler görürüz.

1.1. Urfa

Şairlerin üzerlerinde derin etkiler bırakan mekânların başında doğup büyüdükleri yerler gelir. Urfa doğumlu olan Mehmet Atilla Maraş, ilk ve orta öğrenimini Urfa’da tamamlamıştır (Işık, 2002: 650). Bu yüzden Urfa, Maraş’ın şiirlerinde sık sık bahsedilen bir mekân olarak karşımıza çıkar. Kimi zaman şairin çocukluğunun geçtiği mekân, kimi zaman eski medeniyetlerin beşiği Mezopotamya, kimi zaman da Hz. Eyüp’ün mekânı, Hz. İbrahim’in dergahı... olarak karşımıza çıkar. Maraş’ın şiirlerindeki bu yansımalar şairin doğup büyüdüğü yere dair neler hissettiğini göstermesi açısından önemlidir. Çünkü şair hayatı boyunca Urfalı ve taşralı kimliğini terk etmemiş, doğup büyüdüğü mekânın mahalli güzellik ve özelliklerini hiç unutmamıştır (Mengüşoğlu, 2006: 14).

Şairin, ilk şiiri “Kemdime Dair Notlar”a doğumuyla başlaması kitabına biyografik bir hava vermiştir. Burada şair “Harran’a Kaside” isimli şiirindeki “*Karacadağdan bir kızgın sıcak / Alnını yakar ekin biçende*” (Maraş, 2017: 66), “Duruşma Sonu” şiirinde “*urfa’da sıcak yaz günleri*” (Maraş, 2017: 79) mısralarında olduğu gibi Urfa’nın bunaltıcı sıcaklığına ve bu olumsuz, zorlu çalışma şartlarına rağmen ekmeğini

kazanmak için çalışmak zorunda olan insanların sıkıntılarına vurgu yapar. Burada şairin asıl amacı doğduğu mekândaki zorlu şartları çağrıştırmaktır. *Urfa'da kavurucu bir yaz sıcağında, ekin biçerken babam, ben,doğmuşum. / Sırtımda nazardanlıklar...* (Maraş, 2017: 17).

“Aney” şiiri Urfa’lı bir gencin okumak için evinden barkından ayrılıp Erzurum’a gidişini anlatan bir şiirdir (Durman, 2006: 30). Şiirde şairin doğduğu mekân ile şiiri yazdığı anda bulunduğu mekân arasındaki zıtlığa vurgu yaptığını görürüz. Şair doğduğu mekânı anlatırken “*Dar sokaklar, taş duvarlar arkasında mı?*”mısrasıyla ayrıntılardan faydalanır ve Urfa’yı geleneksel mimarisıyla birlikte verir (Maraş, 2017: 20). Buranın doğallığına “*kerpiç dam*” ve “*kuyu suyu*” gibi imgelerle vurgu yapsa da bu mekânı dar sokakların bulunduğu yıkık dökük harap bir vaziyette tasvir eder. Hatta evleri “*köstek yuvaları*”na benzeterek durumu daha da dramatikleştirir.

Bulduğu mekânı ise “*Sonsuza uzayan gökdelenleri / Sıra sıra taksileri / Geceleri renk renk ışıkları / Denizde vapurları, balıkçıları / Kızları, erkekleri / İnsan selini...*” (Maraş, 2017: 198-199) mısralarıyla tasvir eder. Burası modernizmin sembollerinden gökdelenlerle bezenmiş, sıra sıra taksileriyle, kızlarıyla ıslıl ıslıl bir kenttir. Mekân dış görünüş olarak oldukça modern ve cezbedici olarak tasvir edilmiş, şairin memleketinden üstün bir konuma yerleştirilmiştir. Bu zıtlıkla şairin memleketinden kopup bulunduğu mekânın cazibesine kapılması gerektiği izlenimi uyandırılmış “*Ama benim hiç birinde gözüm yok*” mısrasıyla beklenenin aksine gelişen bir duruma geçilerek memleket hasreti dile getirilmiştir. Çünkü şair mekânı sadece fiziksel olarak algılamamakta mekânın manevi etkisi ve bağlarını da algılamaktadır. Böylece doğduğu yerin manevi etkisi ve bağı onu kente yabancılaştırmaktadır. Kente yabancılaşan şair, hasretini çektiği mekânın özelliklerini kesik kesik hatırlayarak bunları kenttekilerle karşılaştırarak içinde bulunduğu mekândan manevi olarak ne kadar uzak olduğunu vurgulamaktadır.

Urfa’yı daha önceki şiirlerinde de bahsettiğimiz gibi hep yaz mevsiminde anlatan şair “Eski Urfada Bir Kış Günü” şiirinde Urfa’yı farklı olarak kış mevsiminde tasvir eder (Azlal: 2012). Zaman değişse de yine hayat şartlarındaki zorluklara vurgu yapıldığı görülür. Şair daha önceki şiirlerindeki benzer şekilde “*toprak damlı ev*”lerden bahseder. Mekâna “*damı akıtan ev*” motifiyle duygusallık katar.

*Eski Urfada bir kış günü gökten
Şiddetle inen yağmuru görürsün*

*Şıp şıp diye toprak damdan
Damlayarak girer içeri* (Maraş, 2017: 205).

Urfa'nın mistik ve otantik yapısı vardır. Buradaki tarihi ve mistik hava, gizemli ve çekici atmosfer birçok şairi etkilediği gibi Maraş'ı da etkilemiştir (Maraş, 2017: 22). "Kendime Dair Notlar" şiirinde tarihi mekânlarla evini iç içe geçmiş olarak verir. Urfa'yla sembolleşmiş Balıklı Göl gibi mekânlardan bahseder. Ayrıca yeni yerleşim tarihi tahrip etmez, tarihle uyum içindedir.

*Evimizin yolu yokuş ardı kale önü göl
Kutsal balıkların salınarak yüzdüğü* (Maraş, 2017: 17).

"Çıkış" şiirinde de doğduğu mekânın geçmişine değinerek Urfa'yı, Hz. Eyüp'ün ve Hz. İbrahim'in yaşadığı mekân olarak gösterir. Ona göre bu mekâna ruh veren üzerindeki taş toprak değil üzerinde yaşayan insanların şehre sinen maneviyatıdır (Tosun, 2006: 27). Mekânı, bu kişilerin acısı ve kaderleriyle özdeşleştirir. "Harran'a Kaside" şiirinde de mekânda geçmişe dair izler bulur. Burada da asıl amaç çektikleri sıkıntılar ve bunlarla mücadeleleriyle bilinen iki peygamber (Pala, 1999:131/202) vasıtasıyla doğduğu mekânın geçmişine ve zorlu şartlarına vurgu yapmaktır. Şiirin devamında da "züleyhanın ağlayan gözünden" mısrasıyla şiire duygusallık verilir.

*Eyüp makamından
ibrahim dergahından
nemrudun ateş yaktığı yerden
ateşin içinden
ve güller ülkesinden geliyorum* (Maraş, 2017: 47).

Yine "Sergüzeşt-i İbrahim" şiirinde Urfa'daki Balıklı Göl'ün hikâyesini "Ve su / her yerde her şeyde su / kerbela çağrışumlu ateşten dönüştür su / kutsal balıklarla sevinçle öpüşen su / O bir göldür şimdi urfa'da / güller ülkesinde yoktur uykusu" (Maraş, 2017: 65) mısralarıyla anlatarak Urfa'da mekâna sinmiş tarihi dile getirir. "Üçüncü Selamlaşma" şiirinde de bu bakış açısını devam ettirerek Urfa'yı nebiler yurdu olarak tasvir eder.

*ey nebiler yurdu harran
ve nebiler atası ibrahim
selam size...* (Maraş, 2017: 255).

"Künye" şiirinde de yakın tarihe gönderme yaparak "Milli Mücadele" yılları anlatılır. Aslında burada anlatılan şairin dedesinin

hikayesidir (Özçelik, 2006:11). Burada da mekân zorlu bir coğrafya olarak tasvir edilir. Geçimini sağlamak isteyen insanların mücadelesinin yerini vatanı için mücadele eden insanlar alır. Mekânla özdeşleşmiş insan onun uğruna mücadele eder ve canı pahasına düşmandan onu korur. İnsanların amaçları değişse de Urfa yine mücadele alanı olarak verilmiştir. Aynı konu “Reha'nın Savaşıdır” şiirinde de işlenir. “Reha” Urfa'nın halk arasında kullanılan eski ismidir. Bu şiirde de Urfa'nın kurtuluşu anlatılır (Kurtoğlu, 2014: 49).

*Fransız'a karşı kan içinde
Urfa (Maraş, 2017: 114)*

“Çıkış” şiirinde daha önceki şiirlerinde olduğu gibi yine doğduğu mekânın tarihsel geçmişine gönderme yapar. Mezopotamya'yla Harran Ovası'nı özdeşleştirip Fırat ve Dicle nehirleriyle mekânın coğrafi özelliklerine de değinir. Şimdide geçmişi görür. Kendini, medeniyetle özdeşleştirir; Batı'nın karanlık gecesini aydınlatan sabah güneşi olarak niteler.

*Doğudan uyanıp çıkışım
doğudan batıya karşı
sabah güneşi doğuşum
doğuşum batıya karşı mezopotamyadan
verimli harran ovasından
fırat kıyısından dicle kıyısından (Maraş, 2017: 48).*

Maraş'ın şiirlerinde tarihle mekân arasında olduğu gibi insanlarla mekân arasında da uyum vardır. İnsanlar yaşadıkları mekânla çatışmaya girmezler, mekânla imtizaç etmiş haldedirler. “Harran'a Kaside” şiirinde “Çocuk ki sırtı nazar boncuklu / Kırılır çamur oyuncağı yerde” (Maraş, 2017: 66), “Çıkış” ta “Toprak damların içinden geliyorum” (Maraş, 2017: 47), “Hayatımızdan Şiirler - II” “Çocukluğum/ Mahzun bir gülümseme olarak / taş ve toprak bir yapıda / kalırken Urfa'da” (Maraş, 2017: 187), mısralarında bu uyum göze çarpar. İnsanlar oyuncaklarından barınaklarına kadar doğal malzemeden faydalanmakta yaşadıkları yerle özdeşleşmektedir.

Şair diğer şiirleri “Urfa'ya Şiir” ve “Urfa'da Yaz Geceleri” şiirlerinde Urfa'da günlük yaşam ve alışkanlıklardan bahseder. Bu şiirlerinde de mekânı yaz mevsiminde tasvir eder. “Urfa'da Akrep Avcıları”nda ise insanların geçim uğruna girdikleri riskleri anlatır. “Urfa'da Ekmek Fırınları”nda sosyal bir yaraya dikkat çeker ve ekmek

dilenenleri anlatır. Bu şiirlerinde de önceki Urfa izlenimlerinde olduğu gibi mekânı zorlukları ve sıkıntılılarıyla tasvir eder.

Sonuç olarak Atilla Maraş'ın şiirlerinde Urfa, insanlar için zorlu ve virane bir mekân olarak tasvir edilir. İnsanlar mücadele halindedir ama mekânla çatışmaya girmezler, mekânla aralarında uyum göze çarpar. Şair mekânı geçmişiyile, tarihiyle birlikte değerlendirirken geçmişte o bölgede yaşamış peygamberlerle mekânı özdeşleştirir. Bazı şiirlerinde de Urfa'nın sosyal yaşamından günlük hayatından bahsetmiştir.

1.2. Diğer Otobiyografik Mekânlar

Atilla Maraş şiirlerinde otobiyografik mekân olarak Urfa'nın dışında öğrenimi ve mesleği gereği bulunduğu Erzurum, Aydın, Adana ve Eskişehir gibi şehirleri de anlatmıştır.

“Hayatımızdan Şiirler- II” de şair mesleği gereği bulunduğu şehirleri anlatır. Aydın bu şehirlerden biridir. Şairin, 1978'de siyasi sebeplerle gönderildiği (Özçelik,2006: 13) şehre bakışı olumsuzdur. Mekânı toplumsal değişim ve çözümeyle birlikte ele alır.

*Bir sabah erken Aydın'da
pazar yerinden geçtim çit çemberler arasından
çeyizciler ve seyyar altın satıcıları
aydın inciri üzümü zeytini bırakıp
altına ve denize koşmayı öğrenmiştir artık.* (Maraş, 2017: 101).

Aynı şiirde öğrenim için gittiği Erzurum'a da yer verir. Erzurum Atilla Maraş'ın “Aney” şiirini yazmasına sebep olan gurbet ortamının olduğu şehirdir. “Erzurum büyük bir hatıra / gençliğimin birazı orada kar altında” (Maraş, 2017: 101) mısralarıyla Erzurum'u karla özdeşleştirir. Gençlik çağının bir bölümünü orada geçirdiğini söylerken mekânın iklim özelliklerinin insan psikolojisi üzerindeki etkisine de gönderme yapar. Urfa'yı şiirlerinde hep sıcaklığıyla tasvir eden şair memleketine duyduğu hasretten dolayı Erzurum'u karın çağrıştırdığı soğuk kavramıyla özdeşleştirip Urfa'yla tezat oluşturacak bir şekilde verir.

Öğretmenlik yaptığı şehir olan Antalya'yı da “Akdeniz ve Antalya / yakın uzakta doğulu / ve dağlı olduğumdan / deniz kâr eylemez bana” (Maraş, 2017: 101) mısralarıyla vermiştir. Yine burada da doğup büyüdüğü mekâna zıtlığından dolayı bu mekâna da olumsuz bir bakış açısıyla yaklaşır. Şair “Aney” şiirinde kentin cazibesini umursamayan tavrını denize karşı gösterdiği tutumla burada da sergiler. Deniz

şiiirlerde özgürlüğü, huzuru çağrıştıran olumlu bir kavram olarak değerlendirilirken şair “dağlı olduğumdan” ifadesini kullanarak mekânla arasındaki farka vurgu yapar ve mekâna kendini yabancılaştırır. Benzer bir bakış açısını “Şairler” isimli şiirde de görebiliriz. Dağ deniz zıtlığı üzerine kurulu olan şiirde şair “ülken ve şairleri / hayatını anlayanları ağır dağında / tersyüz edenleri bodrum’da yaşar / ömrünün son çeyreğini” (Maraş, 2017: 185) diyerek Antalya, Bodrum gibi denizle özdeşleşmiş mekânlarla kendi arasındaki zıtlığı vurgularken ömrünün son yıllarında bu mekânları mesken tutanları eleştirir.

“Hayatımızdan Şiirler- II”nin devamında Adana’dan bahsederken “ve Adana’dan söz etmeye / kağıtlarda yer kalmamıştır.” (Maraş, 2017: 101) diyerek olumsuz bakış açısını değiştirmez ve bu şehrin daha önce bahsettiği şehirlerle arasında fark olmadığı izlenimini verir.

“Bir Menzil Eskişehir” şiirinde de yine mesleği gereği çalıştığı şehirlerden Eskişehir’i anlatır. Şair önce dış görünüşü şehrin sembollerinden Porsuk çayı ve Tatar nüfusuyla başladıktan sonra “saçlarını daha dün / volga kenarında biz ördük” mısralarıyla tarihe gönderme yaparak şehrin nüfusunu göçmenlerin oluşturduğuna ve bunların nereden geldiğine dair ipuçları verir. Urfa manzaralarını tasvir ederken yaptığı gibi şimdide eskiyi görse de şiirin ikici bölümünde “boyalı yüzler”, “sahte tebessümler” gibi ifadelerde şehre karşı olumsuz bir bakış açısı göze çarpar. Aydın’ı anlatırken dikkat çektiği toplumsal çözülmeye burada da dikkat çeker.

*Sıcağı alınarak öpülen
o boyalı yüzlerde
tebessümler iğreti ve sahte
gelin beyazı kiralık giysiler
biraz pudra biraz şeker
doğum evinde sancı çeker*

*Eh olağan şeydir bu bir
sonra
mahkemede biter bu işler
bu iki (Maraş, 2017: 238).*

Urfa dışında Bodrum, Aydın, Eskişehir, Adana gibi otobiyografik mekânlarla şair olumsuz bir bakış açısıyla yaklaşırken, toplumsal çözülmeye dikkat çeker. Otobiyografik mekânlarda hâkim olan bireysellik yer yer kendini toplumsallığa bırakır. Ayrıca bu mekânları şairin benimsemediği ve buralara yabancılaştığı da görülür.

2. İDEOLOJİK MEKÂNLAR

Şairin, şiirlerindeki ideolojik mekânlar, dünya görüşü doğrultusunda hassasiyetle yaklaştığı İslam coğrafyasıdır. İslam coğrafyası istilaya uğramış, yakılıp yıkılmış, insanların acı çektiği bir yer olarak gösterilirken diğer ideolojik mekân Batı coğrafyası ise cehaletin esiri ve bütün bu olanların sorumlusu olarak gösterilmiştir.

2.1. İslam Coğrafyası

Maraş'ın şiirlerinde İslam coğrafyasını konu edinmesinin temelinde şüphesiz dünya görüşü vardır. Bütün Müslümanları kardeş sayan bir anlayışla İslami coğrafyadaki savaşlarda acı çeken insanların acısını paylaşır. Şairlerin topluma karşı sorumlu olduğunu düşünür. Bunun gereği olarak insan onurunun çiğnendiği günümüz dünyasında şairin ezilenlerin sesi olması haykırıp nara atması gerektiğini söyler (Maraş, 2001: 41). Bu bakımdan onun şiiri İslam coğrafyasına selam gönderirken zalime karşı başkaldırının terennümü olarak da değerlendirilebilir (Özdenören, 2014: 9).

Maraş'ın şiirlerine, Afganistan'dan Endülüs'e İslam coğrafyası, bir zamanlar medeniyet ve kültür merkeziyken günümüzde acı ve ıstırapın yaşandığı bir dekor olarak yansır. Bu dekor patlayan bombalar, ölen çocuklar, katliamlar ve annelerin gözyaşlarıyla gerçekçi bir şekilde anlatılır. Bu dekordaki zulmün kaynağı dışarıdan gelen müdahaleler ve işgallerdir. Moğol saldırıları, Haçlı seferleri ve Batı'nın günümüzdeki müdahaleleri bu zulmü körükleyen unsurlar olarak gösterilir.

“Doğu Haberleri” isimli şirinde İslam coğrafyasını Orta Doğu'dan Endülüs'e uzanan bir coğrafya olarak tanımlar. Ayrıca şair daha önce de bahsettiğimiz gibi mekânı geçmişinden ya da tarihinden bağımsız düşünmez. Bu coğrafyayı geçmişle birlikte algılar ve Moğolların kütüphaneleri yağmalayıp kitapları Fırat'a atması, Selahattin Eyyubi'nin Haçlılara karşı mücadelesine değinir.

*Kanipek meşin kaplı kitaplar
fırat mürekkep akmaktadır
hülagü'dür, çün yıkıcıdır,moğoldandır
taşı taş üstünde bırakmayandır*(Maraş, 2017:38).

Mürekkep, kitap, medrese kavramlarının çağrışımlarından faydalanarak bu coğrafyayı bilim ve kültür merkezi olarak gösterir. Moğol Hülagü Han'ın buradaki kütüphaneleri talan edip Fırat Nehri'ne atarak İslam medeniyetine verdiği zararlara telmihte bulunur. Ancak

Hülagüler bitmemiştir; Hülagüler bu coğrafyaya sadece doğudan değil Batı'dan Haçlı olarak gelmektedirler (Özçelik, 2014: 21). Hepsinin amacı bu medeniyeti boğmak ve yok etmektir. Şair “*Önce Endülüs sonra kurtuba / zil ve nal sesleri / heyhey / matadorlar kıvrak İspanyol / gitti endülüs / oley*” (Maraş, 2017: 38) mısralarıyla Endülüs'ün arkasından ağıt yakar. Şiirin son mısrasında ise yağmalanan, yok edilen İslam medeniyetinin mirasını “*ah bugün yine geri gelseler*” mısrasıyla özlemle yad eder.

“Bağdat Pazar Yerinde” şiirini Bağdatlı çocuklara ithaf eder. Şair zulmün, masumiyetin sembolü olan çocuklara kadar nasıl uzandığını anlatmak için çarpıcı bir tablo çizer. Bu tabloda Bağdat'ta düzenlenen bir bombalı saldırıda ölen masum çocukları, evladını kaybeden annelerin acısını anlatarak Irak'ta yaşanan zulme ve Müslümanların acılarına dikkat çeker. Aynı şiirdeki “*Filistin'i, Afganistan'ı, işgale uğramış bütün coğrafyaları*” mısrasıyla İslam coğrafyasında zulmün yaşandığı diğer yerlere de değinir ve bu ızdırabın hala devam ettiğini belirtir.

*Bir bomba daha düşüyor Bağdat Pazar Yeri'ne
ben bunu net görüyorum on ikinci vizyonda
bakıyorum çocuklar koşuyor
annelerinin eteklerinde elleri
kan revan uzanmış yatıyor o çocuklardan biri
yerde upuzun bir kan şeridi... (Maraş,2017: 337).*

“Foto Filistin” şiirinde de benzer bir manzara vardır. Burada da masumiyetin sembolü olan çocuğun elinde sapanla mücadelesi anlatılır. “Sapanla mücadele eden çocuk” kavramı orantısız güce işaret eder. Ama karşı taraf ne çocuğa ne de onun sembolik mücadelesine saygı duyar. Şair çocuğun hazin sonunu “*Acının gergefini dokuyan anne*”yle anlatır. Burada şair fotoğrafçının ağzından konuşur ve bu acı manzara karşısında hiçbir şey yapamamaktan duyduğu üzüntüyü dile getirir. Fotoğrafçı, Filistin'de yaşananları izlemekten başka bir şey yapmayan bu günün dünyasındaki insanları sembolize ederken şair bunları eleştirir.

*Ey çocuk ey anne
Size bir şey yapamadım
Fotoğraf çekmekten başka
Beni mazur gör
Beni başışla (Maraş, 2017: 376).*

“Seninşah” şiirinde ise İslam coğrafyasındaki Mekke, Medine, Buhara, Semerkant ve Şiraz gibi bir zamanlar İslam medeniyetinin kültürel merkezi olmuş şehirlerden bahseder. Bu şehirlerin veliler yetiştiren manevi iklimine ve bu veliler sayesinde İslam kültürünün yayılmasına değinir.

*Onlar veli idiler
Kalkarak Mekke'den Medine'den
Semerkant'tan Buhar'dan geldiler (Maraş,2017: 110).*

“Hüzünüm Kıvamındadır” şiirinde Afganistan'ı, Rus işgaline karşı direnen Afgan mücahitlerinin mücadelesine değinirken onlara karşı hissettiği duyguları “kardeşlerim” kelimesiyle ifade eder. Onların özgürlükleri uğruna verdikleri savaşa karşı sempatisini “aşktan, özgürlükten, savaştan daha güzel / ne varmış...” mısralarıyla dile getirir.

*Hindikuş dağlarında kandahar'da
bir müşfik kara parçası yeryüzünün
Afganistan'da (Maraş, 2017: 155).*

“Ortadoğu Haberleri” şiirinde ise Ora Doğu'daki İslam ülkelerini satranç oynayan insanlara benzetir. Kardeş olması, birbirini desteklemesi gereken ülkeler arasında rekabet ve düşmanlıkların sonucunda çıkan çatışmaların hep Yahudi çıkarlarına hizmet ettiğini vurgularken İslam ülkelerine atılan nifak tohumlarının kaynağını da gösterir. Bu şiirde şair “kan, petrol, dolar” kelimelerinin çağrıştırdığı ülke ve medeniyetleri de bu durumdan sorumlu tutmuştur.

*krize tutulurken dolar
ortadoğulu satranç oynar*

Şiirin yazıldığı dönemdeki Batı destekli savaşlara değinir. Bu savaşlarda yapılan zulümlerin Mısır firavunlarını bile geride bıraktığı anlatır. Düşman askerleriyle filler arasında bağıntı kurar ve bunların ne kadar kibirli olduğundan bahseder. Bu kibirlerinin cahilliklerinden kaynaklandığını düşünür. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Fil vakasını hatırlar ve umutsuzluğa kapılmaz. Zalimlerin sonunun Babiller gibi olacağını bilir.

*Mısır'da kısır kalıyor ilah amonra
neferler ilerliyor filler hücumda
burunları kaf dağından su içiyor
başları gömülü kumda
tut ki babil buralara çok yakın*

ve ehabil kuşları fir fır dönmede

Şiirin son bölümünde ise İslam coğrafyasını bir kente benzetip bu kente olmaması gereken üç ismi sayar: sam, hans ve petro. Üç farklı devleti (Amerika, Almanya ve Rusya) çağrıştıran bu kişiler kentin yani İslami coğrafyanın huzurunu bozanlar, Müslümanların arasına nifak sokanlar olarak gösterilir. Ayrıca “*kentin üç ayrı yerinde üç duvar*” mısrasıyla da sembolik olarak çağrıştırdığı ülkeleri duvara benzetir. Bu duvarlar, İslam ülkelerini birbirinden ayırdığı gibi bir araya gelmesini de engellemektedir.

*Bu kentin insanlar albümünde
muhalif bir resimdir karşımdaki
içinde üç adam var:sam, hans, petro* (Maraş, 2017: 42-44).

“Üçüncü Selamlaşma” şiirinde İslam coğrafyasını İstanbul’dan Mekke’ye tek parça olarak görür ve şehirleri bir bütünün parçaları gibi sıralar. Bu şehirlerdeki Mescid-i Aksa gibi kutsal mekânlara da Müslümanları birleştirici unsurlar olarak değinir.

*Selam sabaha ve akşama
Mekke’ye, Medine’ye, Şam’a
Kudüs, Beytül makdis’e
Mescid-i Haram’a Mescid-i Aksa’ya*

*Selam
Bağda’da, Buhara’ya, Bursa’ya
İstanbul’a, Urfa’ya* (Maraş, 2017: 254).

Bir Balkan şehri olan Üsküp’ten “Üsküp’e Yağan Yağmur” şiirinde bahseder. Şiirde minare motifiyle İslamiyet’i çağrıştıırır ve Osmanlı’nın eski bir kenti olan Üsküp’ü de İslami coğrafyaya dahil eder. Şair “Üsküp’e Yağan Yağmur”la kaybedilen mirasın hüznünü yaşar.

*Üsküp’e yağan yağmur
Minareleri yıkıyordu usulca
Vardar ovasını suluyordu* (Maraş, 2017: 283).

“Orta Doğu İçin Maniler”de İslam coğrafyasındaki diktatörlere değinir. İlahlaştırılan bu adamların halkına despotluk yaptığını dile getirir. Bu ülkelerdeki sefaleti ise “toprak damlar” imgesiyle vurgular. Bunları ayakta tutanın savaşlar olduğunu ve yaptıkları yanlışların bedelini Müslüman halkın ödediğini vurgular.

*Adamlar ha adamlar
Despot ilah adamlar
Hep fakirin üstüne
Yıkılır toprak damlar (Maraş, 2017: 369).*

“Mısır İçin Ağıt”taysa dünyanın gözü önünde gerçekleşen darbeye ve darbe sonucunda Müslüman halka yapılan zulümlere sessiz kalmayan şair tepkisini bu şiiriyle dile getirir. Masum insanların üzerine çocuk, genç, yaşlı demeden ateş açılmasını katliam olarak nitelendirirken insanlardaki zalimliğe; Müslümanların birbirlerine zulmetmesini ve ülkelerinin dışındaki unsurların “oyuncağı, çırağı” olmasına anlam veremez. Şiirde şair katliamların yapıldığı Adaviye Meydanı’nı “*Adaviye meydanı kan kokuyor*” mısrasıyla katliamla özdeşleştirmiştir.

*Katliam!
Aman Allah?ım katliamdır bu
Katliam çağı mıdır nedir bu?
İnsan nasıl birden değişir böyle?
Nasıl bir anda bir yol bulur da
Zulmün oyuncayı, çırağı olur (Maraş, 2017: 373).*

Sonuç olarak Maraş İslamcı bir bakış açısıyla şiirlerinde bütün Müslümanları kardeş sayan bir anlayışa sahiptir. Bu samimi düşüncesi doğrultusunda Afganistan, Irak, Filistin, Mısır gibi İslam coğrafyasının belli başlı ülkelerinde yaşanan zulümlere ve savaşlara sessiz kalamamış, şiirlerinde bunları Müslüman hassasiyetiyle dile getirerek tepkisini ortaya koymuştur. Ayrıca bu coğrafyanın tarih boyunca da Moğol ve Haçlı istilalarıyla talan edildiğini de şiirlerinde dile getirmiştir.

2.2. Batı Coğrafyası

M. Atilla Maraş’ın şiirlerinde üzerinde durduğu diğer ideolojik mekân Batı coğrafyasıdır. Karanlık çağda, olumsuz izlenimlerle tasvir edilen Batı coğrafyası İslam coğrafyasındaki olumsuzlukların müsebbibi olarak gösterilmiştir.

“Batı Haberleri” şiirinde Maraş daha önceki tahlillerde de görüldüğü gibi mekânı fiziksel olarak algılamamış mekânın tarihsel geçmişine de değinmiş ve Batı’nın bir nevi tarihini anlatmıştır.

Şair Batı coğrafyasını anlatırken kasvetli bir hava hâkimdir. Batı’ya ait her ayrıntıya şiirinde dikkatlice değinir. Batı coğrafyası Orta Çağ’ın karanlığına gömülmüş önemli simgeleri mahzenlerle,

malikanelerle ve şatolarla anlatılır. Yozlaşmış bir dinin fırsatçı din adamları tarafından nasıl istismar edildiğine “köşklere anahtar uyduran / Cenneti parsel parsel satan papazlar” mısralarıyla dikkat çekilirken Batı'nın cehaleti vurgulanır. Bir zamanlar dünyaya hâkim olmuş medeniyet olarak gösterilen Roma'dan ilhamla kurulan akla mantığa aykırı uygulamalarıyla bilinen engizisyon mahkemelerini eleştirir. Bunların despotluğuyla ünlü Hammurabi (Genca, 2009: 31) kanunlarını bile geride bıraktığını söyler.

Batı, bu haliyle şairin özlemle yad ettiği İslam coğrafyasıyla tezat oluşturan bir mekân olarak verilmiştir.

*Kralı gördüm kralı
etrafında perende atan soytarıları
karanlık mahzenleri, malikaneleri
topa tutulmaya hazır şatoları
köle bedenli ruhlar gördüm
ölüme sessiz gidenleri*

Şiirin ikinci bölümünde ise Batı coğrafyasının önemli medeniyeti Roma'nın iç yüzünü anlatmaktadır. Yüksek bir medeniyet gibi gösterilen Roma'nın kölelik üzerine kurulu olduğu; insanların hayatını vahşi hayvanlardan kurtarma mücadelesini gülerken izleyen sadist, şehirleri ateşe verip bununla eğlenen krallar tarafından yönetilen bir yer olduğundan bahsedip “Ey Kudüs ey Mescid-i Aksa” mısralarıyla akıl ve izan sahibi olarak gördüğü İslam coğrafyasına seslenmektedir.

*Arenada gladyatörler
köşe deliklerinden birer ikişer aslanlar
harmanisine bürünmüş kral gülmektedir
inananlara inat bir deli
kenti ateşe vermiş gülmektedir (Maraş, 2017: 40-41).*

“Ortadoğu Haberleri” şiirinde modern Batı coğrafyası anlatılır. Amerika'nın kuruluş sürecinden bahseden şair insanların gemi gemi bu kıtaya köle olarak götürüldüğünü sonra renklerine göre sınıflandırıldığını anlatır. Modernleşen Batı, sanal değerlerle kurduğu savaş ekonomisiyle dünya liderliğini eline geçirmiştir. Şair bu gücü “ezen” tabiriyle olumsuzlamaktadır. Şair burada “kurnaz ve yavuz hırsızlardı” mısrasıyla Batı'nın kurduğu sanal değerlere dayalı ekonomik sistem vasıtasıyla diğer ülkeleri nasıl sömürdüklerine dikkat çeker. Bu durumu akıllıca ve pişkinlikle yapılmış bir hırsızlık olarak niteler.

*Kurnaz ve yavuz hırsızlardı
kağıt karbon borsasını
altın gümüş stokunu
bir savaş ekonomisini yaratmak için
ezen bir dünya liderliğini
sürdürmek için davul çalan onlardı (Maraş, 2017: 43).*

“Bağdat Pazar Yerinde” şiirinin ikinci bölümünde Bağdat’ta bir pazar yerinin bombalanması karşısında sessiz kalan Batı coğrafyası anlatılır. Şairin olaya bakış açısıyla Batılıların bakış açısı arasındaki tezat dikkat çekicidir. Şairin ikna çabaları başarısız olur. Böylelikle Batı’nın bakış açısının “çocuk cesetleri üstünde oynanan bir kumar” karşısında değişmeyeceği vurgulanır. İslam coğrafyasındaki Filistin ve Afganistan’da yaşanan işgale de değinilir. “Şimdi artık yok baharat çarşıları, ne altın ne de Pazar / sade cesetler üstünde göğe yükselen buhar.” mısralarıyla yıkımın boyutları dile getirilirken bu durum karşısında Batı’nın sessizliği “Şimdi sırası değil diyor, şu karşımda oturan Amerikalı” mısrasıyla ifade edilir. Bu şiirde şair daha öncekilerden farklı olarak sadece İslami coğrafyadaki zulme değil Batı coğrafyasında zulme uğrayan Kızılderili ve zencilere de dikkat çekerek Batı’nın dışladığı ve soykırımı maruz bıraktığı kesimleri de dile getirir.

*Gelin Kızılderilileri konuşalım diyorum Zencileri
Filistin’i, Afganistan’ı, işgale uğramış bütün coğrafyaları (Maraş,
2017: 338).*

“Göç” şiirinde apartman kültüründen iç mimariye, şairin çağdaş gereçler olarak nitelediği vazo, biblodan Amerikan bara yaşadığımız mekânın geleneğe ne kadar yabancılaştığı anlatılır. Şiirde önce yaşadığımız mekânlar değişerek farklı yapılara dönüşmüştür. Ardından Batı kültürünün etkisine girmiş ve bize yabancı olan unsurlar tarafından istila edilmiştir. “Yapaydır vazolarda / Sehpa üstünde durur çiçekler” mısraları ve devamında geleneklerimize ne kadar yabancılaştığımız eleştirilir. “Sonunda Amerika’ya açıldı mı yolumuz” mısrasıyla Amerikan kültürünün mekân üzerindeki mutlak etkisine dikkat çekildikten sonra “Oysa senin gelişine / Açılırdı kapılar efendim / Ardına kadar” mısralarıyla geçmişimiz ve şimdimiz arasındaki zıtlık vurgulanır.

*Uzaktan on katlı bir apartman silueti
Dik merdivenler (Maraş, 2017: 166).*

Sonuç olarak M. Atilla Maraş, şiirlerinde Batı coğrafyasını alışılmışın dışında geçmişiyile birlikte algılayarak olumsuz bir izlenimle

tasvir etmiştir. İslam coğrafyasında yaşanan olumsuzlukların sebebi, istilacı ve ayrımcı olarak değerlendirilmiştir. Kültürümüzü de etkisine alan Batı yaşadığımız mekânları bile değiştirip şekillendirmiştir.

3. DİĞER MEKÂNLAR

Maraş şiirlerinde mekân olarak otobiyografik ve ideolojik mekânların dışında İstanbul'u da anlatmıştır. Bu şiirlerinden "Mimoza", "İki Yalnız Çam" ve "Asel" şiirlerinde İstanbul'un semtleri anlatılır. Mekânlar hasret, yalnızlık, bekleyiş gibi hüznü temalarla verilir.

*Nasıl bir akşamdır ki karanlık düşer
El ayak çekilir dar sokaklardan
Üşür ceviz ağaçları yapraklar üşür
Akşam olunca içimize bir hüzün çöker*

Mısralarıyla "Asel" şiirine başlayan Maraş "karanlık, boş sokaklar, hüzün" kelimelerinin çağrışımlarıyla şiire karamsar bir hava verir.

*Araya mesafeler girse ne çıkar
Şu dünya gurbetinde yalnız mimoza
İnsem otobüsten Ortaçeşme'de
Bir seher vaktinde gelsem Beykoz'a (Maraş, 2017: 275).*

Bu karamsar hava "İki Yalnız Çam" şiirinde de devam eder.

*Kanlıca önlerinde iki yalnız çam
Uzatmış boynunu derin sulara... (Maraş, 2017: 322)*

Mekâna "parlak yıldızları yok mehtabı yok bir gece/ Gemiler geçecekmiş bu sezizlik bitince" (Maraş, 2017: 322) mısralarıyla son derece karamsar bir hal yükler. Böylece şair iç dünyasında yaşadığı sıkıntıları mekâna yansıtır.

*İstanbul buraya kaç menzil mesafedir
Kaç tepenin üstünde kuruluydu bu şehir*

*Sen hangi tepeden yürüyüp geleceksin
Üsküdar'a Harem'e ne zaman ineceksin*

*Yapraklar uçuyor rüzgârda ıslık sesi
Beklediğin parktayım karşımda Kız Kulesi (Maraş, 2017: 352).*

"Beylerbeyinin Berberi" şiirinde ise Orhan Veli misali semtle özdeşleşmiş sıradan bir insanın hayatından bir kesit anlatılır. Bu kesitte

mekân Beylerbeyi'dir. Fakat üzerinde durulması gereken asıl mekân denizdir. Denizin kenarına oturup tefekküre başlayan berber tasavvuf edebiyatında hakikati sembolize eden denizi (Cebecioğlu, 2009: 60) gözlemler ve o sembolik mekândan kendince ders çıkarır.

*Beylerbeyinin berberi bir gün
Bir düş gördü irkildi
Uyandı ve fırladı yatağından
Sabah ezanı okunuyordu
Abdestini aldı derhal
Camiye gitti (Maraş, 2017: 396).*

Sonuç olarak Maraş İstanbul'u hüznü bir bakış açısıyla anlatmaktadır. İç dünyasındaki kederi mekânlara yansıtmıştır.

SONUÇ

Mehmet Atilla Maraş'ın şiirlerinde otobiyografik mekânlar olan doğduğu şehir, öğrenim ve meslek hayatı gereği bulunduğu yerlerin yanında İslami hassasiyetinin etkisiyle değindiği İslam coğrafyası ağırlıktadır. Otobiyografik mekânların başında Urfa gelir. Urfa virane, insanların zorlu şartlarda yaşadığı bir mekân olarak tasvir edilir. İnsanlar bu zorlu şartlara rağmen yaşadıkları mekânın geçmişiyle ya da kendisiyle çatışmaya girmezler. Mimariden kullandıkları eşyalara varıncaya kadar mekânla uyum içindedirler. Urfa'nın mahalli özellikleri, renkleri, çizgileri her yönüyle şiirlere yansır. Ayrıca şair mekânı geçmişiyle birlikte algılayarak Urfa'da yaşamış ve Urfa'nın sembolleri haline gelmiş Hz. İbrahim ve Hz. Eyüp'ün kıssalarıyla anlatımını kuvvetlendirir. Bazı şiirlerinde ise Urfa'da yaşanan sosyal olaylara değinir.

Urfa dışında Bodrum, Aydın, Eskişehir, Adana gibi otobiyografik mekânlara şair olumsuz bir bakış açısıyla yaklaşırken, toplumsal çözülmeye dikkat çeker. Otobiyografik mekânlarda hâkim olan bireysellik yer yer kendini toplumsallığa bırakır. Ayrıca bu mekânları şairin benimsemediği ve buralara yabancılaştığı da görülür.

İslam ve Batı coğrafyasından oluşan ideolojik mekânlarda toplumsallık hâkimdir. Şair dünya görüşünün etkisiyle bu coğrafyada yaşanan olumsuzluklar karşısında kendinde bir sorumluluk hisseder. Dün Moğol istilasıyla yok edilmeye çalışılan medeniyetin bu gün Batı kaynaklı çağdaş Hülâgü, Firavun ve Nemrutlar vasıtasıyla yok edilmeye

çalışıldığını; İslam coğrafyasının ortak inanç ve değerlerinin de tehdit altında olduğu dinî hassasiyetiyle dile getirir. Irak, Afganistan, Filistin ve Mısır gibi ülkelerde Müslümanların yaşadıkları acılara tepkisini ortaya koyar. Ayrıca şair, şiirlerinde sadece İslam coğrafyasında yaşananları dile getirmekle kalmaz Kızılderililer, Afrikalılar ve siyahiler gibi Batı medeniyetinin zulmüne uğrayan kesimlere de yer verir. Böylelikle ezilenlerin, haksızlığa uğrayanların sesi olarak karşımıza çıkar.

Batı coğrafyası ise Orta Çağ'ın karanlığında İslam coğrafyasıyla zıtlık oluşturacak şekilde verilir. İslam coğrafyasının sembol şehirleri Mekke, Kudüs ve Buhara'yı Haçlıların, Romalıların ve Batı'nın sadistlikleri, barbarlıkları karşısında ilim ve kültür merkezleri olarak anlatılır. İslam coğrafyasına bir medeniyeti yok etmek için akın akın gelen Moğollarla özdeşleştirilen Batı, bu coğrafyadaki acıların müsebbibi olarak gösterilir; İslam coğrafyasıyla mücadelesi ise Hz. İbrahim'in Nemrut'la mücadelesine benzetilir.

Vefakâr bir ruh yapısına sahip olan şair doğduğu topraklardan kopmamıştır. Şiirlerinde bu toprakları dile getirirken mekânı ve coğrafyayı somut olarak algılamamış, onu maddi olanın ötesindeki soyut zamanı ve tarihsel olanı çağrıştıran bir araç olarak görmüştür. Zamanı parçalanmış, sadece şimdiden ibaret olarak değil; geçmiş (tarihsel) ve gelecekle birlikte bütün olarak algılamıştır.

Kaynakça

- Azlal, E. "Erzurum'da Kar Urfa'da Bahar". *Milat gazetesi*. (27.11.2012).
- Bachelard, G. (1996). *Mekânın Poetikasi*. (çev. Aykut Derman). İstanbul: Kesit yayınları.
- Bayrak, Ö. (2013). *Tevfik Fikret'in Şiirlerinde Mekan ve Algı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Braudel, F. (1996). *Uygarıkların Grameri* (çev.M.Ali Kılıçbay). İstanbul: İmge Yayınevi.
- Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Durman, N. (2006). "Aney Şairi Atilla Maraş". *Memleket Edebiyat*, 1, 30-34.
- Genca, E. (2009). *Eski Mezopotamya'da Hukuk Hareketleri ve Düzenlemeler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Işık, İ. (2002). *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi*. İstanbul: Elvan Yayınları.
- Kabaklı, A. (1991). *20. Yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kefeli, E. (2006). *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*. İstanbul: 3F Yayınları.
- Kurtoğlu, M. (2014). "Kadim Şehrin Mistik Şairi". *Dil ve Edebiyat*, 72, 44-49.
- Maraş, M. A. (2001). *Beyaz Adamın Kutusu*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Maraş, M. A. (2007). *Rüya Şehir Urfa*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Maraş, M. A. (2017). *Merhaba Ey Kalbim*. Ankara: Edebiyat Ortamı Yayınları.
- Mengüşoğlu, M. Ö. (2014). "Eve Dönen Oğul:Mehmet Atilla Maraş". *Dil ve Edebiyat*, 72, 40-43.
- Narlı, M. (2007). *Şiir ve Mekân*. Ankara: Hece Yayınları.
- Özçelik, M. (2006). *Mehmet Atilla Maraş Hayatı, Sanatı, Şiirlerinden Seçmeler*. Ankara: TYB Şanlıurfa Şubesi.
- Özçelik, M. (2014). "Mehmet Atilla Maraş'ta Orta Doğu Bilinci". *Dil ve Edebiyat*, 20-23.
- Özdenören, R. (2006). "Mavera'dan Bu Yana Mehmet Atilla Maraş ve Şiiri". *Memleket Edebiyat*, 1, 24-27.
- Pala, İ. (1999). *Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları. *Tanzimattan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, Cilt :II, İstanbul: YKY.
- Tosun, R. (2006). "Şehirlerin Ruhu ve Hayattaki Değeri". *Memleket ve Edebiyat*, 1, 27.
- Uryy, J. (1999). *Mekanları Tüketmek* (çev.Rahmi Ögdül). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

İslam İktisadi Düşünce, Ticaret ve Finansman Yöntemlerinin Tarihsel Gelişimi

Yunus KUTVAL*

ÖZET

İslam ekonomisi tartışmaları XX. yy. ikinci çeyreğinde Hindistan'da başlamıştır. Günümüzde de devam eden bu tartışmaların temel kodları, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin nübüvvet öncesi ve sonrası dönemlerinde yaptığı uygulamalarda saklıdır. Bu amaçla çalışmada, öncelikle Arap toplumunun geleneksel yapısı, ticaret anlayışı ve Hz. Muhammed'in peygamberliği öncesi iktisadi olaylarla olan etkileşimi ele alınmaktadır. Daha sonra, İslam İktisadının felsefi ve ahlaki yönü, İslam ekonomisi söylemlerinin hangi koşullarda ortaya çıktığı ve hangi yönde evirildiği konusunda tarihselci bir yaklaşım yürütülmektedir. Son olarak ise, iktisat biliminin laikleşmesi ve İslam Ekonomisi ve İslami Finans üzerine yapılan tartışmalar irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Ekonomisi, İslam Ekonomi Politikası, Din ve Ekonomi.

Historical Development of Islamic Economic Thoughts, Trade and Financing Methods

Abstract

The discussions on Islamic economy started in the second quarter of 20th century in India. The basic codes of these controversies ongoing nowadays are implicit in Qur'an and the practices of the Prophet in the periods of before and after being prophet. To this end, this study is dealt with traditional structure and business sense of Arab society, the interaction the Prophet Muhammad with the economic events before his being prophet. Later, an historical approach is put forward to about the philosophical and ethical aspect of the Islamic Economy, under which conditions the discourses of Islamic economics have emerged and in which way it has been evolved. Finally, the secularization of the science of economics and the discussions on the Islamic Economy and Islamic Finance are examined.

---

*Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, yunuskutval@hotmail.com

Keywords: Islamic Economy, Politics of Islamic Economy, Religion and Economics

GİRİŞ

İslam ekonomisi üzerine yapılan temel tartışmaların kodları Kuran-ı Kerim ve Hz. Peygamberin nübüvvet öncesi ve sonrası dönemlerinde yaptığı uygulamalarda saklıdır. Bu nedenle İslami paradigmanın öngördüğü ekonomik sistemi tam olarak anlamak, tarihsel arka planın detaylıca incelenmesinden geçmektedir.

Bu çalışmada, nübüvvet öncesi ve sonrası İslam ve batı coğrafyasının iktisadi yapısı irdelenecektir. Daha sonra modern ekonomi biliminin hangi koşullarda ortaya çıktığı ve sıfırdan inşa edilen iktisat sisteminin neden laik bir zemine oturtulmaya çalışıldığı üzerine kısa ve tarihsel bir tartışma yürütülecektir. Hemen ardından seküler ekonomiler ile İslam iktisadının temel insan modelleri olan Homo economicus ile Homo İslamicus'un karşılaştırılması yapılacaktır. Daha sonra İslami ticaret, finans ve düşünce biçimlerinin nasıl şekillendirilmeye çalışıldığı üzerinde eleştirel bir yaklaşımda bulunulacaktır. Son olarak alternatif bir sistem olduğu düşünülen "İslam Ekonomisi" söylemlerinin zamanla neden İslami Finans söylemlerine evirildiği incelenecek ve İslam Ekonomisi üzerine yapılan tartışmaların neden yetersiz olduğu üzerinde durulacaktır.

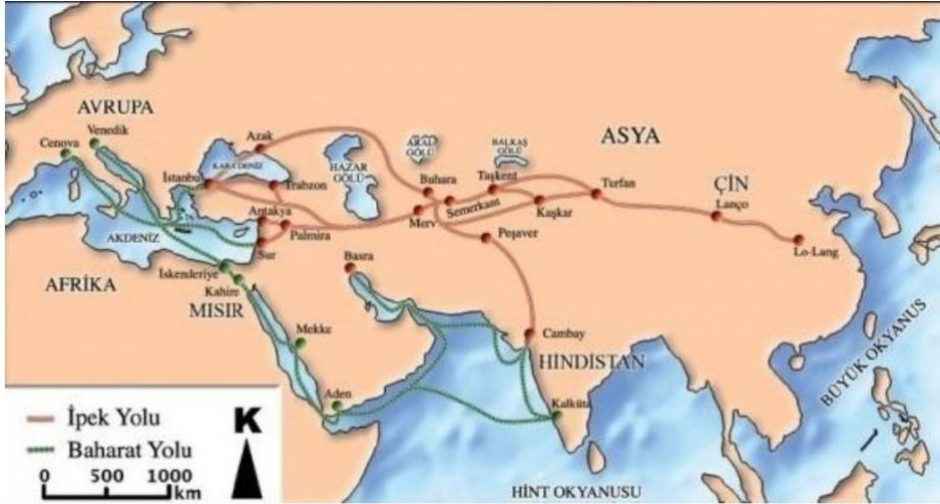
1. İSLAM ÖNCESİ ARAP TOPLUMUNDA TİCARET VE FİNANS

İslam, Akdeniz, Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'na kıyısı olan, büyük bölümü çöllerle kaplı Arabistan yarımadasında doğmuştur. İki dünya arasında bulunan bu yarımada, tarıma ve hayvancılığa elverişli olmaması ve çölün kendine münhasır özelliği nedeniyle iktisadi faaliyet olarak daha çok ticareti benimsemiştir (Bal, 2008: 96-97).

Asurlular, Fenikeliler, Babiller ve Keldaniler ile akraba olan Araplar, yazın Kuzeye Bizans topraklarına, kışın güneye Yemene doğru ticari faaliyetler yürütmekteydiler. Yarım adadaki ticaret sadece kıyı bölgelerde değil iç bölgelerde de yoğun bir şekilde yapılmaktaydı. Özellikle hac zamanı bölgeye gelen hacılar ve düzenlenen çeşitli panayırılar, İran, Hint ve Çin gibi memleketlerden gelen tüccarların yarım adada ticaret yapmasını sağlamamıştı. Bu açıdan Arabistan, İslam öncesi dönemde esaslı iktisadi faaliyetlerin yürütüldüğü ve dünya ticareti için önemli bir bölgeydi. Ta ki Bartolemeo Diaz'ın 1487'de Ümit Burnunu aşması ve 1498 yılında Vasco de Gama'nın Avrupa'dan

Hindistan'a alternatif bir ticaret yolu keşfetmesine kadar (Tabakoğlu, 2013: 104-105).

Şekil 1: 15. yy'ye Kadar Dünya Ticaret Yolları

Kaynak: <https://www.biliminsesi.com/baharat-yolu-nedir/>

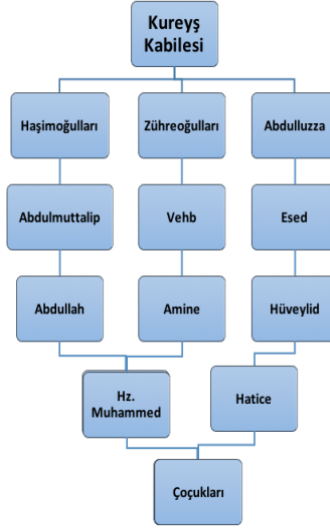
Araplar, Avrupa'dan Çin'e uzanan geniş bir coğrafyada ticaret yapıyorlardı. Özellikle 2500 deve yükü büyüklüğüne varan kervanlar Gazze'ye, gemiler ise Kore gibi uzak bölgelere gitmekteydi. Bu gibi faaliyetler Arabistan yarım adasında lojistiğin ve karmaşık mali sistemlerin gelişimini tetikledi. Ticaretin bu kadar geliştiği bir ortamda finansal araçların gelişmesi de kaçınılmazdı. Bu açıdan, kambiyo senedi, havale, ticari kredi, tüketici kredisi, tahıl ve tekstil borsaları gibi finansal araçlar ilk kez Arabistan yarımadasında kullanıldı (Özel, 1994: 56-57).

Arap tüccarların düzenli ticaretler yapabilmeleri için özellikle stratejik öneme sahip yerlerin güvenli olması gerekmektedir. Bu açıdan Arap şehirleri arasında Mekke ayrı bir öneme sahipti. Çünkü Mekke, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'den beri kutsal¹ bir mekân olarak görülmekte ve Arabistan'ı birbirine bağlayan baharat yolu üzerinde yer almaktaydı.

¹ Bu durum Kur'an-ı Kerim'de şöyle ifade edilmiştir. *Doğrusu insanlar için yeryüzünde kurulan ilk ev, Mekke'de bulunan, âlemlere doğru yolu gösteren Kâbe'dir. Orada apaçık deliller vardır; İbrahim'in makamı vardır; kim oraya girerse, güvenlik içinde olur; oraya yol bulabilen insana Allah için Kâbe'yi hacetmesi gerekir. Kim inkâr ederse bilsin ki, doğrusu Allah âlemlerden müstağnidir. (Âl-i İmrân 3/ 96-97).*

Hem coğrafi hem de dini olarak önemli bir konuma sahip olan bu şehir, zaman zaman idareyi ele geçirmek isteyen kabileler arasında çekişmeye neden olmuştu. Son olarak Huzalılar'dan yönetimi devralan Kureyş kabilesi ile birlikte artık Mekke'deki ticaret ve güven ortamı zirveye taşınmıştı (Köksal, 2017: E-kitap). Bu nedenle Kureyş kabilesi, Mekke toplumu için ayrı bir saygınlığa sahipti.

Şekil 2: Hz. Muhammed'in Seceresi

Kaynak: FAYDA, Mustafa. *İslam Ansiklopedisi*. Muhammed. TDV Yayınları. 2009. s. 408.

Kureyş Mekke'nin önde gelen ve genellikle ticaretle uğraşan bir kabilesiydi. Hz. Muhammed'in dedesi Abdulmuttalip ile babası Abdullah'ta Kureyşli birer tacirdi. Ayrıca Hz. Peygamberin ilk eşi olan Hz. Hatice'de Kureyş'in Abdulluzza kolundan gelen ve Mekke'nin önde gelen tacirlerinden biriydi (Özaydın, 1991: 323). Bu nedenle Hz. Muhammed, dedesi, babası ve eşinden neş'et etmiş ticari bir geleneği yürütmekteydi. (İbnuü'l-Esir, 1991). Bu Hz. Muhammed'in iktisadi konularda ki yetkinliğinin temel kodlarını büyük ölçüde açıklamaktaydı.

Görüleceği üzere, Nübüvvet öncesi Arap yarımadası döneminin en gelişmiş iktisadi yapısına sahip bölgesiydi. Bu durumu Sprenger, "Araplar dünya ticaretinin mucididir." şeklinde ifade etmiştir (Sprenger, 2013: 299). Arapların bilinenin aksine yalnızca savaşçı bir toplum değil tüccar bir toplum da olmaları da ilgi çekicidir. Hz. Peygamberin bu yapı içerisinde yetişen ve Mekke'nin en önemli tüccarların yakın akrabası

olması ise İslam'daki iktisadi kuralların yetkin bir peygamber tarafından uygulandığının önemli bir göstergesidir.

2. İSLAM İKTİSADI VE TEŞEKKÜLÜ

İktisat, fizik ve kimya gibi ampirik bir bilim değildir. Bu nedenle deney aracılığı ile her mekân ve zamanda doğru önermeler sunabilen yasalar ortaya koyamaz. Tersine, insanların alışkanlıkları, toplumların durumu ve uygarlıkların derecesine göre değişime uğrayabilen inançlardan oluşur. Bu nedenle iktisat bilimi rasyonel anlamda ekonomik önermelerde bulunma amacı taşımaz ve gerçekçi bir tasvirde bulunmaz. Çünkü tüm iktisadi düşünceler, geçmiş ya da mevcut düzeni savunma veya ahlaki ve medeni unsurları gerçekçi çözümlerinin dışında özel amaçlara kullanmak için oluşturulmuşlardır. (Mutahhari, 1995: 31). Yani din ile ekonomik yaşam arasında bir ilişki kurulurken, dinin mi sosyo-ekonomik yapıyı yoksa sosyo-ekonomik yapının mı dini etkilediği tespiti oldukça güç bir konudur (Demir, 2013: 29).

Öyle ki, Hîra dağında aldığı vahiy sonrasında putperestliği reddeden ve tek tanrılı bir dini emreden Hz. Peygambere ilk tepkilerin Mekke'nin önde gelen tüccarları tarafından gösterilmesi oldukça ilginçtir. Bunun altında yatan temel gerçekliğin, Hz. Peygamberin vahiy ettiği dinin Kâbe'deki putları ziyarete gelen hacılardan elde edilen ekonomik rantı tehdit etmesi (Apak, 201: 178) ve yoksullara adaletli bir gelir dağılımını vaadinde bulunması sonrasında, Mekke burjuvazisinin korkması olarak değerlendirilebilir. Nitekim Nahl suresindeki *Zenginler (rızkta üstün kılınanlar) mallarını "arada fark kalmaz, eşit hale geliriz" diye yanındakilerle paylaşmıyorlar. Allah'ın nimetini mi inkâr ediyor bunlar?* ayeti de bu argümanı destekler niteliktedir. Ayrıca, Kuran'da adalet ve ahlakilik üzerine yapılan vurguların hemen hemen hepsinin Mekke'nin mevcut ekonomik sistemine eleştiri niteliğinde olması da farklı bir göstergedir. Son olarak ise, Hz. Peygamber ve ashabının Medine'ye hicreti sonrasında Hz. Peygamberin ilk işinin cami ve hemen yanına Müslümanların âdilce ticaret yapacakları bir pazar kurarak, cami cemaatine rahat bir ibadet ortamının yanı sıra İslami kurallara uygun alışveriş yapabilecekleri bir çatı (Köksal, 2017: E-Kitap) vermiş olması oldukça dikkat çekicidir. Tabii bu değerlendirmeleri yaparken, Hz. Peygamberin aile geleneğinden gelen işadamlığı vasfı ile kazandığı pratik ekonomi yeteneği asla göz ardı edilmemelidir.

İslami öğretinin anayasası olarak değerlendirilen Kur'an'da iktisadi işlemlerde olması gereken çatı açıkça belirtilmiştir. Bunlardan bazıları; *İnsan için ancak çalıştığı vardır. Şüphesiz onun çalışması ileride*

*görülebilecektir. Sonra çalışmasının karşılığı kendisine tastamam verilecektir*² ayeti ile insan için maddi ve manevi yegâne değer emek olduğuna dair önemli bir vurgu yapılmıştır (Dikkaya ve Kutval, 2016: 799). Ayrıca ticaret ile faiz arasındaki farkı ortaya koymak ve faizin yasaklı bir işlem olduğunu belirtmek için; *“Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların, ‘alışveriş de faiz gibidir’ demelerinden dolayıdır. Oysa Allah, alışverişini helâl, faizi haram kılmıştır...”*³ ayeti ile betimlenmiştir. Diğer taraftan; *“ve onlar ki, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar.”*⁴ ayetiyle, kaynakların boşa kullanılmasının Müslüman kimliğine yakışmadığını söylenmiştir. *“Akrabaya, yoksula ve yolda kalmışa hakkını ver...”*⁵ ve *“birtakım insanlar (Allahı tesbih ederler) ki, ne ticaret ne de alışveriş onları Allah’ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekat vermekten alıkoymaz”*⁶ uyarılarıyla adaletli bir gelir dağılımını teşvik edilmiştir. *“Ölçüde ve tartıda hile yapanların vay hâline!”*⁷ ayeti ise yapılan ticaretin yanıltıcı olmaması konusunda şiddetli bir tehdidi beyan etmiştir. Daha bu ve buna benzer birçok ayette ahlaki olmayan her türlü kazanç açıkça yasaklanmıştır. Fakat Kuran bu yasakları ve vazifeleri belirtirken dünya hayatı da es geçilmemiştir. Yani dual bir yapı (Zaim, 1992: 24) içerisinde dünyayı ve ahireti kazanma⁸ formülleri verilmiştir.

Bunca ayete rağmen tarihsel süreç içerisinde İslam ekonomisinin nasıl olması gerektiği üzerine birçok fikir ayrılığı yaşanmıştır. Bunun temel nedeni, bugünkü ekonomik modellerin hiçbirinin İslam’ın şahsına münhasır insan, hayat tarzı ve dinamik tanımlamaları ile birebir örtüşmemesidir. Ayrıca, fiki ve bireysel bazda birbirinden oldukça farklı yorumların olması ciddi bir kafa karışıklığına neden olmaktadır. Günümüzde de bu muğlaklık açık bir şekilde devam etmektedir (Sezgin ve Bulut, 2015: 37).

Buna rağmen birçok değerli akademisyen bu muğlaklığı aşmak adına çeşitli İslam Ekonomisi çalışmaları yürütmektedir. Bunlardan

² Necm; 39/40/41

³ Bakara; 275

⁴ Furkan; 67

⁵ İsrâ; 26

⁶ Nur; 37

⁷ Mutaffifin; 1

⁸ Onlardan, *“Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver ve bizi ateş azabından koru”* diyenler de vardır (Bakara 201).

Khan, İslam iktisadında görülmek istenen analitik çerçeveyi 4 başlık altında şu şekilde toplamıştır (Eğri, Karasu ve Kızılkaya, 2015: 37).

- 1- Ekonomik ajanların aldığı tüm kararlarda, faydasını maksimize etmek yerine dengeleyici bir tutum sergilemesi.
- 2- İsteklerin tatmin edilmesi yerine ihtiyaçların karşılana bilinmesi.
- 3- Ekonomik birimlerin rasyonel değil de akli başında olması.
- 4- Belirsizliğin doğrudan kabul edilmemesi.

Görüleceği üzere, İslami bir ekonomik sistem modern ekonominin tasvir ettiği materyalist yaklaşımlardan felsefi olarak oldukça farklı bir çerçeveye sahiptir. Bunun temel nedeni, iktisadi olayların temel ajanı olan insanın farklı tasvirlerle açıklanmaya çalışılmasıdır. Burada “Homo Economicus” ve “Homo İslamicus” tartışmalarına girmeden kısaca şuna dikkat çekilmesi gerektiğini kanaatindeyiz. İslam, tüm mevzularda olduğu gibi ekonomiye de bir mana yüklemeye çalışmaktadır. Yani, maddi olarak yapılan iktisadi işlemlere manevi olarak “ruh” katmayı amaçlayan bir tutum içerisindedir. Bu nedenle İslam’da, iktisadi işlemlerin kâr ve zarar muhasebesi⁹ hem dünya hem de ahiret hayatı üzerinden elde edilecek kazanımlar üzerinden yapılmaktadır.

3. İSLAM İKTİSADININ GELİŞİMİ VE SEKÜLER ÖYKÜNEMLERİ

Modern iktisadın temelleri atılmadan önce kompleks iktisadi faaliyetler yürütülmemekteydi. Üretim-tüketim gibi kavramlar emek, toprak ve yer altı kaynaklarına dayalı bir fonksiyon olarak görülmekteydi. Bu nedenle 18. yy. kadar İslam coğrafyasındaki iktisadi anlayış Gazali, İbn Haldun, İbn Haysem, Ömer Hayyam, İbn Teymiye, Farabi, Kindi, İbn Sina ve İbn Rüşd gibi ünlü düşünürlerin oluşturduğu çizgide şekillendi.

Diğer yandan Avrupa’da ise Eflatun ve Aristo gibi ünlü filozofların görüşleri benimsenmişti. Bu dönemin genelinde özellikle inancın ve bilginin bilimsel sistemini kiliseyle uyumlamaya çalışan “Skolastik Düşünce” hakimdi. Bu görüşlerin yanı sıra İslami düşünürlerden de büyük ölçüde etkilenen Avrupa, özellikle Endülüs

---

⁹ Ey iman edenler! Sizi acı bir azaptan kurtaracak ticareti size göstereyim mi? Allah'a ve Resûlüne inanır, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihat edersiniz. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır. (Saff 10/11)

Müslümanlarının bıraktığı iktisadi eserlerden faydalandı. 16. yy'ye kadar İlahi vahye müstenit düşünceler çerçevesinde şekillenen Avrupa iktisadi anlayışı, Martin Luter ve Jean Calvin isimli papazların Katolik kilisesine ve papanın otoritesine karşı çıkmasıyla köklü bir değişim içerisine girerek materyalist bir boyut kazandı (Çekmegil, 1994: 28). "Protestanlık" olarak nitelendirilen bu yeni iktisadi anlayış, kâr peşinde koşma, servet ve maddi başarıya saygı gibi kavramların ilahi değerler içerdiğini ileri sürdü. Hutchison bu konudaki görüşünü, "iktisatçılar arasında nedenlerin seçiminin ideolojik eğilimlerden etkilendiği çok açık bir şekilde ispat edilemese de varlığı inkâr edilemez." şeklinde ifade etmiştir (Hutchison, 1964: 88).

Protestanlık mezhebinin yaygınlaşması, 18. yy'de yaşanan sermaye birikimi ve akabinde gelişen sanayi devrimi iktisadi modellerin tekrardan irdelenmesini sağladı. İleri sürülen yeni iktisadi modellerde insan doğası ilk defa kutsal kitaplardan farklı olarak tanımlandı. Bireyler Homo Economicus yani maksimum faydayı amaçlayan ve kendi çıkarından başka bir şey düşünmeyen insan olarak ele alındı (Yayla, 1992: 135-136). Gerçek zenginliğin emek ve en büyük ibadetin çalışma olduğu öğretisi geliştirildi. Ülkelerin refahının dış ticarete bağlı olduğu, toplumsal fayda maksimizasyonun ise bireysel fayda maksimizasyonu ile gerçekleşeceği ileri sürüldü. Manevi değerler ve yardımlaşma gibi insani değerler yeni modellerde yer bulmadı. Bu durum zamanla din ile ticaretin birbirinden ayrı iki olgu olarak ele alınması yani laik bir iktisadi düşüncenin kabul görmesini sağladı. Dolayısıyla İslam'ın çizdiği insan profilinden farklı tanımlamalar yapılmış oldu.

TABLO 1: Homo Economicus ile İslam'daki İnsan Modelinin Karşılaştırılması

	Homo Economicus	İslam'da İnsan Modeli
Dünya-Ahiret Görüşü	Sadece dünyadaki hayatı dikkate alır, ahireti hesaba katmaz	Ahireti hesaba katarak yaşar
Madde-Mana	Maddiyata önem verir	Maddiyat kadar maneviyata da önem verir.
Ahlaki Değerler	Ahlaki ve manevi değerleri yok	Ahlaki ve manevi değerlere sahip
Bencillik/Diğergamlık	Bencil	Bencil ve Diğergam

İslam İktisadi Düşünce, Ticaret ve Finansman Yöntemlerinin Tarihsel Gelişimi

Menfaat Görüşü	Refahı kendi durumuna göre ele alan	Refahı toplumun tümündeki duruma göre ele alan
Topluma Bakış Açısı/Sosyal Sorumluluk	Kararlarının topluma etkisini göz önünde bulundurmaz.	Kararlarının topluma olan etkilerini dikkate alır. Sosyal sorumluluğa sahiptir.
Harcama	Sınırsız harcama yapabilir	Aşırıya kaçmayacak biçimde harcama yapar, saçıp-savurmaz. Ama cimri de değildir.
Cimrilik/Cömertlik	Cimri	Cömert
Tüketim	Sınırsız tüketme eğilimindedir	İhtiyacı kadar tüketir
Üretim	Kâr sağladığı sürece her alanda üretim yapar	Dinin yasakladığı alanlarda üretim yapmaz.
Çevreye Karşı Tutum	Üretim ve tüketime yönelik aldığı kararların çevreye olan etkilerini dikkate almaz.	Çevreye zarar vermeyecek biçimde üretip ve tüketmeye çalışır.
Güven	İşlemlerinde güven unsuruna göre hareket etmeyen, güvenmeyen ve güven vermeyen	Yaptığı işlemlerde güven unsuruna göre hareket eden, güven beklediği gibi güven de sağlayan
Rasyonellik	Akılcı rasyonelliğe sahip (sadece bu dünyayı hesaba katar, olayları sığ bir bakış açısıyla değerlendirir, faaliyetlerinin dış dünyaya olan etkisini hesap etmez)	Mutlak rasyonelliğe sahip (bu dünya yanında ahireti de göz önünde bulundurur, olayları kapsamlı bir biçimde değerlendirir, faaliyetlerinin kendi dışındaki dünyaya olan etkilerini de hesaba katar)

Kaynak: EREN, İ. (2013). İslam'ın Ekonomik Yapısında İnsan Modeli: Homo Economicus İle Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. Cilt:18. Sayı:1. s. 380.

Mevcut gelişmelerden ve tartışmalardan uzak kalan İslam coğrafyası, 20 yy'ye kadar batının geliştirdiği bu yeni iktisadi öğretileri sosyo-ekonomik şartların tam olarak olgunlaşmaması nedeniyle sadece takip etmeyle yetindi. Her ne kadar 18. yy. sonrasında iktisadi

faaliyetlerin giderek kompleksleşmeye başlaması yapılan tanımlamaların şeriate uygunluğu hususunda sorgulamaların fitilini ateşlemiş olsa da ilk “İslam Ekonomisi” söylemleri 1950’li yıllarda Hindistan’da geliştirildi (Eskicioğlu, 1999: 14-15).

İslami değerlere uygun bir sistemin oluşturulmak istenmesinin hemen ardından, literatürdeki tartışmaların genel hatlarıyla üç farklı boyutta ele alındığını görmekteyiz.

Bunlardan ilki İslam dinin öngördüğü kuralların Sosyalist düşünceyle paralellik arz ettiğiidir. Bu görüşü savunanlar, İslam dininin ön gördüğü gelir dağılımı, adalet ve yardımlaşma vurgusunun sosyalist bir sistemi işaret ettiği yönündedir. Sayıları oldukça az olan bu düşünürlere, Kuran ve Hadislerde yer alan özel mülkiyet ve serbest piyasa vurgusu üzerinden eleştiriler getirilmektedir.

Diğer bir görüş ise İslam dininin şahsına münhasır bir sistem olduğu kanaati üzerinedir. Bu görüşü destekleyen akademisyenler mevcut ekonomik sistemlerin toptan reddedilip, Kuran ve Hadis ışığında yeni bir ekonomik modelin oluşturulması kanaatindedirler. Özellikle ekonomik ahlakilik vurgusu üzerinde duran bu görüşün savunucuları, günümüze kadar geçen süreçte “İslam Ekonomisi nasıl olmadır?” sorusuna pratik cevaplar üretmekte zorluk yaşamaktadırlar.

Üçüncü ve son yaklaşım ise İslam dinin serbest piyasaya uygun bir sistem olduğu kanaati üzerinedir. Bu görüşü destekleyenler mevcut serbest piyasa sisteminin revize edilerek İslam’a uygun bir sistem haline getirileceği yönündedir. Günümüzde oldukça yaygın olarak kabul gören bu görüşe (En azından uygulamada bulunduğu yer açısından.) sekülerleşme ve gelir dağılımı üzerinden ciddi eleştiriler yöneltilmektedir.

İslami bir ekonominin nasıl olması gerektiği yönündeki tartışmalara paralel olarak faizsiz finans sisteminin oluşturulması içinde ciddi adımlar atıldı. İlk kez eski devlet başkanı Cemal Abdül Nasr döneminde bütün bankaların devletleştirilmesi akımına karşı faizsiz finans sunabilecek müesseselerin oluşturulması istendi. Böylece Mısır’ın Arap Cumhuriyeti’ndeki Mit Gamr kasabasında 1963 yılında faizsiz bankacılığın ilk müesseseleri kuruldu (Özulucan, 2010: 16).

1970’li yıllardan sonra hızlı bir şekilde Orta Doğu’ya akmaya başlayan petrol gelirleri faizsiz finans sisteminin gelişim ivmesini hızlandıran maddi saiki ortaya koymuştur. Teoride ve pratikte uygulamalar geliştikçe her ülke kendi sistemini oluşturmaya çalışmış ve

hızlı bir şekilde bu sistem yayılmaya başlamıştır (Parlakkaya, 2011: 399). Öyle ki, günümüzde ABD, İngiltere ve Almanya gibi ülkelerde bile faizsiz finans sistemi üzerinden bankacılık faaliyeti yürüten müesseseler bulunmaktadır.

18. yy'den günümüze kadar gelen süreç incelendiğinde "İslam ekonomisi" söylemlerinin alternatif bir model oluşturmada güçlük çekmesi nedeniyle giderek cılızlaşmış ve bu söylemlerin yerini İslam Ekonomisinin bir alt dalı olan "İslami Finans" almıştır. Bu nedenle 1970'li yıllardan günümüze kadar yürütülen İslami Finans söylemlerinin, 18. yy'den günümüze kadar olan "İslam İktisadi Düşünce, Ticaret ve Finansman Yöntemlerinin" genel hatlarını yansıttığını görmekteyiz. Bu açıdan mudarebe, murabaha, sukuk, teverruk ve tekafül gibi İslami finansal araçların kısaca incelenmesinde fayda bulunmaktadır.

Genel olarak gelişen faizli finansal araçlara alternatif niteliğinde oluşturulan bu enstrümanların temel özelliği faiz, belirsizlik, kumar gibi İslami esaslara uymayan uygulamaları içermemesi ve finansal ilişkiden çok ticari bir ilişkiyi anımsatmasıdır. Bu enstrümanlardan ilki olan mudarebe, bir tarafın emek bilgi ve tecrübesini (müteşebbis), diğer tarafın (faizsiz banka) ise sermayesini ortaya koyması suretiyle oluşturulan bir ortaklık biçimindedir. Nübüvvet öncesi dönemlerde de Arap yarımadasında buna benzer uygulamalar sıkça görülmektedir. Bu uygulamanın gerek İslam alimlerinin yazdığı eserler gerekse Avrupa'nın İslam dünyası ile yaptığı temaslar vasıtasıyla "commenda"¹⁰ sözleşmeleri şeklinde Avrupa'ya taşındığı bilinmektedir (Özel, 1994: 56).

Diğer bir enstrüman ise mudarebedir. Faizsiz finans sisteminde en çok kullanılan bu yöntem malların peşin fiyatına satın alınıp üçüncü bir şahsa vadeli olarak satılması şeklinde gerçekleşir. Mal alım satımı sırasında malın mülkiyetinin alan kişinin değil de direk üçüncü kişilerin mülkiyetine geçmesi nedeniyle bazı fıkhi eleştirilere maruz kalmıştır.

Bir diğer enstrüman ise sukuktur. Bu enstrüman AAOIFI İslami Finansal Kuruluşlar Muhasebe ve Denetim Kurumu tarafından "Dayanak teşkil eden bir varlık sepetinde yer alan varlıklar üzerindeki ortak mülkiyeti temsil eden eşit değerdeki sertifikalar" şeklinde tanımlanmıştır (Dede, 2012: 1). Malın mülkiyeti üzerinden kazanılan gelir olarak nitelendirilen sukuklar başta kamu ve özel sektörün

---

¹⁰ Orta çağda Avrupa'da yapılan sermaye-emek ortaklığına dayalı ticari akit ya da adi şirket.

finansmanın sağlanması açısından önemli bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Öyle ki, İngiltere bile sukuk ihracı yapan ülkeler arasına girmiştir.

Teverruk ise çok eski dönemlerden beridir kullanılan ekonomik bir işlemdir. Temel olarak murabaha işlemi ile vadeli olarak satılan malın, nakit ihtiyacı olan satıcı tarafından üçüncü kişilere değerinin altında satılması şeklinde gerçekleşir. Genel olarak İngiltere Metal Borsası üzerinden işlem yapılan değerli metallerin kullanıldığı bu yöntem, satıcı ve alıcı ayırımının net olarak belirginleştirilmesi ve “bey’ül ine”¹¹ ye sebebiyet vermesi nedeniyle çoğu ilahiyatçı tarafından fıkhi açıdan uygun görülmemektedir. Fakat İslami değerlerin fıkhi yorumlamaları ülkeler arasında farklılık göstermesi ve nakit finansman ihtiyaçlarının İslami usullere göre karşılanmasında yaşanan zorluklar nedeniyle bazı ülkelerde bu uygulamaya rastlanılmaktadır.

Son olarak ele alacağımız enstrüman tekafüldür. Tekafül sigorta uygulamalarını İslami bir çerçevede yeniden inşa etme çabası içerisinde doğmuş bir modeldir. Belirli bir riske maruz kalabilecek bireylerin bu riske maruz kaldıklarında ortaya çıkan zararın karşılanması için ortak oluşturulmuş fon havuzlarından yararlanmaları şeklinde gerçekleşir (Şekeroğlu ve Özer 2017: 20). Tekafül uygulamasının temel felsefesi karşılıklı dayanışmayı organize bir şekilde kurmaktır. Bu açıdan organizatörlerin fon yönetiminde şeffaf ve İslami kurallara uygun davranışlar sergilemesi gerekmektedir.

Genel olarak fon kullandırma yöntemleri incelendiğinde İslam öncesi dönemlere dayanan ticari ilişkilerde sıkça kullanılan araçların organize şekilleri olmaktan öte gidemedikleri görülmektedir. Bunun temel nedeni ise konuyla ilgili otoritelerin fıkhi ve ideolojik ayrımlardan dolayı en temel İslami öğretiler üzerinde bile bir mutabakata varamamalarıdır. Ayrıca ilahiyatçı akademisyenlerin iktisat, ekonomistlerin ise fıkıh bilmemesi İslam ekonomisi üzerine yapılan tartışmaların derinleşmemesine neden olmaktadır.

SONUÇ

İslam Ekonomisi üzerine araştırma yapan birçok akademisyenin İslam ekonomisinde çizmek istediği analitik çerçeveyi incelediğimizde, mikro iktisadi, yani bireyi baz alan bir yaklaşım sergilendiği

---

¹¹ Satıcının fon talep eden kişiye bir malı belirli bir fiyata satıp, anlık olarak, sattığı malı satış fiyatından daha düşük bir fiyata satın almasıdır. Böylece nakit ihtiyacı olan kişi, faiz benzeri bir borç külfeti üstlenecektir.

görülmüştür. Bunun altında yatan gerçekliğin, İslami prensiplerin toplumu değil de bireyi dizayn etmeye yönelik hükümler içermesi olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca, “ahlakilik” ve Kuran’i yasaklardan sakınılarak yapılan her türlü iktisadi işlemin, hangi ekonomik sistem içerisinde olursa olsun, İslam Ekonomisinin sınırları içerisinde mutlaka bir karşılık bulacağı ve ortak paydayı oluşturacağı kanaatindeyiz. Bununla beraber İktisadi çalışmaların Kurani ve Hz. Peygamberin öğretilerinin daha iyi anlaşılması için ekonomik süreçlerin tarihsel bağlamdan koparılmadan incelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Son olarak “İslam İktisadi Düşünce, Ticaret Ve Finansman Yöntemlerinin” gelişiminin hızlanması için iktisat ve ilahiyat gibi disiplinler arası çalışmalar yürüten akademisyen sayısının artması gerektiği kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Apak, A. (2001). İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu. *Uludağ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (1), 177-194.
- Bal, F. (2014). Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası’nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi. *Akademik Orta Doğu*, 9 (1), 95-118.
- Demir, Ö. (2013). *Din ekonomisi, İnanç, Zenginlik ve Mutluluk*. Sentez Yayınları: Ankara.
- Dikkaya, M. ve Kutval, Y. (2016). Türkiye’de Muhafazakâr Burjuvazide İslami Değerler ve Emek Algısı: Gaziantep MÜSİAD Üyeleri Örneği. *Orta Doğu’da Devlet-Devlet Dışı Aktörler ve Demokrasi, Uluslararası II. Ortadoğu Sempozyumu Bildirileri*, 797-812.
- Khan, M. F. (2015). İslam İktisadında Temel Kavramların ve Fikirlerin Yeniden Değerlendirilmesi: Kurumsal İçerik Açısından İslam İktisadının Kaynağı Ne Olmalıdır? *İslam İktisadını Yeniden Düşünmek* içinde. Editörler: Taha Eğri, Oğuz Karasu ve Necmettin Kızılkaya, Çev: Gülnihal KAFA. İGİAD Yayınları. İstanbul, ss. 27-88.
- Erdem, E. (2015). Müslüman Bireyin İktisadi Davranış Hususiyetleri ve İslam Piyasa Geleneği, *İslam İktisadı ve Piyasa* içinde. Yayına Hazırlayanlar: Yusuf Enes Sezgin ve Firdevs Bulut, İGİAD Yayınları: İstanbul, ss.1-30.
- Eskicioğlu, O. (1999). *İslam ve Ekonomi*. Çağlayan Matbaası: İzmir.
- İbnü'l-Esir, (1991). *El Kamil Fi't Tarih Tercümesi*. Cilt: 2, Bahar Yayınları: İstanbul.
- Mutahhari, M. (1995). *İslâmî İktisadın Felsefesi*. İnsan Yayınları: İstanbul.

- Özaydın, A. (1991). *Arap. İslâm'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadî Hayat*. Cilt 3. ss. 321-324, s.323. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c03/c030180.pdf>
- Özel, M. (1994). *İktisat Risaleleri*. İz Yayınları: İstanbul.
- Sprenger, A. (2013). *Die alte Geographie Arabiens*. Norderstedt: Vero Verlag.
- Tabakoğlu A. (2013). *İslam İktisadına Giriş*. Dergah Yayınları: İstanbul.
- Zaim, S. (1992). *İslâm-İnsan Ekonomi*. Yeni Asya Yayınları: İstanbul.
- Fayda, M. (2009). *İslam Ansiklopedisi*. Muhammed. TDV Yayınları.
- Çekmegil, M. S. (1994). *İktisat Anlayışımız*. Nabi-Nida Yay. Malatya.
- Torun, İ. (2002). Kapitalizmin Zorunlu Şartı "Protestan Ahlâk". *C.Ü. İktisadi İdari Bilimler Dergisi*. 3 (2), 89-98.
- Hutchison, T. W. (1964). *Positive Economics Policy Judgements*. George Allen &Unwin: London.
- Eren, İ. (2013). İslam'ın Ekonomik Yapısında İnsan Modeli: Homo Economicus İle Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 18 (1), 367-384.
- Özulucan, A ve Özdemir, F. S. (2010). *Katılım bankacılığı Muhasebe Organizasyonu, Uygulamalar, Finansal Tablolara ve Bağımsız Denetim*. Türkmen Kitapevi: İstanbul.
- Parlakkaya, R. ve Çürük, S. A. (2011). Finansal Rasyoların Katılım Bankaları ve Geleneksel Bankalar Arasında Bir Tasnif Aracı Olarak Kullanımı: Türkiye Örneği. *Ege Akademik Bakış*. 11(3), 397-405.
- Şekeroğlu S. ve Özer K. (2017). "Bankacılık Sektöründe Yükselen Değer: Katılım Bankacılığı", *Bankacılık Ve Finansal Araştırmalar Dergisi (BAFAD)*, 4 (2), 15-25.
- Web Kaynağı:** www.biliminsesi.com

Anonim Şirketlerde İç Yönerge ve İç Yönergenin Benzer Hukuki Kurumlarla Olan İlişkisi

Himmet KOÇ*

ÖZET

Anonim şirketlerde iç yönerge kavramı iki farklı durumu kullanmak için düzenleme altına alınmıştır. Bunlardan bir tanesi TTK m. 419/2 kapsamında genel kurul toplantı esaslarının düzenlendiği iç yönergedir. Diğeri ise TTK m. 367'de esasları düzenlenen, anonim şirketin yönetim yapısına ilişkin iç yönergedir. Bu iki tür iç yönergeden yönetim kurulunun çalışma alanına ilişkin olanı, diğesine nazaran daha büyük bir önemi haizdir. Yönetim kurulunun işleyişine ilişkin önemli konuların düzenlendiği iç yönergeler, anonim şirketler hukuku bakımından olmazsa olmaz mekanizmalardan bir tanesidir. Örneğin, yönetim yetkisini devretmek isteyen bir yönetim kurulu, bunu ancak bir iç yönerge ile yapabilecektir. İç yönergeler ayrıca değişik hukuki kurumlarla yakın ilişki içerisindedir. İç yönergelerin yakın ilişki içerisinde oldukları kurumların başında anonim şirket esas sözleşmesi, kurumsal yönetim ilkeleri, iç kontrol sistemi ve iç denetim sistemi gelmektedir. Esas sözleşme, kurumsal yönetim, iç denetim ve iç kontrol sistemi kavramları; iç yönerge çerçevesinde açıklanmaya muhtaç kavramlardır. Esas sözleşme, şirketin kuruluşu, işleyişi, finansal denetimi gibi hususların yer aldığı ana metinlerdir. Kurumsal yönetim ilkelerine gelince, bunlar da şirketlerin daha şeffaf, adil, hesap verilebilir ve sorumluluk ilkelerine uygun bir şekilde yönetilmelerini sağlamayı amaçlar. İç kontrol sistemi ve iç denetim de anonim şirketin finansal konularda daha sağlam ve kurallara uygun hareket etmesini gerçekleştirebilme amacı güder. Mezkur çalışmada da bu kavramlar teker teker açıklandıktan sonra bunların iç yönergeler ile olan münasebetleri izah edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İç Yönerge, Kurumsal Yönetim, Esas Sözleşme, İç Kontrol, İç Denetim.

---

*Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, hkoc3@konya.edu.tr.

Internal Directors and Relationship between Internal Direction to Similar Legal Institutions in Joint Stock Companies

Abstract

In the realm of joint-stock companies, the internal directives are used for explain two different matters. One of this matters, arranges that general stockholders meetings according to Turkish Commercial Code, Art. 419/2 . The other one arranges that some important issues about board of directors. That internal directives are arranges at Turkish Commercial Code, Art. 367. The second internal directives are more important than the first one. The internal directives are very essential for board of dierctors of joint-stock companies. For example, if a board of directors want to alienate some of administration ability, they must use internal directves. The internal directives are correlated with prime contrat of joint-stock company, corporate governance, inetrnal control system and internal check. Prime contrat is the the most important document of join-stock companies. Corporate governance purpose that companies to be more transparent, fair, accountable and responsible. And with the internal control systems, any joint-stock company wants to control inner parts of company. In this study, we will explain internal directives and relationship with other concepts.

Keywords: Internal Directive, Coorporate Governance, Prime Contract, İnternal Control System, Internal Check.

GİRİŞ

İslam ekonomisi üzerine yapılan temel tartışmaların kodları Kuran-ı Anonim şirketler için iç yönerge kavramı 6102 sayılı TTK ile ticaret hayatımıza girmiştir. Esasen TTK döneminde de iç yönergeler hazırlanmaktaydı. Fakat yeni TTK ile bazı durumlarda iç yönergelerin düzenlenmesi zorunlu hale getirildi. Çeşitli yazarlar tarafından çeşitli isimlerle adlandırılan iç yönerge metinleri, TTK'nın kanunlaşma aşamasında da önce "*iç yönetmelik*" olarak adlandırılmış; daha sonra şu an yürürlükteki ismini almıştır.

Çalışmada iç yönerge olarak incelenecek olan metinler, doktrinde de çeşitli isimlerle adlandırılmıştır. Çeşitli isimlerle adlandırmanın yanında, aslında zikredilen isimlerin hepsi yönetimin devri ya da sınırlı yetkili temsilci atanması sırasında kullanılmaktadır. Bu konuda "*iç tüzük*", "*iç yönetmelik*", "*teşkilat yönergesi*", "*örgüt yönergesi*", "*örgütlenme yönetmeliği*", "*organizasyon tüzüğü*" vb. çeşitli isimler, farklı yazarlar tarafından kullanılmıştır. Söz konusu metinlerin bu kadar farklı şekillerde isimlendirilmelerinin altında da çeşitli

nedenler yatmaktadır. Bu durumun nedenlerine çalışmada yer verilmeye çalışılacaktır.

Anonim şirketler hukuku bağlamında iç yönergeler, herkesin uymakla yükümlü olduğu metinlerdir. İç yönergelerin içeriğini belirleme yetkisi yönetim kurulundadır. Dolayısıyla uyulması gereken hükümleri de yönetim kurulu belirleyecektir. Buradaki uyma zorunluluğu, emredici bir şekilde mevzuatta yer almamasına rağmen iç yönergelerin ruhundan doğan bir durumdur. İç yönergelere aykırılık halinde çeşitli yaptırımlar gündeme gelebilecektir.

İç yönergeler, hukuk düzeninde farklı kurumlarla da iç içe geçerek etkileşime girmiştir. Bu kurumların başında ise esas sözleşme, kurumsal yönetim ilkeleri, iç denetim ve iç kontrol sistemleri gibi mekanizmalar bulunmaktadır. Çalışmada öncelikle iç yönergeler hakkında açıklamalara yer verildikten sonra; söz konusu hukuki kurumlar kısaca izah edilmeye çalışılacak, daha sonrasında ise bunların iç yönergelerle olan ilişkilerine yer verilecektir. Bu sayede iç yönergelerin hukuk âlemindeki yerinin daha iyi anlaşılması sağlanmaya çalışılacaktır.

I. İÇ YÖNERGE

A. İç yönerge Kavramı

İç yönerge kavramı, şirketler hukukunda şirket işleyişine dair hususların kaleme alındığı, şirketin iç hukukunu ilgilendiren detayların yer aldığı, düzenlendiği takdirde ilgili kişilerin uymakla yükümlü oldukları (Karasu, 2009: 186; Kayıhan, 2011: 140) metinlerdir. İç yönerge kavramı, 6762 sayılı Ticaret Kanunu'nda yer almamaktadır. Yani iç yönerge kavramı, hukuk hayatımıza 6102 sayılı TTK ile girmiştir (Pulaşlı, 2013: 962). Fakat eskiden beri uygulamada, iç yönerge mahiyetinde metinler düzenlenmektedir. Bunun en geniş örnekleri ise iş hukuku sahasında görülmektedir. Özellikle işçilerin uyacakları kuralları ihtiva eden metinler olmaları nedeniyle iç yönergeler büyük önemi haizdirler.

İç yönerge kavramı doktrinde çeşitli yazarlar tarafından çeşitli şekillerde tanımlanmışlardır ve çeşitli isimlerle anılmışlardır. Hatta doktrinden ziyade kanunlaşma aşamasında bile farklı şekilde isimlendirilerek kavrama son hali verilmiştir. Bu tanımlamalar ve isimlendirmeler sırasıyla verilecektir.

Öncelikle, kavramın kanunlaşma aşamalarına bakmakta fayda vardır. Anonim şirketlere ilişkin iç yönerge kavramı, TTK Tasarısında “iç yönetmelik” ismini almıştı. Ancak daha sonra TBMM Genel Kurulu’nda verilen bir önergeyle bu kavram “iç yönerge” adını almıştır (Doğan, 2011: 44; Eriş, 2014: 2260). Bu değişiklik önergesine gerekçe olarak da “*Anayasanın 124 üncü maddesine göre sadece Başbakanlık, bakanlıklar ve kamu tüzel kişileri kendi görev alanlarını ilgilendiren kanunların ve tüzüklerin uygulanmasını sağlamak üzere yönetmelik çıkarabilirler. Yanlış anlamalara yol açmamak için hükümdeki “iç yönetmelik” terimi yerine “iç yönerge” terimi kullanılmıştır*” ifadesi yer almıştır.

Karayalçın (1993: 27), bu çalışmada iç yönerge olarak kullanılacak olan metinleri tanımlamak için “**organizasyon tüzüğü**” kavramını kullanmıştır. Helvacı (2010: 195) “**örgüt yönetmeliği**”, Akdağ Güney (2016: 86-87) ve Bahtiyar (2016: 223) “**örgütlenme yönetmeliği**”, Altaş (2015: 245, 252; 2011: 95) “**teşkilat yönergesi**”, Pulaşlı (2007: 59) da “**iç yönetmelik**” ifadelerini kullanmışlardır. Tekinalp (2012: 132) yönetim kurulu iç yönergesi için “**iç yönetmelik**”, genel kurul iç yönergesi için ise “**iç tüzük**” kavramlarını kullanmıştır (Tekinalp, 2015: 295). Karasu da genel kurul iç yönergesini “**iç yönetmelik**”, yönetim kurulu iç yönergesini ise “**teşkilat yönergesi**” olarak adlandırmıştır (Karasu, 2009: 187). Kırca vd. (2013: 604) ise “**iç yönerge**” kavramını kullanmakla birlikte bu kavramın kullanılmasının zorunlu olmadığını, “**organizasyon şeması**” ya da “**teşkilat şeması**” gibi isimler alabileceğini belirtmiştir. Son olarak Doğan (2011: 127), “iç yönerge” kavramını bir üst başlık olarak kullanmış ve çalışmada yönetim kurulu iç yönergesi olarak adlandırılan metinleri “**örgüt yönergesi**” kavramı ile ifade etmiştir.

Mezkur metinler şirkette iç işleyişi ilgilendiren ikincil/tali düzenlemelerdir (Doğan, 2011: 46; Pulaşlı, 2013: 39; Karasu, 2009: 186); başka bir deyişle “*ikinci dereceden esas sözleşmelerdir*” (Akdağ Güney, 2016: 85). Kanaatimizce “iç yönetmelik” kavramı bir üst kavram olarak değerlendirilmelidir. İç yönetmelik kavramının altında hem çalışmamızın konusunu teşkil eden iç yönergeler, hem de şirket içi işleyişi ilgilendiren diğer yönergeler/yönetmelikler bulunmaktadır. Örneğin, bir anonim şirkete ait iş yerinde işçilerin kıyafet seçimleri konusunda uymaları gereken kuralları ihtiva edecek bir “kıyafet yönetmeliği” çıkartılabilir. Ya da bir sigorta şirketi, kendi işlerini görmesi için seçeceği acentelerin taşıması gereken kriterleri belirleyeceği bir “acente kriter yönetmeliği” çıkartabilir. Bu kıyafet

yönetmeliği ve acente kriter yönetmeliği de teknik anlamda bir iç yönetmelik olarak addedilebilmelidir.

B. Hukuki Nitelik

İç yönerge, anonim şirketler hukukunda işgal ettiği konum bakımından büyük bir önemi haizdir. İç yönerge, şirketler hukukunda, esas sözleşmenin altında yer almakta olup (Pulaşlı, 2015: 964; Pulaşlı, 2013: 39), onun bir tamamlayıcısıdır (Karasu, 2009: 44; Doğan, 2011: 44). İç yönergelerin hukuki niteliğinin, esas sözleşmelerden çok da uzakta düşünülmemesi gerekmektedir. Zira iç yönergeler esas sözleşmelerde ayrıntılı olarak düzenlenmesi mümkün olmayan ya da düzenlenmesi mümkün olsa bile düzenlenmeyen hususları ihtiva eden “*ikinci dereceden esas sözleşmelerdir*” (Akdağ, 2016: 85).

İç yönergelerle düzenlenecek hususlar ne kanunlara, ne de şirket esas sözleşmesine aykırılıklar taşıyabilirler. Ayrıca herhangi bir kanun hükmünde yer alan, ya da esas sözleşmeyle düzenlenmesi gereken hususlar iç yönergelerle düzenlenemez (Doğan, 2011: 46). İç yönerge de tıpkı esas sözleşme gibi, ilgililerin uymakla zorunlu olduğu, şirketin bir iç düzenlemesidir. İç yönergeye uyulmaması halinde çeşitli yaptırımlarla karşılaşılabilmektedir.

Konunun daha iyi izah edilmesi amacıyla iç yönerge ve esas sözleşme arasında bir kıyaslama yapmak gerekmektedir. Bu kıyaslama çerçevesinde; esas sözleşmenin anonim şirketlerde “şirketin anayasası” (Akdağ Güney, 2014: 179; Doğan, 2011: 43) olarak tanımlanacaksa, iç yönergenin de kanaatimizce, “*şirketin kanunu*” olarak addedilebileceği söylenebilir.

İç yönergeler şirketin iç işleyişine ilişkin hususları ihtiva ettiğinden, üçüncü kişilerin lehine herhangi bir hak sağlamaz (Tekinalp, 2015: 12-61). Yani anonim şirket dışındaki herhangi bir üçüncü kişi, anonim şirket tarafından düzenlenmiş bulunan iç yönergelere dayanarak bir hak iddia edemez. Bu durum da iç yönergelerin, sadece anonim şirketlerin iç hukukunda geçerli metinler olmasının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

C. Hazırlama yetkisi

6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu’na göre hazırlanması gereken iki tür iç yönerge bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi genel kurul toplantıları için TTK m. 419/2’de öngörülen iç yönerge; diğeri ise TTK m. 367’de esasları düzenlenmiş iç yönergedir. Konu bütünlüğü açısından

genel kurul toplantıları için öngörülen iç yönergeler çalışmanın kapsamına alınmamıştır. 367. maddede düzenlenen yönetim kurulu iç yönergelerini hazırlama yetkisi ve görevi anonim şirket yönetim kurulundadır. Türk Ticaret Kanunu'nun 367. maddesi, bu görevi açıkça emredici bir şekilde yönetim kuruluna yüklemiştir (Kendigelen, 2011: 220; Pulaşlı, 2015: 963). 367. maddede emredici bir şekilde düzenlenmemiş olsaydı bile bu yetki ve görev, ayrıca yönetim kurulunun TTK m. 375'te düzenlenen, yönetim kurulunun devredilemez görev ve yetkileri arasında bulunmaktadır. Bu nedenle yönetim kurulu, TTK m. 367'de öngörülen yönetim kurulu iç yönergesi hazırlama görev ve yetkisini hiçbir kişi ya da organa devredemez (Pulaşlı, 2015: 964).

TTK m. 367'de öngörülen iç yönerge, tamamen yönetim kurulunun inisiyatifine bırakılmıştır. Öyle ki, yönetim kurulu böyle bir iç yönerge hazırlayıp hazırlamama kararını dahi kendi hür iradesiyle verecektir. Eğer yönetimin devri söz konusu olursa bunu bir iç yönergeyle yapmak zorundadır. Fakat yönetimi devretme yetkisi de tamamen yönetim kurulundadır.

II. ESAS SÖZLEŞME VE İÇ YÖNERGE İLİŞKİSİ

A. Genel Olarak Anonim Şirketlerde Esas Sözleşme

Esas sözleşme, anonim şirketlerde şirketin kuruluş belgesi, adeta anayasasıdır (Doğan, 2011: 43; Akdağ Güney, 2014: 279-280). Esas sözleşmede şirketin kuruluşu, işleyişi, finansal denetimi gibi şirket için olmazsa olmaz konulara yer verilir. İlk esas sözleşme, şirketin kurucuları tarafından düzenlenmelidir. Bu düzenleme, şirketin kuruluş aşamalarının başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Akdağ, 2014: 280). Esas sözleşme, TTK m. 336'da şirketin kuruluş belgeleri arasında sayılmıştır. Yani esas sözleşmenin yokluğu, anonim şirketin kurulmasının önünde engel oluşturacaktır.

Esas sözleşmenin içeriğine ilişkin hususlar TTK m. 339'da ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Buna göre esas sözleşme yazılı olarak hazırlanmalı ve esas sözleşmeyi imza edecek bütün pay sahiplerinin imzaları noterce onaylanmalıdır. Bu emredici hükümlere aykırı bir şekilde hazırlanacak esas sözleşmeler geçersizlik yaptırımına tabi tutulacaklardır.

Öte yandan TTK m. 340'ta "*esas sözleşmenin, TTK'nın anonim şirketlere ilişkin hükümlerinden ancak Kanunda buna açıkça izin verilmişse sapabileceği*" belirtilerek; emredici hükümler ilkesi de düzenleme altına alınmıştır (Akdağ, 2014: 284). Emredici hükümlerin

temelinde TBK m. 26 ve m. 27 yatmaktadır. Mezkur maddelerde; tarafların sözleşme özgürlüğüne sahip oldukları, ancak bu özgürlüğün kanunların emredici hükümleriyle sınırlı oldukları belirtilmiştir.¹ TTK m. 340 hükmü de TBKm. 27/1 hükmüne dayanarak, esas sözleşmenin sınırlarının emredici hükümlerle çizildiğini belirtmiştir. Esas sözleşmeler, özellikle şirketin kuruluşundan önceki aşamada, salt bir özel hukuk sözleşmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bu aşamada henüz şirket tüzel kişilik kazanmamış, esas sözleşme sadece kurucuların üzerinde mutabık oldukları bir sözleşme metni hüviyetini taşımaktadır. İşte bu aşamada esas sözleşmelere ilişkin uyumsuzlıklarda TBK hükümlerinin uygulanması kaçınılmazdır (Akdağ Güney, 2014: 283).

TTK'daki emredici hükümlere aykırı olarak hazırlanan esas sözleşmenin karşılaşıcağı yaptırım ise kanunda açıkça belirtilmemiştir. Bu ihtimalleri 3 farklı gruba ayırarak incelemek gerekmektedir:

İlk olarak, şirket kurulmadan önce hazırlanacak olan esas sözleşme henüz noterce onaylanmamışken, emredici hükümlere aykırı esas sözleşme hükümlerinin akıbetini belirlemek gerekmektedir. Bu aşamada esas sözleşme, TBK hükümlerine tabidir. Ve bu şekilde bir esas sözleşme, TBK m. 27'ye göre, kesin hükümsüzlük yaptırımına tabidir.

İkinci olarak, şirketin kuruluşundan sonra genel kurul tarafından yapılacak esas sözleşme değişikliklerinde emredici hükümlere aykırılık halinde nasıl hareket edileceği önem arz etmektedir. TTK m. 455'e göre, esas sözleşme değişiklikleri ticaret siciline tescil edilmelidir. Buna ek olarak, ilana bağlanmış hususların ilan edilmesi gerektiği de TTK m. 455'te vurgulanmıştır. Yani kanunun emredici hükümlerine aykırı maddeler ihtiva eden esas sözleşme değişikliklerinin, öncelikle ticaret sicili memurları tarafından tescil edilmemesi gerekmektedir. Her nasılsa tescil edilmiş olan bu hükümlerin, daha sonra düzeltilmesi gerekmektedir². Sicilden bağımsız olarak, şirket içerisinde böyle bir esas sözleşme değişikliğine bakılacak olursa; kanaatimizce, esas sözleşme değişiklikleri de bir genel kurul kararı mahiyetinde olduklarından ve kanunun emredici hükümlerine aykırı genel kurul kararları da TTK m.

---

¹ Ticaret hukuku, medeni hukukun bir tamamlayıcısı olduğundan (TTK m. 1); Borçlar Kanunu da Medeni Kanun'un beşinci kitabı olduğundan (TBK m. 646 ve TMK m. 5); ilgili TBK hükmü esas sözleşmeler bakımından da uygulanabilir. (Bkz: Akıntürk, T., Ateş Karaman, D. (2015). Medeni Hukuk. (21. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları, 28.; Bahtiyar, M. (2016). Ticari İşletme Hukuku. (17. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları, 6-7.; Ayhan, Özdamar ve Çağlar, 2016: 13 vd.).

² Ticaret sicillerindeki unsurların değiştirilmesi "*tadil*" olarak adlandırılır (TTK m. 31/1; TSY m. 29/1).

445 kapsamında iptale tabi olduklarından dolayı; bu esas sözleşme hükümlerinin de iptale tabi olmaları gerekmektedir.

Son olarak da, şirket henüz kuruluş aşamasındayken, kanunun emredici kurallarına aykırı hükümler içeren bir esas sözleşmenin tescilinin karşılaşıcağı yaptırımlardan bahsetmek gerekmektedir. Bu ihtimalde, her nasılsa esas sözleşme tescil edilmiş; şirket tüzel kişiliğini kazanmıştır. Fakat esas sözleşmesinde kanunun emredici kurallarına aykırı hükümler bulunmaktadır. Bu durumda ilgili hükümlerin karşılaşıcağı yaptırımlar ne olacaktır? Öncelikle belirtmek gerekir ki, ticaret sicil memurlarının, kanunun emredici hükümlerine aykırı hükümler içeren esas sözleşmelerin tescil talebini reddetmesi gerekmektedir³. Fakat bir şekilde tescil edilen esas sözleşme hükümleri, TTK m. 353'te düzenlenen tescilin iyileştirici etkisinden faydalanarak hukuka uygun bir hale gelemez (Akdağ Güney, 2014: 290). Bu durumda şirket tüzel kişilik kazanmış olsa bile, şirketin tüzel kişiliğinde bir sakatlık bulunmaktadır. Ayrıca, karşımıza yukarıda da izah edildiği üzere, TBK hükümlerine göre kesin hükümsüz olan esas sözleşme maddelerine dayanarak kurulmuş bir ticaret şirketi çıkmaktadır. Kanaatimizce, bu durumda TTK m. 353/1'e göre, şirketin merkezinin bulunduğu yerdeki asliye ticaret mahkemesinden şirketin feshinin dava yoluyla ileri sürülebilmesi gerekmektedir. Bu durumda TTK m. 353/2'ye göre, esas sözleşmeye ilişkin kanuna aykırılıkların giderilmesi için mahkeme süre verebilir⁴. Öte yandan m. 353/4'e göre, şirketin tescil ve ilanından itibaren 3 aylık hak düşürücü süre içerisinde dava açılmazsa, şirketin bu sebeple feshinin bir daha ileri sürülemeyeceği de bir gerçektir. Söz konusu ihtimalde dava sonucunda şirketin feshine karar verilmez, ya da hiç dava açılmazsa; şirket üzerindeki sakatlık kalkacak, fakat esas sözleşmesinde kanunun emredici kurallarına aykırılık taşımaya devam edecektir. Bu durumda kanaatimizce, kanuna aykırı genel kurul kararlarının karşılaştığı iptal edilebilme yaptırımı, söz konusu esas sözleşme hükümlerine de uygulanmalıdır (Akdağ Güney, 2014: 293).

B. İç Yönergenin Esas Sözleşmeyle İlişkisi

İç yönergeler, anonim şirketlerde yönetim kurulunun hazırlamakla yetkili oldukları metinlerdir. Fakat esas sözleşmeleri

³ Ticaret sicili memurları, bu yetkilerini TTK m. 32'den almaktadırlar.

⁴ Davanın usul ve esasına ilişkin süreçler konumuz dışında olduğundan, ayrıntılı açıklama yapmaktan imtina etmekteyiz.

hazırlama ve değiştirme yetkisi genel kurulun elinde bulunmaktadır. İki düzenlemeyle ilgili olarak daha başlangıçta göze çarpan bu bariz fark; *kanaatimizce* iki metnin birbirinden bağımsız düşünölmeleri sonucunu doğurmamalıdır. Yani iç yönergeler, esas sözleşmelerin bir eki, tamamlayıcısı olarak düşünölmelidirler.

Daha önce de değinildiği üzere, iç yönergeler şirket içerisindeki tali düzenlemelerdir (Doğan, 2011: 46; Pulaşlı, 2013: 39; Karasu, 2009: 186). Anonim şirketlerin ana metinleri, kuruluş belgeleri olan esas sözleşmeler karşısında iç yönergeler ikincil durumdadırlar. Öte yandan iç yönergeler, esas sözleşmede genel hatlarıyla düzenlenen birçok hususu ayrıntılı olarak düzenleyebilirler. Bu durum, iki düzenlemenin de yapısına uygun düşmektedir. Örneğin; yönetim yetkilerinin devredilebileceğine ilişkin esas sözleşmede sadece yollama şeklinde bir hükmün bulunması yeterli olacaktır. Fakat mezkur devir işlemlerine ilişkin ayrıntılı hususlar, yönetim kurulu tarafından hazırlanacak bir iç yönerge ile belirlenecek ve devir işlemleri de iç yönergeye göre yapılacaktır (TTK m. 367).

Kanunda iç yönergelere ilişkin pek fazla açık hüküm bulunmamaktadır. Örneğin iç yönergeye ilişkin kanuna aykırılık hallerinde nasıl bir yol izleneceği belirtilmemiştir. Ya da usulüne uygun olarak hazırlanmış olan iç yönergelere aykırılık hallerinde, ilgili kişilerin karşılaşacakları yaptırımlar kanunda düzenlenmemiştir. Kanaatimizce, bu durumlarda kıyas yapılmalıdır. Esas sözleşmeye ilişkin hükümler, kıyasen iç yönergeye de uygulanmalıdır. Hiç kuşkusuz bu durum; iç yönergelerin, esas sözleşmelerin adeta birer uzantısı/tamamlayıcısı mahiyetinde olmalarından kaynaklanmaktadır.

II. KURUMSAL YÖNETİM İLKELERİ ÇERÇEVESİNDE İÇ YÖNERGE

A. Genel Olarak Kurumsal Yönetim

Kurumsal Yönetim (*Corporate Governance*) kavramı dünyada geniş bir şekilde ilk olarak İngiltere’de 1990’lı yıllarda (Demir, 2013: 9-10) ortaya çıkmış ve birçok ülkede çeşitli düzenlemelere konu olmuştur. Kurumsal yönetim ile şirketlerin kötü yönetilmesinin önüne geçilmesi amacı güdülmektedir. Zira geçmişte yaşanan tecrübeler, dünya üzerinde onlarca insanın maddi ve manevi zararlara uğramasına yol açmıştır⁵.

---

⁵ Kurumsal yönetim kavramının dünya üzerinde tartışılır bir mesele haline gelmesine neden olan olay, Amerika Birleşik Devletleri’nde patlak veren ve “Enron Skandalı” adını alan hadiseler zinciri

Kurumsal yönetim, herkes tarafından aynı şekilde anlaşılmayan (Alp ve Kılıç, 2014: 23) ve sadece hukuk değil, ekonomi, işletme, finans gibi birçok alanda tartışılan ve güncelliğini koruyan göreceli olarak yeni ve geniş bir kavramdır. Kurumsal yönetim ilkesi, esasen şirketin üst yönetimiyle ilgili bir kavramdır ve şirketin “Enron” örneğinde olduğu gibi (Demir, 2013: 20) iflasa sürüklenmemesi için etkili bir yönetim anlayışı ortaya koymayı amaçlar (Ünal, 2015: 408; Pulaşlı, 2003: 7 vd.).

Kurumsal yönetim hakkında uluslararası alanda ses getiren ilk önemli düzenleme, 1992 yılında İngiltere’de yapılmıştır. Sir Andrian Cadbury başkanlığında toplanan bir komite, o yıllarda İngiltere’de gerçekleşen iflasların ve buna bağlı olarak yatırımcılarda ortaya çıkan güvensizlik durumunun önüne geçebilmek amacıyla tavsiye niteliğinde kararlar almıştır. Bu kararlar “Cadbury Raporu” olarak adlandırılmıştır (Pulaşlı, 2003: 17; Ünal, 2015: 424).

Kurumsal yönetime ilişkin olarak uluslararası alanda etkili olan ikinci büyük çalışma ise OECD tarafından yapılmıştır. OECD bünyesinde ilk defa OECD Bakanlar Kurulu tarafından, 1999 yılında kurumsal yönetim ilkeleri belirlenmiş ve ilan edilmiştir. Bu ilkeler 2004 ve 2015 yıllarında güncellenmiştir⁶. Mezkur ilkeler tavsiye niteliğindedir. Esas olarak halka açık anonim şirketler dikkate alınarak hazırlanmış olmalarına rağmen, ilkeler diğer tür şirketlere de, bünyelerine uygun olduğu ölçüde, uygulanma kabiliyetine haizdir (Alp ve Kılıç, 2014: 90).

Ülkemizde ise kurumsal yönetim ile ilgili temel düzenleme, TTK m. 1529’da yer almaktadır (Aksoy, 2013: 48). Başlığı da “Kurumsal yönetim ilkeleri” adını taşıyan madde metni şu şekildedir:

(1) Halka açık anonim şirketlerde kurumsal yönetim ilkeleri, yönetim kurulunun buna ilişkin açıklamasının esasları ve şirketlerin bu yönden derecelendirme kural ve sonuçları Sermaye Piyasası Kurulu tarafından belirlenir.

---

olmuştur. 2000 yılında Fortune dergisine göre ABD’nin en büyük on şirketinden biri olan Enron, zararlarının aslen şirketin uzantısından ibaret olan başka oluşumlara aktarılarak şirkete kârda olduğu görüntüsü verilmesi ve bu skandalın ortaya çıkması sonucu, ABD tarihinin en büyük altıncı iflasını gerçekleştirerek tarihe geçmiştir. (Bkz: “The 11 Largest Bankruptcies In American History” (2011). Business Insider. Web Adresi: www.businessinsider.com/largestbankruptciesinamericanhistory201111?op=1 Erişim tarihi: 03.11.2016).

⁶ OECD Kurumsal Yönetim İlkeleri (2015). Web: www.oecd.org/daf/ca/CorporateGovernancePrinciplesTUR.pdf Erişim tarihi: 03.11.2016).

(2) Sermaye Piyasası Kurulunun uygun görüşü alınmak şartıyla, diğer kamu kurum ve kuruluşları, sadece kendi alanları için geçerli olabilecek kurumsal yönetim ilkeleriyle ilgili, ayrıntıya ilişkin sınırlı düzenlemeler yapabilirler.

Eminoğlu'na göre TTK bu maddeyle, SPK'ya bir "tekel yetkisi" vermiş olmaktadır (Eminoğlu, 2014). Söz konusu yetki, TTK m. 1529'un gerekçesinde de açıkça yer almaktadır. Tekinalp'e göre de bu tekel yetkisi, "kurumsal yönetim ilkelerinin somutlaştırılması amacına hizmet etmesi için" getirilmiştir (Tekinalp, 2008: 639). Ayrıca belirtmek gerekir ki, kurumsal yönetim ilkelerinin belirlenmesi hususunda SPK'nın bu yetkisi, hiç kuşkusuz ki sadece halka açık anonim şirketler açısından geçerlidir (Aksoy, 2013: 48).

Elbette ki TTK'da kurumsal yönetim ilkeleri ile ilgili tek madde 1529. madde değildir. TTK hazırlanırken de kurumsal yönetim ilkeleri göz önünde bulundurulmuştur ve kurumsal yönetim ilkeleri nazara alınarak pek çok madde ihdas edilmiştir (Eminoğlu, 2014: 65; Aksoy, 2013: 49). Bu maddelere örnek olarak eşit işlem ilkesi (TTK m. 357), genel kurul ile yönetim kurulunun devredilemez görev ve yetkileri (TTK m. 408 ve 375), bağımsız dış denetim, yıllık faaliyet raporu (TTK m. 514), şirket internet sitesi (TTK m. 1524) verilebilir (Karasu, 2013: 28, 57).

Ülkemizde kurumsal yönetime ilişkin ikinci temel düzenleme ise, "Kurumsal yönetim ilkeleri" başlığını taşıyan SPKn m. 17'dir. Söz konusu düzenlemenin birinci fıkrasında SPK'ya halka açık anonim ortaklıklarda kurumsal yönetim ilkeleri ile kurumsal yönetim uyum raporlarının içeriğine, bu raporların yayınlanmasına, kurumsal yönetim ilkelerine uyum derecelendirmelerine ve bağımsız yönetim kurulu üyeliklerine ilişkin usul ve esasların tespiti hususunda yetki verilmiştir. Ayrıca bu yetkinin şirketler arasında haksız rekabete sebep olmayacak şekilde, eşit koşullardaki şirketlere eşit kuralların uygulanması kuralına uygun şekilde kullanılması gerekmektedir (SPKn m. 17/1). Düzenlemenin ikinci fıkrasında ise SPK'nın payları borsada işlem gören şirketlerle ilgili olarak kurumsal yönetim ilkelerinin bir kısmının veya tamamının uygulanmasını zorunlu kılabileceği hüküm altına alınmıştır. Uyum zorunluluğunun yerine getirilmemesi durumunda SPK'nın re'sen uyumun sağlanmasına ilişkin kararlar alabileceği, uyum zorunluluğuna aykırılık sebebiyle ortaya çıkan bu hukuka aykırılığın tespiti ve iptali

için dava açabileceği, mahkemeden ihtiyati tedbir isteyebileceği belirtilmiştir (SPKn m. 17/2)⁷.

SPK, kurumsal yönetim ilkelerinin yer aldığı “*Kurumsal Yönetim Tebliği*” isimli; Seri: II, No: 17.1 Sayılı tebliği 2014 yılında yayınlamıştır⁸. Bu tebliğe, tebliğin eki niteliğinde, “*Sermaye Piyasası Kurumsal Yönetim İlkeleri*” başlığı ile ilkeler yayınlanmıştır. Bu bölümde toplam 97 adet ilke bulunmaktadır. Söz konusu ilkelerle kurumsal yönetim ilkelerinin içeriği, ayrıntılı olarak belirlenmiştir.

B. İç Yönerge Ve Kurumsal Yönetim İlkeleri Arasındaki İlişki

Anonim şirketlerde yönetim yetkilerinin devri, profesyonelliğin sağlanması açısından son derece gerekli bir uygulamadır. Hiç kuşkusuz profesyonelleşme/uzmanlaşma da kurumsal yönetimin en temel amaçlarından bir tanesidir (Eminoğlu, 2014: 211). Bu sayede anonim şirket yönetim kurulları; sahip oldukları yönetim yetkilerini gerek üyeleri arasında paylaştıracaklar, gerekse de yönetim kurulu üyesi olmayıp alanında uzman olan kişilere bu devirleri yapabileceklerdir. Bu devir işlemlerinin yapılmasında da iç yönerge hazırlama mecburiyeti bulunduğundan, iç yönergelerle kurumsal yönetim ilkelerinin ilişkisini gözler önüne sermektedir (Aksoy, 2013: 62 vd.).

Kurumsal yönetim ilkelerini uygulamaya koyacak ve bu uygulamaları denetleyecek organ yönetim kuruldur (Eminoğlu, 2014: 49). Aynı şekilde anonim şirketlerde iç yönergeleri hazırlayacak, hazırlanan bu iç yönergeler kapsamındaki iş ve işlemleri yapacak olan da yönetim kuruldur. Bu nedenle kurumsal yönetim ilkeleri ile iç yönergeler arasında da sıkı ilişkiler mevcuttur.

İlk olarak; kurumsal yönetim ilkeleri bağlamında anonim şirket yönetiminin şeffaf, adil, sorumluluk kavramının ilkelerine uygun ve hesap verilebilir bir yönetime sahip olması gerekmektedir. SPK'nın Kurumsal Yönetim İlkeleri de bu dört temel ölçüte dayanarak hazırlanmıştır. Kanaatimizce, anonim şirketlerde iç yönergeler de bu ölçütlere hizmet edebilmek adına hazırlanmaktadır.

---

⁷ Burada eleştirilmesi gereken nokta, SPK'nın halka açık tüm anonim şirketler hakkında kurumsal yönetim ilkeleri belirleme yetkisinin olmasına rağmen (SPKn m. 17/1), belirlediği bu ilkelere uyum zorunluluğunu sadece payları borsada işlem gören halka açık anonim şirketler için getirebilmesi ve uyum zorunluluğuna ilişkin yaptırımları bunlar hakkında uygulayabilmesidir. (Bkz: Aksoy, 2013: 52.). Konumuzun dışına çıkmamak adına tartışmaları ve eleştirileri başka çalışmalara bırakıyoruz.

⁸ RG: 03.01.2014, S: 28871.

Örneğin, kurumsal yönetim ölçütlerinden olan “*şeffaflık*” ölçütü; herkesin, şirketin yönetimi, finansal durumu, performansı gibi önemli hususlarla ilgili olarak aydınlatılması noktasından hareket eder (Paslı, 2004: 53; Eminoğlu, 2014: 15). Bu bağlamda, sınırlı yetkili temsilci atamaya ilişkin iç yönergelerin ilanının zorunlu tutulmasının şeffaflık ölçütü çerçevesinde getirilmiş bir düzenleme olduğu söylenebilir.

Öte yandan iç yönerge düzenlenerek yapılacak bir yönetim yetkisinin devrinde, sorumluluk hukuku açısından yetkiyi devralan kişi farklılaştırılmış teselsül hükümleri çerçevesinde sorumlu olmaktadır. Aynı zamanda yetkiyi devreden yönetim kurulu üzerinden sorumluluk kalkmamakta; aksine hem TTK m. 553/2’deki sorumluluğu devam etmekte, hem de gözetim görevine ilişkin sorumluluğu bulunmaktadır. Bu da TTK kurumsal yönetim ölçütlerinden olan “*sorumluluk*” ölçütünün, iç yönergeler üzerindeki yansımaları olarak değerlendirilebilir (Eminoğlu, 2014: 212).

Kurumsal yönetim ölçütlerinden bir diğeri olan “*hesap verilebilirlik*” ölçütüne göre; şirket yönetiminde bulunanların hesap verebilirliği sağlıklı bir şekilde işletilebilmelidir (Alp ve Kılıç, 2014: 61; Paslı, 2014: 57; Eminoğlu, 2014: 19). Bu bağlamda, kanuna uygun olarak hazırlanmış bir iç yönergeye göre yönetim yetkilerinin devrinde bu yetkileri devralanlar, yetkiyi kendilerine devredip gözetim organı olarak çalışmakta olan yönetim kuruluna hesap vermekle yükümlü olmaktadır.

Kurumsal yönetim ölçütlerinden son bir örnek daha vermek gerekirse; “*adillik*” ilkesini incelemek gerekmektedir. Adillik ilkesi; şirkette aynı pozisyona sahip herkese adil şekilde davranma gerekliliğini ifade eden bir kurumsal yönetim ölçütüdür (Eminoğlu, 2014: 16; Paslı, 2014: 52). Buna göre; iç yönergeler hakkında bilgilendirilme yapılmasında TTK kapsamında bir ayırım yapılmayıp, tüm pay sahiplerinin eşit tutulmalarının altında adillik ölçütü yatmaktadır.

İç yönergeler ve kurumsal yönetim ilkeleri arasındaki ilişkiler hakkında son olarak, devredilemez görev ve yetkilere değinmek gerekmektedir. Yönetim kurulunun, yönetim yetkilerinin devrini yapabilmesi için iç yönerge hazırlama zorunluluğu, TTK m. 367’den açıkça anlaşılan bir zorunluluktur. Yönetim kurulunun herhangi bir yetki devrinde bulunabilmesinin önündeki en büyük engel, yönetim kurulunun devredilemez görev ve yetkilerinin varlığıdır. Yani yönetim kurulu, TTK m. 375’te düzenlenmiş olan devredilemez görev ve

yetkilerini herhangi bir kişiye devredemez. Yönetim kurulu için devredilemez yetki ve görevlerin düzenlenmesinin, kurumsal yönetim ilkeleri çerçevesinde alınmış bir karar olduğuna yukarıda değinilmişti. Buradan çıkacak sonuca göre yönetim kurulu, yönetim yetkilerinin devri için hazırlayacağı iç yönergede; TTK m.375'te kurumsal yönetim ilkeleri çerçevesinde düzenlenen devredilemez görev ve yetkilerin devrine yer veremeyecektir (Eminoğlu, 2014: 211).

IV. İÇ KONTROL SİSTEMİ VE İÇ DENETİM SİSTEMİNİN İÇ YÖNERGEYLE İLİŞKİLERİ

Öncelikle belirtmek gerekir ki; hem iç kontrol sistemi, hem de iç denetim esasen finansal konularla alakalıdır. İkisi de şirket içi faaliyetlerin yürütülmesinde yönetim kurulunun etkinliğinin artırılmasına hizmet etmektedir. Çalışmada, iki kavramın finansal faydalarına bakan yönlerine değinilmeyecek olup, sadece yönetsel alanda getirdikleri avantajlar ve etkileri incelenmeye çalışılacaktır.

A. İç Kontrol

İç kontrol sistemi, anonim şirketlerin kendi bünyesinde kurmuş oldukları yapılanmalar aracılığıyla⁹, şirketin işleyişinin, önceden belirlenen yönetim politikalarına uygun olması hususunda alınan önlemleri barındırır (Duman, 2006: 6). Aynı zamanda iç kontrol sistemi, şirket içi yönetim anlayışı ve politikalarının daha sağlam uygulanmasını sağlanmasını amaçlayan bir sistemdir (Toroslu, 2014: 43; Kızılboğa ve Özşahin, 2013: 222; Akyel, 2010: 83; Kaya, 2014: 3274). Esasında finansal anlamda bir kontrol mekanizması olarak uygulanan iç kontrol sisteminin kapsamı sadece mali konularla sınırlı değildir. İç kontrol sistemi finansal konuların yanı sıra, şirketin yönetsel faaliyetlerini de kapsar (Toroslu, 2014: 43, 78; Kaya, 2014: 3275). İç kontrolün bir başka yönü de sadece şirketler hukukunda değil; hem diğer özel hukuk tüzel kişilerinde, hem de kamu hukuku tüzel kişilerinde uygulanabilir olmasıdır (Akyel, 2010: 83).

İç kontrol sisteminin oluşturulup etkin bir şekilde işletilmesi kanunen emredici bir durum olmasa bile, şirketlerde birçok olumsuzluğun önüne geçilebilmesi, hataların ve yanlışların tespit edilip zarar meydana gelmeden tedbir alınabilmesi açısından şirketler

---

⁹ Buradaki yapılanma ibaresi; organlar, komiteler ya da komisyonlar gibi yönetim kurulunun uzaman kişileri seçerek yönetim konusunda yardımcılarına başvurduğu yapılanmalar anlamına gelmektedir.

açısından olmazsa olmazlardandır (Kızılboğa ve Özşahin, 2013: 221; Akyel 2010: 84; Toroslu, 2014: 221).

Her şeyden önce iç kontrol sistemi, bir süreçtir. Hatta denilebilir ki iç kontrol, yönetim kurulunun yönetim araçlarından bir tanesidir (Akyel, 2010: 85). Bu süreç boyunca gerekli incelemeler yapılacak, makul bir güvence sağlanacak (Akyel, 2010: 86; Toroslu, 2014: 81-82) ve tespit edilen eksiklik, hata ya da hile gibi şirketi farklı alanlarda zarara uğratabilecek durumlar ortadan kaldırılacaktır. Tüm bu süreçleri hiç kuşkusuz yönetim kurulunun kontrolü altında gerçekleşecektir.

İç kontrol sisteminin farklı amaçları vardır. Bu amaçlarından bir tanesi şirket yönetim kurulunun belirlediği politikalara uygunluğun sağlanmasıdır. İç kontrol sisteminin temelinde, hata ve hilelerin önceden tespit edilip yönetim organı tarafından gerekli önlemlerin alınması düşüncesi yatar. Şirket politikalarını yönetim kurulu belirler; bu politikalara uyulması yönündeki çalışmaları da iç kontrol sistemi aracılığıyla yine yönetim kurulu sağlamayı hedefler.

İç kontrol sisteminin amaçlarından bir diğeri de şirketin faaliyetlerinin, yürürlükteki yasal mevzuata uyum sağlayıp sağlamadığının kontrol edilmesidir (Toroslu, 2014: 44; Kızılboğa & Özşahin, 2013: 222). İç kontrol sistemi, şirket politikalarına uygunluğun sağlanmasının yanında, yasal düzenlemelere uygunluğun sağlanmasını da hedefler. İç yönergeler de kanunen emredici bir şekilde düzenleme zorunluluğu barındırdığından, iç kontrol sistemi kullanılarak iç yönergelerin kanuna uygun düzenlenip düzenlenmediğinin; düzenlenmişse de buna uygun hareket edilip edilmediğinin denetlenmesi/kontrol edilmesi gerekmektedir.

B. İç Denetim

İç denetim her şeyden önce, yönetim kurulunun kendi faaliyetlerinin yerindeliğini denetlenmesi amacını taşır. Şirketin kendi kendini denetlemesi olarak kısaca tanımlanabilecek iç denetim süreci, yönetim kurulunun kontrolü ve planlaması altında gerçekleşir. Bu sayede geçmiş dönemde şirket yönetiminde meydana gelen olumsuzluklar tespit edilip, varsa zararların giderilmesi sağlanmış olur. Yani iç denetim, yönetim kurulunun etkin bir şekilde yönetebilmesi için kullanılabileceği araçlardan bir tanesidir (Ak, 2004: 354).

İç denetimi, şirketin elemanı statüsünde olan iç denetçiler yerine getirirler. Örneğin bankalarda ya da diğer anonim şirketlerde iç denetimi, kurum içi müfettişler yerine getirir (Muğal, 2007: 11). İç

denetçiler, görevlerini ifa ederlerken bağımsız, özenli ve dürüst bir şekilde hareket etmelidirler (Toroslu, 2014: 109 vd.).

İç denetim ve iç kontrol kavramları ne yazık ki çoğu yerde aynı kavramları tanımlamak için kullanılmaktadırlar (Kızılboğa ve Özşahin, 2013: 226). Fakat bu kavramlar birbirlerinden farklıdırlar. İç kontrol sistemi, belirli şirket politikalarına uygun hareket edildiğinin içinde bulunulan zaman diliminde sağlanmasını gerçekleştirmek amacıyla sürdürülen faaliyetler için kullanılmaktadır. Fakat iç denetim sisteminde ise; söz konusu politikalara, şirket amaçlarına, kanuni düzenlemelere vs. uyulup uyulmadığı, belirli bir zaman geçtikten sonra şirket içi elemanlar tarafından (Duman, 2006: 25) denetlenir ve şirket yönetim organına rapor verir (Ak, 2014: 354; Muğal, 2007: 11; Kızılboğa ve Özşahin, 2013: 221).

İç denetim sistemi, iç kontrolün bir parçasıdır/tamamlayıcısıdır (Duman, 2006: 24; Kızılboğa ve Özşahin, 2013: 226). Yani anonim şirketler iç kontrol sisteminin sağlıklı bir şekilde işlenmesini amaçlıyorsa etkin bir şekilde iç denetim sistemini de işletmelidir. Bu sayede, iç kontrol sistemi vasıtasıyla tespit edilemeyen olumsuzluklar daha sonra iç denetim yoluyla tespit edilebilir ve o olumsuzluklar ortadan kaldırılabilir. Yani iç kontrol sisteminin yerindeliliğinin denetimi iç denetim sistemi ile sağlanmaktadır (Ak, 2014: 357; Muğal, 2007: 11; Kızılboğa ve Özşahin, 2013: 228).

C. TTK'da İç Kontrol ve İç Denetim

İç denetim tabiri TTK'da 366. maddenin 2. fıkrasında yer almaktadır. Fıkraya göre *“yönetim kurulu işlerin gidişini izlemek, kendisine sunulacak konularda rapor hazırlamak, kararlarını uygulamak veya iç denetim amacıyla içlerinde yönetim kurulu üyelerinin de bulunabileceği komiteler ve komisyonlar kurabilir”*. Bu ifadeye göre yönetim kurulu farklı amaçlarla iç denetim yapabilir/yaptırabilir. Hatta iç denetim amacıyla komite ya da komisyonlar kurabilir. Bu komisyonlar, şirkette örneğin; *“iç denetim komitesi”* adını alabilir. Madde ifadesiyle birlikte bir iç denetim komitesinin yasal zemininin oluşturulması gerçekleşmiştir (Toroslu, 2014: 219).

İç denetim ve iç kontrol sisteminin kanuni dayanaklarından bir tanesi de TTK m. 375/1,c hükmüdür. Burada *“Muhasebe, finans denetimi ve şirketin yönetiminin gerektirdiği ölçüde, finansal planlama için gerekli düzenin kurulması”* yönetim kurulunun devredilemez görev ve yetkileri arasında sayılmıştır. Buna göre anonim şirketlerde şirket işleyişini daha

etkin hale getirmek amacıyla etkin bir iç kontrol sistemini işletmek ve bunun iç denetimini sağlamak amacıyla gerekli düzenleri oluşturmak yönetim kurulunun devredilemez görev ve yetkileri arasındadır. Ayrıca maddenin gerekçesinde, finansal denetim ile kastedilenin iç denetim olduğu da açıkça belirtilmiştir¹⁰.

Öte yandan TTK m. 378'in gerekçesinde de, maddede düzenlenen "Riskin Erken Saptanması Komitesi"nin, anonim şirketlerde bir iç kontrol mekanizması olduğu açıkça belirtilmiştir¹¹. Riskin Erken Saptanması Komitesi, pay senetleri borsada işlem gören şirketlerde kurulması zorunlu olan bir komitedir. Diğer şirketlerde ise denetçinin, bu komitenin kurulmasını gerekli gördüğünü yönetim kuruluna yazılı olarak bildirmesi halinde zorunlu hale gelecektir. Tabiidir ki payları borsada işlem görmese bile her şirket, etkin bir iç kontrol sistemi oluşturabilmek adına Riskin Erken Saptanması Komitesi kurup bu komitenin çalışmalarından faydalanabilecektir.

D. İç Kontrol Ve İç Denetimin İç Yönergeyle İlişkileri

Esasen anonim şirketin kontrollü bir şekilde yönetilmesini öngören iç kontrol sistemi, bunun uygulamasını düzenleyen iç yönergelerle yakın ilişki içerisindedir. İç yönerge, şirket yönetim şemasını içermesi bakımından, anonim şirketlerde yönetim sisteminin yer aldığı önemli bir şirket iç düzenlemesidir. İç yönergenin iç kontrol sistemine bakan yönü, sistemli ve düzenli bir yönetim şemasını içinde barındırmasındadır.

İç kontrol sisteminin temelinde, anonim şirkette şirket organ ve çalışanlarının şirket politikalarına uygun hareket etmelerini sağlayacak düzenin oturtulması yatmaktadır. İç yönergeler de şirket politikalarını, şirketin yönetim sistemini belirleyen bilgileri haiz belgelerdir. Bu nedenle iç yönergelerin, iç kontrol sisteminin uygulanabilirliğini sağlayan düzenlemeler olduğu söylenebilir.

Şirket politikalarının düzenlenmesi, anonim şirketlerde iç yönergeler vasıtasıyla gerçekleştirilmelidir¹². İç yönergeler anonim şirketlerin işletme politikasının bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

---

¹⁰ Bkz: TTK m. 375 Gerekçesi.

¹¹ Bkz: TTK m. 378 Gerekçesi.

¹² TTK'da iç yönerge zorunluluğunu düzenleyen yönetimin devri ya da sınırlı yetkili temsilci atama durumları olmasa bile iç yönerge düzenlenmesi gerektiği yönündeki görüşümüzü yukarıda belirtmiştik.

Bu değerlendirmenin yapılması, iç kontrol ile i yönergelerin yakın ilişkisini ortaya koyabilmek adına büyük önem arz etmektedir. Bu manada iç kontrol sistemi, i yönergedeki amaçların gerçekleştirilmesi yönünde bir kontrol sistemi kurmayı gerektirmektedir.

İç kontrol sistemi kurulup etkin bir şekilde işletilmek isteniyorsa, i yönergeler ile düzenleme altına alınan durumların gerçekleştirilmesi de iç kontrol sisteminin birer parçası olacaktır. Örneğin yönetim kurulu, yönetim yetkilerinin bazılarının nc bir kişiye devretmiş ve bunu bir i yönerge ile düzenleme altına almıştır. İşte iç kontrol sisteminin yönetimsel anlamda amaçlarından bir tanesi de yönetimin devrinin i yönergede belirtildiği şekilde gerçekleşmesinin sağlamak, i yönergede düzenlenen şirket yönetim şemasına uygun bir yönetim anlayışının yerleşmesine hizmet etmek olacaktır.

İç denetim de, şirketin kendi politikalarının uygulanabilirliğinin denetimi açısından kapsam olarak geniş faaliyetleri haizdir. Yönetimi devretmek ya da sınırlı yetkili temsilci tayin etmek, başlı başına bir yönetim politikasıdır. Bu işlemlere ilişkin olarak i yönergelerin hazırlanması da anonim şirketlerde yönetim kurulu politikalarının vücut bulmuş halidir.

İç denetim kapsamında incelenecek/denetlenecek olan şirket işlemlerinden yönetimsel kapsamda değerlendirilebilecek olanlardan bir tanesi de i yönergeye ilişkin iç denetimin yapılmasıdır. Bu bağlamda şirket yönetimi, iç denetim yaparken i yönergede yer alan hususları, bu hususların yerindeliliğini ve i yönergede yer alan düzenlemelerin finansal etkilerini de denetleyecektir. Denetim sonucunu da rapor olarak yönetim kuruluna sunacaktır.

Tüm bu açıklamalardan sonra sonuç olarak denilebilir ki; yönetim kurulu kendi iradesi kapsamında i yönergelerle düzenlenebilecek işlemler icra etmiş ve i yönerge düzenlemiş olabilir. Bu i yönergeler ve i yönergelerle düzenlenebilecek işlemlerle ilişkin her olumsuz sonuç yönetim kurulunun hanesine yazılacaktır. Ayrıca bu olumsuzluklardan dolayı yönetim kurulunun sorumluluğu da doğacaktır. İşte yönetim kurulu, iç yönergelerde düzenlediği sistemin anonim şirket içerisinde vücut bulması için gerekli i kontrol sistemini oturtmalıdır; i yönergelerle oluşturulan düzenin verimli olup olmadığını anlamak için de iç denetim sisteminden faydalanabilmelidir.

SONUÇ

İç yönergeler anonim şirketler açısından ikincil/tali düzenlemelerdir. Esas sözleşmenin bir parçası, bir tamamlayıcısı olarak addedilebilirler. Hukuki nitelik olarak “ikinci dereceden esas sözleşmeler” olarak nitelendirilmeleri mümkündür. Bu nedenle iç yönergeler esas sözleşmelerden bağımsız olarak düşünülemez. Bu noktada, mevzuatta iç yönergeler hakkında hüküm bulunmayan hallerde kıyas yapılarak esas sözleşme hakkındaki hükümlerin iç yönergeler hakkında uygulanması gerektiği belirtilmelidir. Söz konusu gerekçeden dolayı da iç yönergelerle esas sözleşmelerin arasındaki ilişki göz ardı edilemeyecek derecede kuvvetlidir.

İç yönergelerin esas sözleşmelerle ilişkisinin sınırları hiyerarşik olarak çizilebilir. Yani iç yönergeler esas sözleşmelere aykırı olamazlar. Bu da esas sözleşmelerin altında yer almalarından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda, iç yönergeler hakkında hüküm bulunmayan durumlarda esas sözleşmelere ilişkin hükümler kıyasen uygulanmalıdır.

Kurumsal yönetim ilkeleri açısından ise iç yönerge, olmazsa olmazlardandır. Çünkü kurumsal yönetim ilkeleri bağlamında yönetim yetkilerinin bölünüp yönetim kurulunda çift yapıli bir sistemin öngörülmesi amaçlanmaktadır. TTK çerçevesinde ise yönetim yetkilerinin bölünmesi ancak m. 367 çerçevesinde düzenlenecek iç yönergeler ile olabilmektedir. Bu nedenle iç yönerge kavramı, kurumsal yönetim ilkelerinin temel unsurlarından birisini teşkil etmektedir.

İç yönergeler, kurumsal yönetim ilkelerinin temel amaçları olan şeffaflık, adillik, hesap verilebilirlik, sorumluluk ilkelerinin gerçekleşmesine de hizmet etmektedir. Zira iç yönergeler, şirketteki yönetim sisteminin yazılı olarak hüküm altına alındığı metinlerdir. Söz konusu ilkelerin tek bir metinde birleşmesi de iç yönerge ile sağlanmaktadır.

İç yönerge, iç denetim ve iç kontrol sistemleriyle de yakın ilişki içerisindedir. İç yönergeler, şirket yönetim şemasını içinde barındıran metinlerdir. Yani iç yönergeler ile şirket yönetimi düzenleme altına alınmış olmaktadır. Bu da iç yönerge metninin, iç denetim ve iç kontrol sistemleri açısından ne kadar önemli olduğunu gözler önüne sermektedir.

İç yönergeler de tıpkı iç denetim ve iç kontrol sistemleri gibi, şirket politikasının vazgeçilmez bir parçasıdır. Hatta şirket politikalarının vücut bulduğu metinlerdir. Anonim şirketler iç kontrol

sistemi ile iç yönergede belirlenen düzeni oluşturmak için gerekli sistemin kurulmasını amaçlamaktadırlar. Aynı şekilde iç denetimin de iç yönergedeki hususlar dikkate alınarak yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Ak, B. (2004). İç Denetimin Yönetim Aracı Olarak Kullanılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9 (2), 353-358.
- Akdağ Güney, N. (2016). *Anonim Şirket Yönetim Kurulu* (2. Baskı). Vedat Yayıncılık: İstanbul.
- Akdağ Güney, N. (2014). *6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunu'na Göre Anonim Şirketlerde Kuruluş*, İstanbul: Vedat Yayıncılık.
- Akıntürk, T. ve Ateş Karaman, D. (2015). *Medeni Hukuk* (21. Baskı). Beta Yayınları: İstanbul.
- Aksoy, M. A. (2013). Türk Kurumsal Yönetim Düzenlemeleri Kapsamında Anonim Şirket Yönetim Kurulu. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Oğuz Kürşat ÜNAL'a Armağan*, 17 (1-2), 45-76.
- Akyel, R. (2010). Türkiye'de İç Kontrol Kavramı, Unsurları ve Etkinliğinin Değerlendirilmesi. *Celal Bayar Üniversitesi İİBF Dergisi*, 17 (1), 83-97.
- Alp, A. ve Kılıç, S. (2014). *Kurumsal Yönetim Nasıl Yönetilmeli?* (1. Baskı). Doğan Kitap: İstanbul.
- Altaş, S. (2011). Yeni Türk Ticaret Kanunu'na Göre Anonim Şirket Yönetim Kurulunun Yönetim ve Temsil Yetkisinin Kapsamı ve Devri, *Mali Çözüm Dergisi*, Mayıs- Haziran, 91-107.
- Altaş, S. (2015). *Yeni Türk Ticaret Kanunu'na Göre Anonim Şirketler* (6. Baskı). Seçkin Yayınları: Ankara.
- Ayhan, R., Özdamar, M. ve Çağlar, H. (2016). *Ticari İşletme Hukuku Genel Esaslar* (9. Baskı). Yetkin Yayınları: Ankara.
- Bahtiyar, M. (2016). *Ortaklıklar Hukuku* (10. Baskı). Beta Yayınları: İstanbul.
- Bahtiyar, M. (2016). *Ticari İşletme Hukuku* (17. Baskı). Beta Yayınları: İstanbul.
- Demir, H. E. (2013). *Sermaye Piyasası Kurulu'nun Anonim Şirketlerdeki Yönetim Kuruluna İlişkin Kurumsal Yönetim İlkeleri*. 12 Levha Yayınları: İstanbul.
- Doğan, B. F. (2011). *Yeni Türk Ticaret Kanunu'na Göre Anonim Şirket Yönetim Kurulunun Organizasyonu ve Yönetim Yetkisinin Devri*. Vedat Kitapçılık: İstanbul.
- Duman, S. (2006). *İç Kontrol Sisteminin Oluşturulmasında Etkili Olan Faktörler ve Tekstil Sektöründe Örnek Uygulama*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

- Eminoğlu, C. (2014). *Türk Ticaret Kanunu'nda Kurumsal Yönetim (Corporate Governance)*. 12 Levha Yayınları: İstanbul.
- Eriş, G. (2014). *Ticari İşletme ve Şirketler* (2. Baskı) Cilt: 2. Seçkin Yayıncılık: Ankara.
- Helvacı, M. (2010). "Tasarımın Anonim Ortaklık Yönetim Kurulu Konusunda Getirdiği Yenilikler". *Avrupa Birliği Perspektifinden Türk Ticaret Kanunu Tasarısının Sermaye Piyasası'na Etkileri Uluslararası Konferansı*, Ankara.
- Karasu, R. (2013). 6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunu İle Anonim Şirketlerde Kurumsal Yönetim İle İlgili Getirilen Yenilikler. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4 (2), 33-60.
- Karasu, R. (2009). *Türk Ticaret Kanunu Tasarısına Göre Anonim Şirketlerde Emredici Hükümler İlkesi*. Yetkin Yayınevi: Ankara.
- Karayalçın, Y. (1993). İsviçre Borçlar Kanunu'nda Anonim Şirketler Hukuku Alanında Yapılan Değişiklikler. *BATİDER*, 17 (1).
- Kayihan, Ş. (2011). *6102 Sayılı Yeni Türk Ticaret Kanunu'na Göre Anonim Şirketlerde Üst Gözetim*. Seçkin Yayıncılık: Ankara.
- Kaya, M. İ. (2014). Anonim Şirketlerde Yönetim Kurulunun Denetim ve Gözetim Görevi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16, 3261-3286.
- Kendigelen, A. (2011). *Türk Ticaret Kanunu Değişiklikler, Yenilikler ve İlk Tespitler*. 12 Levha Yayınları: İstanbul.
- Kırca, İ., Şehirali Çelik, F. H. ve Manavgat, Ç. (2013). *Anonim Şirketler Hukuku*, C. 1. BTHAE Yayınları: Ankara.
- Kızılböğä, R. ve Özşahin, F. (2013). Etkin Bir İç Kontrol Sisteminin İç Denetim Faaliyetine ve İç Denetçilere Katkısı. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6 (2), 220-236.
- Muğal, E. (2007). *Uluslararası Denetim Standartları ve Kurumsal Yönetim Açısından Türkiye'de Muhasebe Denetimi*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Paslı, A. (2004). *Anonim Ortaklık Kurumsal Yönetimi (Corporate Governance)* (1. Baskı). Beta Yayınları: İstanbul.
- Pulaşlı, H. (2003). *Anonim Şirket Yönetiminde Yeni Model: Corporate Governance* (1. Baskı). BTHAE Yayınları: Ankara.
- Pulaşlı, H. (2013). Anonim Şirketlerde İç Yönerge. *Legal Hukuk Dergisi*, 11 (125), 35-45.
- Pulaşlı, H. (2007). Anonim Şirketler Hukukunda CEO'nun Hukuki Durumu. *BATİDER*, 24 (1), 17-62.
- Pulaşlı, H. (2015). *Şirketler Hukuku Şerhi* (2. Baskı). Adalet Yayınevi: Ankara.
- Tekinalp, Ü. (2015). *Sermaye Ortaklıklarının Yeni Hukuku* (4. Baskı). Vedat Yayıncılık: İstanbul.

- Tekinalp, Ü. (2008). "Türk Ticaret Kanunu Tasarısının Kurumsal Yönetim Felsefesine Yaklaşımı". *Uğur Alacakaptan'a Armağan*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Tekinalp, Ü. (2012). *Yeni Anonim ve Limited Ortaklıklar Hukuku ile Tek Kişi Ortaklığının Esasları* (2. Baskı). Vedat Yayıncılık: İstanbul.
- Toroslu, M. V. (2014). *6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunu Kapsamında İç Kontrol ve İç Denetim*. Vedat Yayıncılık: İstanbul.
- Ünal, A. C. (2015). Kurumsal Yönetimin Teorisi, İlkeleri ve Uygulamaya Yansıması. *Başkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 403-441.

İnternet Kaynakları

OECD Kurumsal Yönetim İlkeleri (2015):

www.oecd.org/daf/ca/CorporateGovernancePrinciplesTUR.pdf Erişim tarihi: 21.04.2017).

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

Antik Yunan'dan 16. Yüzyıla Adil Fiyat*

İktisat Teorisinde Adil Fiyat-Justum Pretium Kavramını Anlamlandırmak

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisat Bölümü öğretim üyesi olan Prof. Dr. Abdullah Mesud Küçükkalay, İktisat Tarihi alanında önemli çalışmalara imza atmış bir akademisyendir. Coğrafi keşifler¹ ve Osmanlı'da ithalat üzerine telif çalışmaları² bulunan Küçükkalay'ın yine alanında önde gelen ilk baskısı 2008'de yapılan İktisadi Düşünceler³ ve ilk baskısı 2014'de yapılan Dünya İktisat Tarihi⁴ üzerine iki çalışması daha bulunmaktadır. Küçükkalay son çalışmasında iktisat tarihinin en ilginç ve önemli kavramlarından biri olan *adil fiyat* kavramının Antik Yunan'dan 16. Yüzyıla kadar olan kavramsal ve tarihi gelişimini ele almaktadır.

Adil Fiyat, Giriş, İktisadi Düşünce Tarihinde Değer Problematiği, Değer ve Müdahalecilik Bağlamında Adil Fiyat, Adil Fiyat Literatürü Üzerine, Aristo'dan 16. Yüzyıla Adil Fiyat Düşüncesi ve Sonuç ve Değerlendirme kısımlarından oluşmaktadır.

Küçükkalay, eserini kaleme alırken en önemli amaçlarının, özelde batıda adil fiyat gibi bir kavram hakkında müstakil bir Türkçe eser kaleme almak ve geleneksel iktisattan kavramın çıkartılmasının nasıl teolojik ve tüm pozitif olma iddialarına karşın normatif bir tutum olduğuna dikkat çekmek olduğunu belirtmektedir.

---

* **Künye:** Küçükkalay, A. M. (2016). *Antik Yunan'dan 16. Yüzyıla Adil Fiyat*, 1. Baskı, Ötüken Yayınları: İstanbul

¹ Küçükkalay, A.Mesud. (2001). *Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler-Avrupa ve Osmanlı Devleti*. (1. Baskı). Konya: Çizgi Kitabevi.

² Küçükkalay, A.Mesud. (2007). *Osmanlı İthalatı İzmir Gümrüğü 1818-1839*. (1. Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi.

³ Küçükkalay, A.Mesud. (2015). *İktisadi Düşünce Tarihi*. (4. Baskı). İstanbul: Beta.

⁴ Küçükkalay, A.Mesud. (2016). *Dünya İktisat Tarihi*. (2. Baskı). İstanbul: Beta.

Yazar, kitabının “Giriş” kısmında seçtiği konunun teorik önemini ortaya koymak için adil fiyatın ne anlama geldiğini belirlemeye çalışmaktadır. Tarafların değişim sonrasında değişim öncesine göre adalet, eşitlik veya hakkaniyet yönünden durumlarını bozmayan veya kötüleştirmeyen bir fiyat olarak tanımlanabilecek kavramın özellikle iktisat teorisindeki “değer” tartışmasındaki yeri dışında piyasa ile müdahalecilik biçiminde temel teorik ayrışmada oynadığı rolden söz edilmektedir. Ayrıca kavramın ticaret, faiz, tekel, regülasyonlar ve servet dağılımı ile olan doğrudan etkileşimi yüzünden iktisat dışında ilahiyat ve hukukçuları ilgilendiren boyutlarına da gönderme yapılmaktadır (s.15). Adil fiyat kavramının teolojiye bulanmış şekilde Hıristiyanlıkta ele alınmasının nedenleri Avrupa’da Ortaçağ’da kilisenin hayatın tümünü düzenleyen otoritesinin bir parçası olarak görülmektedir.

Yazarın adil fiyatın, sonraki yüzyıllarda değer ve piyasa üzerinden yürütülen teorik tartışmalarda oynadığı rolün iki noktada temayüz ettiği saptaması önemlidir. Birincisi, adil fiyatın maliyet-emek-objektif değer teorisinden subjektif-fayda değer görüşüne geçişteki rolüydü. İkincisi ve daha ideolojik olanı ise adil fiyatın devletin belirlediği bir fiyat mı yoksa piyasadaki cari fiyat mı olduğu şeklinde müdahalecilik ve piyasa arasındaki tercihin belirlemesinde oynadığı roldür (s.19). Adil fiyat üzerinden normatif önermelerle desteklenen müdahaleciliğin meşru gerekçelerine veya tam tersi pozitif önermelerle oluşturulan piyasacı yaklaşımların meşruiyetine ulaşmak mümkündür. Yazarın giriş kısmında dikkat çektiği en ilgi çekici olgu, 20. Yüzyılda kapitalist gelişmenin yol açtığı gelir dağılımı eşitsizlikleri ve az gelişmişlik sorununun da modern zamanlarda bu sorunlara daha etik ve normatif temelde yaklaşmak isteyenler yoluyla tarihsel olarak kavrama duyulan ilgiyi canlandırdığıdır (s.21).

Fiyat değişim işlemi değerlerin ölçüsü olarak ifade edildiğinde, mal ve hizmetlerin değişim işlemi fiyat cinsinden ortaya çıkan değer üzerinden geleneksel ticarete adil fiyatın muhtemel etkileri bir yanda yer alırken paranın bir başkasına verilip karşılığında alınan fazla yani faiz cinsinden de parasal ticaretteki etkisi de öte yanda yer almaktadır (s.22). Yazar bu noktadan sonra *“fiyat mübadele edilen mal ve hizmetlerin birbirine nispetiydi. Yani bir ilişki ve bir orandı. İşte bütün mesele, bu ilişkinin nasıl hakkaniyete uygun, bu oranın nasıl adaletli ve eşit olabileceğiydi”* (s.23) ifadeleriyle tartışmanın ana sorunsalını belirledikten sonra tartışmanın eski zamanlardaki tarihsel gelişimine giden yolda okuyucuya rehberlik edecek düşüncüyü ortaya koymaktadır.

Ana sorun şuydu: Mübadelede tarafları mübadele işleminde zarara uğratmayacak değişim oranı ne olmalıdır ve bu oran nicel olarak ifade edilebilir mi?

Yazar, “iktisadi düşünce tarihinde değer problematiği” başlıklı kısımda Antik Çağdan itibaren Batı dünyasında konu ile ilgili görüşlerde dikkat çeken kullanım değeri ile mübadele değerinin talep üzerinden fiyatlara etkisinin analizinde çekilen güçlük ve karmaşayı ele almaktadır. Bu kısımda Aristo, Jean Bodin, Adam Smith, David Ricardo, Karl Marx, Stanley Jevons gibi önemli isimlerin değer teorilerine değinilmekte ve mübadelede değişmez bir değer ölçütü olup olamayacağı konusundaki nitel ve nicel tartışmalara kuş bakışı bakılmaktadır.

“Değer ve müdahalecilik bağlamında adil fiyat” başlıklı kısımda ise yazar özellikle Orta Çağdaki düşünürlerin kullanım ve değişim değerinden bağımsız her malın kendi öz bir değerine sahip olduğu fikri ile değeri maliyet, taşıma maliyeti ve yer yer talep gibi unsurlarla ilişkilendiren karmaşık anlayışlarını yorumlayan bir grup yorumcunun görüşü ele almaktadır. Sonra ise yaygın düşüncenin aksine Orta Çağdaki düşünürlerin maliyet dışında malın faydalılığına dayalı bir anlayışa da sahip olduğunu öne süren diğer bir grup yorumcuların görüşlerini değerlendirmektedir. Yazar burada adil fiyat ve değer konusunda yazıp çizen yorumcuların düştüğü bir duruma Arnold F. McKee'den atıfla vurgu yapmaktadır. Adil fiyatın ne olduğuna ilişkin tartışmayı Orta Çağ yazarları üzerinden modern zamanlarda yürütme ve Orta Çağın koşullarını bugüne yansıtarak modern fiyat oluşumun açıklamada bunlara müracaat etme anakronizmi (s.61-62). Normatif yaklaşımların, McKee'nin görüşüne, adalet ve eşitlik talebinde olan iktisadi sistem arayışında oldukları için görüşlerinin temelini oluştururken adil fiyat gibi kavramlara müracaat etmeden bunu yapamayacaklarından katılmamaları ise gayet doğal karşılanmalıdır.

Bu bölümde dikkati çeken en önemli konular ise şunlardır: Orta Çağ düşünürlerinde fiyatın adil olarak belirlenmesinde nesnel bir kuralın olmaması (s.62); Keynes sonrasında müdahalecilik ve liberalizm ayırımına dayalı olarak piyasa fiyatının bir tür adil fiyat olup olmadığı tartışmalarının her tarafın kendi ideolojisine göre yürütülmesi; skolastik adil fiyat düşüncesinin piyasa fiyatı olduğunu iddia edenler bir tarafa (J. A. Schumpeter, N. S. B.Grass ve M. Blaug gibiler) (s.62-68) öte yandan skolastiklerin normatif bir ahlaki tutuma uygun olarak vicdanlarına göre davranmaları beklenen bir insan tutumunun piyasadaki fiyat

oluşumunda etkili olduğunu düşündüklerini savunanlar diğer tarafta yer alması (s.70, 72). Bu tartışmada adil fiyatın otorite tarafından belirlenen mi, cari piyasa fiyatı mı yoksa arz ve talebin ortak bir tahminine dayalı bir değer mi olduğu hususu da belirsizliğini koruduğu gibi R.G. Collingwood ve George W. Wilson gibi bazıları adil fiyat tartışmasını gereksiz buluyordu (s.71-72). Yazara göre adil fiyatla ilişkili ana sorun “**adaletin tanımlanmasında ve kantifiye edilmesindeki imkânsızlık**” idi (s.73).

“Adil Fiyat Literatürü Üzerine” başlıklı bölümde ise yazar, adil fiyatla ilgili müstakil kitap sayısının çok az olduğundan söz etmekte ve bu alandaki çalışmaları tanıttıktan sonra kitapların muhtevisyatını ele almaktadır. Kitaplarla ilgili olarak daha sonra iktisadi düşünceler tarihi ve Orta Çağ tarihi kitaplarında da adil fiyat kavramına değinildiği hatırlatılmaktadır. Diğer makale çalışmalarının büyük bir kısmının ise ilginç bir şekilde skolastiklerin adil fiyattan ne anladıklarını anlamaya yoğunlaştığını doğrudan adil fiyatın ne’liği hakkındaki kendi görüşlerinden oluşmadığı tespitini yapmaktadır. Yazarın literatür üzerine önemli bir tespiti dikkatlere sunduğu görülmektedir. **Bu da adil fiyat tartışmasında özellikle pozitivist anlayışla adil fiyatı belirleyecek nicel ölçüt kaygısıyla kavramın gittikçe ilahiyat temelinden ve değer dünyası ile ilişkisinden koparılarak ele alınması hususudur.**

“Aristo’dan 16. Yüzyıla Adil Fiyat Düşüncesi” başlıklı bölüm kitabın en uzun bölümüdür. Bu bölümde (s.90-227) yer alan alt başlıklar şu şekilde sıralanmaktadır. *Adaletten Mübadele Adaletine: Aristo; Hıristiyanlık ve İlk Yorumları: Kilise Babaları; Roma Hukuku’nda Adil Fiyat: Romanistler; Kilise Hukuku’nda Adil Fiyat Kanonistler; Teologlar ve Adil Fiyat: Skolastikler ve Ortaçağ Ekonomisi: Toplumsal Yapıda Devamlılık.*

Yazara göre ilk çağda adil fiyat saf bir biçimde bulunmadığı gibi muğlak bir değişim eşitliğinden söz etmenin mümkün olduğu bir bağlamda ele alınabilirken sonradan Skolastiklerle Hıristiyan bir düzenin ekonomik temellerinden biri olmaya yönelik bir seyir izledi. Roma’da arz ve talebin üzerinde uzlaştığı fiyat adil bulunurken bir malın adil fiyatın üstünde veya altında mübadelesinin günah olduğunu kabul eden skolastik anlayışa nasıl geçildiği tartışmasına girişen yazar, skolastik adil fiyat teorisinin temelinde Romalı hukukçular ile kilise hukukçularının yani romanist ve kanonistlerin görüşlerinin yattığı tespitini yapmaktadır. Yazar bundan sonra ise Orta Çağın kendisine

özgü statükosunun korunabilmesinde adil fiyatın mevcut toplumsal sınıflar arasında sağlanan dengeyi sürdürmede zenginlere daha fazla servet aktarmanın engellenmesi suretiyle oynayabileceği potansiyel rolü olduğu ve bu yüzden adil fiyat yaklaşımlarının önem kazandığı tespitini yapmaktadır (s.93).

“Adaletten Mübadele Adaletine: Aristo kısmında, yazarın, Aristo'nun adalet ve eşitlik temelinde mübadelenin tarafların durumunu bozmayacak bir orantı olarak gördüğü ve ama bunun nicel olarak nasıl hesaplanacağını açıkça ortaya koymadığı ve Aristo'nun yorumlayıcılarının Aristo'nun adil değişim üzerine fikirlerini zorla kendi düşüncelerine destek sağlayacakları şekilde yorumladıkları tespiti dikkat çekicidir (s.94-108).

“Hıristiyanlık ve İlk Yorumları: Kilise Babaları” başlıklı kısımda, adil fiyat kavramının başlarda daha az olmak üzere Eflatun sonra da önemli oranda ise Aristo'nun düşüncelerinden derin izler taşıyarak özellikle Hıristiyanlıkta nasıl bir etki ortaya koyduğu genişçe ele alınmaktadır. Ortaçağda kilise babalarının ekonomik hayatın ahlakî olmasına önem verdiklerinden özellikle adil fiyat ve faiz üzerinden ekonomik sistemi değerlendirmişlerdi Ancak adaletin nasıl gerçekleştirileceğine dair açık bir ilke konulmadığı için felsefi ve dinsel olarak pek çok yorum ortaya çıkmıştı (s.110-111). Küçükkalay, Giambatista Vico'nun yorumları üzerinden adalet kavramının ekonomik mübadelede iyi davranışlarla ilişkilendirilen ve saldırganlık, açgözlülük ve ihtiras gibi günahlardan uzak olmakla tanımlanan içeriğinin aydınlanma dönemi ile birlikte bu kınanan davranışların ulusal savunma, ticaret ve siyaseti olumlu etkileyen sonuçlar ürettiği şeklinde olumlanan davranışlara evrilmesine işaret etmektedir. Avrupa'da siyasi anlamda parçalanmışlıkta güçlenen Papalığın otoritesinin yerine deist anlayışa sahip siyasal olarak güçlü devletler aldıkça günahlardan da bazı iyilikler çıkacağı ve bunun doğal olduğu fikrinin kabulüne giden yolun temel ana taşları ele alınmaktadır (112-116). Yazar, din ile ticaret, faiz, adil fiyat ve monopol gibi konulara ilişkin Hıristiyanlığın Antik Yunan felsefesinin kavramsal araçları ile ele almasının sonuçlarına işaretlerle iktisadi tutumların belirlenmesinde Skolastik dönemden önceki Patristiklerin, ekonomik yaşamı ilgilendiren yukarıda sözü edilen konulara ilişkin günaha düşme ihtimalini artıran ve adaleti bozabilen eylemler kategorisine dahil ettikleri tespiti yapmaktadır. Antik Yunan ve Roma düşünürlerinin büyük bir kısmında (İskenderiyeli Clement gibi farklı düşünenler de var olmakla birlikte) ortak olan şey zenginlik

peşinde koşan tüccarların aç gözlülüğü gibi ortak temalar bulunmaktaydı. Patristikler bu fikri dini açıklamalarla daha da güçlendirmişlerdi. Faiz 325'de İznik Konsülü'nde açıkça yasaklanmıştı. Faiz konusunda önce din adamları sınıfına yasak olan faizin sonra Charlemagne tarafından 789'da siyasal herkese yasaklanmasının gelişimini ele alan yazar, kilise babalarının faizin meşru olmamasını genel olarak faizcinin başkasının malına ile emeğine ortak olmak ve yıpranmadığını varsayarak aşınmayan bir şey olarak görmeleri ile ilişkilendirdiklerini ifade etmektedir. Aquinas'ın *Summa Theologica* adlı eserinde de delillendirilen şeyler mübadelede tarafların eşit değişimini engelleyerek adaleti bozduğu fikrini desteklemekteydi. Bunun, Antik Yunan felsefecilerinin ifade ettiği değişim adaletine nasıl bağlandığını gösteren (s.117-136) yazar, 15. Yüzyılla birlikte faiz tartışmalarının tavsayıp sonra yasağa karşı görüşlerle faizin teorik olarak gayri meşru ama pratikte nasıl olağan görüldüğü ile ifade edilebilen zihniyet dönüşümünü ele almaktadır. Adil fiyat oluşumunu ihlal eden bir diğer husus monopollerdi. Yazar, monopollerin nasıl fiyat müdahaleleri ve piyasaya düzenlemeleri olumladığını belirleyen doğal şartları (ulaştırmanın güç ve pahalı olması, arzda dalgalanmalar v.b) ve suni şartları (kartel ve mal fiyatını belirlemeye olanak taşıyan stokçuluk, monopson ve diğer eylemler) ele alarak monopolün de nasıl faiz gibi yasaklanan bir eylem olduğunu temellendirmektedir. Temel malların makul fiyatla piyasaya sunumu için toptan mal alım ve satımı hariç monopolün diğer tanımlarının suç olarak tanımlandığını ifade eden yazar, daha sonra özel mülkiyete ilişkin kilisenin yorumlarını ele almakta sınıfsal farklılıklara izin veren ama sınıfların kendi içinde birbirine muamelesinde adil değişimi esas alan bir siyasal ve toplumsal dengeyi doğal sayan yorumları incelemektedir. Yazar bu noktadan sonra ilahi-doğal hukuk ile beşeri hukuk arasında uyumlaşmayı gayet başarılı bir şekilde ele alıp, mülkiyet kurumunun nasıl doğal hukuka uygun ve zorunlu bir kurum olduğuna dair esnek yorumları aktararak, zenginliğin kendisinin değil kötü kullanımının suç olduğuna dair Hilary'nin ve skolastiklerden Aquinas'ın görüşleri ile özel mülkiyetin ılımlılık, cömertlik ve tasarruf değerlerine uyumlu kullanımı halinde bir kurum olarak meşru olduğu görüşü ile doğallaşması sürecine nokta koyulmaktadır (s.137-148).

“Roma Hukuku'nda Adil Fiyat: Romanistler” başlıklı kısımda yazar önce Roma dönemindeki kodifikasyon çabalarında adil fiyat ile ilgili gelişmeleri ele almaktadır. Roma hukukunda gönüllü pazarlık veya özgürce belirlenen fiyatlara olumlu bakış açısının adil fiyatın ne

olduğuna dair tartışmada temel alınması gerektiğini konunun yorumcuları ile temellendiren yazar, sonra da bu genel ibahenin istisnalarının neler olabileceğine dair yorumlarla Skolastik adil fiyat yaklaşımları arasındaki bağlantıyı açıklamaya girişmektedir. Genel olarak herkesin kendisi için neyin iyi olduğunu bildiği ve fiyat denilen olgunun aslında bir şeyin satılabilen değerini yansıttığı bilgisizlik veya yanlış bilgilendirme ile tehdit kaynaklı ihlaller durumunda ise oluşan fiyat olması beklenenin yarısı düzeyinde ise (*laesio enormis ilkesi*) mübadele işlemine telafi edici müdahaleyi olumlu bulan bir bakış açısı ile istisna hallerinin neler olduğunun belirlendiğini söyleyen yazar, 6. Yüzyıldan sonra Roma hukukundaki gelişmelerin Orta Çağ ile birlikte gerilemesine ve 12 ve 13. Yüzyıla kadar olan bir duraklamaya işaret etmektedir. Telafi teorisindeki ana sorun ise olması gereken fiyatın yarısının ne olduğuna dair bir kıstasın (ki adil fiyatın nicelleştirilmesine dair tek ifadedir bu) ne olduğu sorununun devam etmesi olduğuna vurgu yapan bu alandaki özellikle Odefredus'un görüşlerini ele alarak yaygın, emsal ve bilirkişilik gibi fiyat tespit yöntemlerinin adil fiyatın anlaşılmasındaki yerini belirleyen yazar adil fiyatın aslında alıcı ve satıcının anlaştığı cari piyasa fiyatı olduğuna dair orta noktaya bizleri ulaştırmaktadır. Cari fiyat, monopol fiyatını dışarıda tutan ve haksız diğer fiyat belirleyici eylemleri yasaklayan otoritenin de uygun gördüğü piyasadaki fiyat olarak tanımlanmaktaydı (s. 149-158).

Yazar, "Kilise Hukukunda Adil Fiyat: Kanonistler" başlıklı kısımda, kilise hukuku tarafından içselleştirilen Roma ve Charlamagne hukuku dâhil eski yorumların Kilise Hukuku'na dâhil edildiğini söylemekle Greko-Romen sürekliliğe işaret etmektedir. Spekülatif alım satımların yasaklanması ve tavan fiyat uygulamaları şeklindeki Karolenj dönemi uygulamalarından bahisle özellikle Johannes Gratian'ın Decretum'undaki faizdeki kirliliği ticarete yönelik sözleşmelerle de ilişkilendirdiği tartışmaları özetleyen yazar, **adil fiyat kavramının lafzen ilk kez burada kullanıldığı tespitini** yapmaktadır. Gratian'a göre ana ilke, Ambrose'nin belirlediği *anamaldan fazla ne talep edersen et bu faizdir* ilkesiydi. Ticaret ile ilgili lâiklerin faaliyetlerini yumuşatan yeni yorumlardan sonra yazar Hugoccio'nun bir kimsenin geçim amaçlı ticarî faaliyetini çadircı Havari Paul üzerinden örnekendirerek meşrulaştırmasını *yenilik* olarak tanımlamaktadır. İhtiyaç amaçlı olmayan ve özellikle kıtlık yaratma temelli spekülatif faaliyetlerin ise din dışı olduğu ve kiliseden uzaklaştırma gerektirdiği hükmü ise korunmaktaydı. *Quicumque* denilen bir kişinin ihtiyacı kadar edindiği bir şeyi başkasına sattığı fiyatın meşru olduğu ana ilkesinin sonra

tüccarların dağıtım ve taşımacılık yoluyla sağladıkları hizmetin meşru olduğuna dair özellikle İspanyol kanonistlerince yorumlanmasına değinen yazar, yasal olan ile olmayan ticaretin ayrıştırılmasına yönelik çabaları özetlemektedir. Sonradan bu yorumların 14 ve 15. Yüzyıl dominiken ve fransisken din adamları tarafından aynı temeldeki yorumlarında ulaşılan noktanın, adil fiyatın bir tür yaygın fiyat olduğunu hususu olduğunu belirten Küçükkalay, Gratian ve Dekretistlerden kısmen farklılaşan ve Decretium yerine Placuit'i temel alan bir kilise hukuku olgusuna konuyu getirerek adil fiyatın belirlenmesinde ve ödemenin geciktirilmesi durumunda adaletin sağlanmasında da ana sorunun yani adil fiyatın ne olduğunun belirlenmesi sorununda temel yaklaşımın cari fiyat kavramı ile çözümlendiğine gönderme yapmaktadır. Peki cari fiyat nedir? sorusuna olağan, yaygın, makul, resmi olarak düzenlenmiş (legitium pretium) ve ortak pazarda belirlenen gibi bir sürü anlam verilebileceğine dair yorumlara değinilerek cari fiyat ile adil fiyatı eşitleyen bir *özel fiyat* kavramına geçiş yapılmakta ve bu fiyat emek, risk ve maliyet dışında uygun bir niyet içeren (ahlaki anlamda kilisenin yargısına tabii olabilen) bir fiyat olduğu noktasına bizi getiren yazar nihayet bu kısmı tamamlamaktadır (s. 159-174).

“Teologlar ve Adil Fiyat: Skolastikler” kısmı ise kitabın Kilise Hukukçularının romanist ve decretist yorumlarını uzlaştıran yaklaşımlarından sonra, skolastiklerin adil fiyata ilişkin görüşlerinin ele alındığı kısımdır. Teologların hukukçulardan iki noktada ayrıldığını ifade eden yazar bu noktalardan birincisinin adil fiyatın gerçekleşmesinin mümkün olmadığını düşünmeleri ve bu nedenle ikinci olarak, adil fiyatı ahlaki ilkelerle ilişkilendirmek suretiyle bunu mümkün kılma arayışları olduğunu öne sürmektedir. Burada da adaleti bozan şeyin tüccar faaliyeti olduğu varsayımı korunmakla ve patristiklerin meşru ihtiyacın dışında kar amaçlı ticari faaliyete sıcak bakılmamakla birlikte ticaretin ihtiyaçları giderme özelliğine gönderme yapılarak bu faaliyetin ahlaki ilkelerle bağdaşmayan sonuçlarına işaret edilmektedir. Bu durumda ise yapılacak şey mübadelede tarafların ticaretle durumlarının değişmemesi açısından değişim ölçüsü olarak fiyatın ne olması gerektiğine dair tartışmalara tekrar bakmak gerektiğini ifade yazar, teolog filozofların adil fiyatın ne olduğu konusunda önce belirlenen fiyatlar (pretium legitium), sonra ise bir tür cari piyasa fiyatı (justus pretium) yaklaşımına doğru yaklaştıkları sonucuna varmaktadır. Bu durumda birinci fiyatta tüccar emeğinin ve riskinin karşılığı olan maliyetin üzerine tüccarın geçenebilmesi için bir miktar fazlalık talep

etmesinin karşılığı belirlenen bir fiyatın devlet tarafından belirlenmesi ya da piyasada belli bir zamanda oluşan fiyatı tarafların değişime razı oldukları ve ihtiyaçlarının derecesi olarak kabul etmek ve cari fiyatı kabul etmekten başka bir pratik çözüm görünmüyordu. Bu durumda yazar, adil fiyatın hangi oranda bir fiyat olduğu hususunun mecburen kıtlık ve ihtiyaçlar tarafından belirlendiği bir duruma ulaşıldığı sonucuna varmaktadır. Müdahaleci yaklaşımları savunan bazı isimlere göre (Jean Gerson, Gabriel Biel v.d.) mübadele fiyatı önceden belirlenmelidir. Aquinas, Azpilcueta, Molina ve Salamanca Okulu ise adil fiyatın sahtekârlık ve zorlamanın olmadığı bir durumda ortak bilginin yansması kabul edilen cari fiyatı işaret ettiler. Yazar, ikinci görüş sahiplerinin bu görüşünün genel olarak iki varsayıma dayandırıldığını söylemekte ve bunları, ilk olarak değer objektif olarak belirlenemeyeceği ikincisi ise cari fiyatın iki tarafa da kazanç sağlayan bir fiyat olması varsayımları olduğu şeklinde sıralamaktadır. Cari fiyatın adil fiyat olduğunu düşünenlerin bu kanaatlerini güçlendiren en önemli olgu, telafi durumunda ve ceza durumunda telafi ve cezanın tutarının ne olması gerektiği belirlenirken de piyasadaki ortak cari fiyatın esas alınacağı fikrini tıpkı Kanonistler gibi kabul etmeleri olgusudur. Bu konuda St. Aquinas'ın görüşleri daha kapsamlı idi. Aquinas'ın adil fiyatı bir şekilde ortak tahmini bir fiyat olarak gören bakış açısına sahip olduğunu ifade eden yazar, beşeri hukuk ile ilahi hukukun iyi niyet var olduğu sürece bir şekilde birleştirilerek sorunun çözümlenmeye çalışıldığını belirtmektedir. Aquinas'taki bu fiyatın, mübadeleye taraf olanların gönüllü değişimine dayalı bir fiyat olduğu, faydayı esas aldığı ve parayı da değişim değerinin bir ölçüsü olarak görüşünde olduğunu özetle aktaran yazar, sonrada alıcının bilgisizliği yüzünden ve satıcının malının kusurlarını gizlemesinden kaynaklı değişimi gayr-ı meşru saymaya devam ettiğini örneklendirmektedir. Nihai olarak ise yazar Aquinas'ın konu ile ilgili karmaşaya yol açan görüşlerine rastlansa da, meşru ticareti daraltan değil genişleten bir bakış açısına sahip olduğunu öne sürmektedir (s.175-214).

“Ortaçağ Ekonomisi: Toplumsal Yapıda Devamlılık” başlıklı kısımda, Roma'nın yıkılmasından sonra Avrupa'daki parçalanmış siyasi yapıda ortaya çıkan kendi kendine yeterli birimlerden oluşan ekonomik ve siyasi organizasyonun temelinde yer alan sınıflı toplum yapısını sürdürmeye yönelik düşünsel ve siyasi fikirler ele alınarak adil fiyatın burada mevcut statüko bakımından ne ifade ettiği açıklanmaktadır. Yazar, adil fiyatın her bir sınıfın kendi içerisindeki yatay eşitliği sürdürmede ve ekonomik kaynakların dağılımının aşırı

bozulmamasında işlevsel bir kavram olarak ele alındığını söyledikten sonra feodal toplumlarda gelir ve servette aşırı farklılaşmaya izin vermemek bakımından adil fiyatın servetin sabit olduğu varsayımıyla mübadelenin eşitliği fikrine yönelmesinin doğal olduğunu ortaya koymaktadır (s. 215-226). Yazar, büyüme fikrine uzak ve sermaye birikimine olanak tanımayan Ortaçağ'da adil fiyatın, mevcut düzeni koruma ve sürdürmedeki işlevinden dolayı "adil fiyat üzerine kafa yorulması ....bunun Ortaçağ'ın klasik görünümüne sahip bir dönemde ortaya çıkması, işte bu sosyo-ekonomik yapının sürdürülebilmesi ve toplumsal devamlılığın sağlanabilmesi nedeniyleydi" (s.227) diyerek kavramsal gelişimin hangi şartların ürünü olduğunu özetlemektedir.

"Sonuç ve Değerlendirme" başlıklı son bölümde ise yazar, kavramın tarihsel gelişiminden ortaya çıkan sonuçlardan en önemlisinin pek çok alandaki bilim adamını ilgilendiren kavramın nicel olarak ifadesindeki güçlük olduğunu tespitini yapmaktadır. Roma'nın Hıristiyanlık öncesi dönemde sözleşme özgürlüğüne dayanan ticarete bakış açısının Hıristiyanlık sonrasında Avrupa'da ahlaki ilkelerle sınırlanması gereken bir bakışa evrildiğini ve adil fiyat ile piyasa fiyatını eşit gören anlayış yanında bir de bir tür *laesio enormis* denilen telafi fikrini miras alıp bu mirasa ticari kârların ahlaken doğrulanmasını eklediklerini ifade eden yazar sonraki gelişmeleri ise şöyle özetlemektedir. Geç ortaçağdan sonra bu eski görüş yanında cari fiyatı adil fiyatın ölçüsü sayan farklı bir skolastik yorumun da ortaya çıktığını ifade eden yazar, Hıristiyanlık ile akli uzlaştırma çabasındaki Aquinalı Thomas gibilerin de adil fiyatı formüle etmede başarısız olduklarını öne sürmektedir. Yazara göre adil fiyat normatif olduğu için pozitif iktisadın yaklaşımları ile ele alınamaz. Sonraki dönemlerde gelişen kapitalist piyasa ekonomisindeki piyasa fiyatlarına müdahale edilemez fikrine de tam katılmak mümkün değildir ve Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi kâra yönelik müdahaleler olağanüstü durumlarda pekâlâ mümkündür (s.228-236).

Sonuç Yerine

Prof. Dr. Küçükkalay, seçtiği konu üzerine olan tartışmaları ve ulaştığı bulguları tamamen kendine özgü bir şekilde ortaya koyarak Türkçe iktisat tarihi literatürünü zenginleştirmektedir. Bu topraklarda üzerinde yeterli bilgi sahibi ol(a)madığımız gizemli bir kavramın üzerine adeta ışık tutulmaktadır. Kitabın ayrıntılı bir kaynakçası ve özenli bir indeks içermesi kitaptan umulan yararları artırmaktadır. Özellikle Latince kavramların anlaşılması için indekse müracaat

edilmesi bazı durumlarda zaruridir. Yazarın adil fiyatın faiz ve monopol ile bağlantısını ayrıntılandığı kısımları ile İslam'ın ekonomik hayata ilişkin ilkeleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar kapitalist ve Müslüman toplumların ekonomik sistemlerindeki yapısal farklılıkların anlaşılması bakımından önemli gibi görünmektedir. Adil Fiyat, günümüzde İslami Ekonomi, Moral Ekonomisi veya Kanaat Ekonomisi gibi farklı şekillerde adlandırılan kapitalist ekonomiye alternatif arayışlar üzerine kafa yoranların da okuması ve düşünmesi gereken tartışmaları barındırıyor. Bunun dışında Liberal ekonomik ilkelerin temelindeki doğal hukuk ve piyasa fiyatı görüşlerinin hangi tarihsel değişimlerle ilişkilendirilebileceğine dair derli toplu bir düşünsel ziyafeti vaat ediyor. Ortaya konulan bu katkıları ve konu ile bağlantılı farklı ilham verici düşünceler ile Adil Fiyat özellikle iktisatçıların, tarihçilerin, siyaset bilimcilerin, hukukçuların ve ilahiyatçıların muhakkak okuması gereken bir eser olarak daha fazla tartışılmayı ve eleştirilmeyi hak ediyor. Sonuç olarak Küçükkalay, adil fiyat kavramı üzerine kapsamlı çalışmasında normatif iktisadi önermelerin temel fikirlerinden biri olan değişim adaletinin bir boyutu olan fiyat konusunu genişçe ele almaktadır. Ayrıca kavramın uzun bir süreç içerisinde tarihsel olarak ele alınmasının getirdiği bazı güçlükler olsa da yazarın bir şekilde bu güçlükleri alt etmeyi başardığı söylenebilir. İktisat tarihinde ihtiyaç duyulan şeylerden birisi de müstakil bazı kavramların genişçe ele alınıp tartışılması ise bu kitap bu amaca yönelik değerli bir katkı sunmaktadır.

Abdulkadir BULUŞ

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi
SBF, İktisat Bölümü, akbulus@konya.edu.tr

Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş*

Sosyolog ve siyaset bilimci Fahrettin Altun'un, ilk baskısı 2002 yılında okuyucuya sunulan *Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş* adlı eseri, sosyal bilimlerdeki hakim modernleşme algı ve teorisinden farklı bir düzlemde kurgulanmıştır. Altun, eserinin ilk baskısının önsözünde, "Soğuk Savaş dönemi bilgi-iktidar ilişkileri bağlamında modernleşme kuramı"nı (s.V) ortaya koyma çabasında olduğunu beyan eder. Diğer bir ifadeyle Altun, okuyucuya bir yol haritası çıkararak, eserin modernleşme bağlamında odaklandığı dönemin 18 ve 19. Yüzyıl olmadığını, kuramın İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ortaya çıkan kavram ve teori üretimi bağlamında ele alınacağını söyler.

Modernleşme ya da modernitenin, Aydınlanma, Fransız İhtilali, sekülerleşme, Sanayi Devrimi gibi 18. ve 19. Yüzyıldaki gelişmelere göre şekillendiğini iddia eden hakim sosyal bilimler literatüründe Altun'un bu (20. Yüzyıl bağlamı) çıkışı bazı tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu durum, eserin ikinci baskısının önsözünde açığa çıkmaktadır. Altun, bu tartışmaların bir tarafı olarak şu ifadeleri dile getirir: "Türkiye'de modernleşme ve modernlik kavramları etrafında yapılan tartışmalardaki bilgi ve bağlam eksikliğinin, elinizdeki kitabın ilk baskısı yapıldıktan sonra daha fazla farkına varmaya başladığımı itiraf etmeliyim. Kitabın yayımlanmasının ardından bazı akademisyenlerin ve entelektüellerin 'Modernleşme kuramı' dediğimiz şeyi dahi bütünüyle kapsama iddiasında olmayan bu kitabı modernleşme hakkındaki görüşlerin toplu bir eleştirisi şeklinde okumaya ve okutmaya çalışmaları beni gerçekten çok şaşırttı" (s.VII). Eleştiri ve şaşkınlığın bir arada sunulduğu bu ifadelerin ardından Altun, ilk baskıdaki önsözde yaptığı ayrımı tekrar etmek durumunda kalır: "Elinizdeki kitap, belli bir tarih diliminde, belli bir coğrafyada, Batı dışı dünyanın modernleşmesi hakkında görüş beyan etmiş, güçlü ve etkin bir düşünce okulu ile ilgili monografik bir çalışmadır" (s.VIII).

En temel haliyle modernleşme kuramı, Altun'a göre Batılı modern değerlerin ve kapitalist sistemin iki dünya savaşı ve ekonomik

---

* **Künye:** Altun, F. (2005) *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*. Küre Yayınları: İstanbul.

buhranlarla aşınmaya uğraması sonucu, bu değerlerin sosyal ve beşeri bilimler üzerinden nasıl tekrar hâkim kılınacağı ile ilgili düşünce ve teorilerden oluşmaktadır. Kolonyal dönemin sona ermesi, Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında eski gücünü yitirmesi, Avrupa'da modernite ile birlikte ortaya çıkan düşüncelerin ve vaatlerin geçerliliğini yitirmesi ve ABD'nin iki kutuplu dünyada bir süper güç olarak ortaya çıkması, eserin ele aldığı modernleşme kuramının başlangıç noktasıdır. ABD, Batı dışı dünyanın, iki büyük dünya savaşı öncesinde kendisine vaat edilen refah ve gelişmişliğe kavuşturulmasında başrolü oynayacaktır. Bu hedef doğrultusunda, sosyal ve ekonomik hayata dair ortaya atılan teori ve kavramlarda birçok güncellemeye gidilmiştir. Örneğin, önceden tercih edilen "ilerleme" ve "kalkınma" söylemi, yerini ABD'li düşünürler tarafından üretilen "gelişme" kavramına bırakmıştır. Zira "ilerleme", 19. Yüzyılın popüler bir kavramıyken "kalkınma" da Altun'a göre daha çok iktisadi düzleme sınırlıdır. "Gelişme" ise hem iktisadi, hem kültürel hem de siyasi düzleme "yayılabilme" potansiyeline sahiptir. Nitekim modernleşme kuramına göre toplumlar -bugün hepimizin kullandığı şekliyle- gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş toplumlar şeklinde sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırma, aslında Batı dışı toplumlara bir hedef sağlamak ve ABD'nin çerçevesini çizdiği neo-liberal kapitalist sisteme entegre olunduğu ve üretim-tüketim ilişkileri bu "rehbere" göre düzenlendiği takdirde Batı-dışı toplumların da gelişmiş toplumlar arasına girebileceği mesajını vermektedir.

Altun'a göre Batı dışı dünyanın neo-liberal kapitalist sisteme entegre edilmesi amacıyla ortaya atılan ve birbiriyle benzerlik taşıyan teoriler, zamanla modernleşme kuramı olarak tanımlanacak olan fikirleri içermektedir. Altun, bu kuramın oluşumunda Parsons, Rostow, Smelser, Lerner, Inkles, Eisenstad gibi iktisatçıların, sosyologların, siyaset bilimcilerin ve tarihçilerin oynadığı role vurgu yapar ve kitapta bu düşünürlerin ortaya attığı görüşleri bizzat onların çalışmalarını referans göstererek okuyucuya sunar. Bu teorilerde ortaya çıkan temel noktalardan birisi işlevsellik ve uyumdur. Batı dışı toplumlar, "gerekli özen gösterildiği" takdirde Batı'nın -özelde ABD'nin- küresel boyutta tasarladığı iktisadi ve kültürel yaşama uyum sağlayabilecektir.

Altun'a göre ABD'nin Doğu Bloku'na karşı verdiği Soğuk Savaş, bu kuramların hem ABD devleti tarafından hem de ABD'nin çizdiği uluslararası politikanın destekçisi konumundaki bazı uluslararası sivil teşebbüsler tarafından desteklenmesine sebep olmuştur. Altun'a göre Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, Uluslararası Kalkınma Derneği, Amerika Kıtası Toplumsal Kalkınma Kurumu (s.43) gibi oluşumlar, Batı

dışı dünya üzerine ya da bizzat Batı dışı ülkelerde yapılan iktisadi ve “sosyal bilimsel” çalışmalarla modernleşme kuramının tuğlalarını sağlamlaştırmaktadır.

Altun'un, modernitenin ve modernleşmenin asimetrik olarak tartışıldığı (modern felsefe düşünürlerine dördüncü bölümde yer verilirken modernleşme kuramı ikinci bölümde tartışılmıştır) beş bölüm ve yaklaşık 180 sayfadan oluşan bu eseri, Batı dünyasının ve ABD'nin ekonomik ve sosyal hayat tasavvurunun Batı dışı dünyaya hangi şekillerde “monte edileceğini”nin entelektüel arka planını ortaya koyar. Kurama yönelik bizzat Batı dünyasından gelen eleştirilere rağmen günümüz uluslararası iktisadi ve sosyal ilişkiler göz önünde bulundurulduğunda, modernleşme kuramının çok daha yeni araç ve yöntemlerle (sosyal medya, Batı'ya doğru göç ya da bunun arzulanması, çok uluslu şirketler, vb.) canlı tutulduğu görülmektedir. Bu durum, eserin son bölümünde modernleşme kuramıyla ilgili sıralanan özellikleri tekrar gündeme getirmektedir: “sistematik”, “küresel”, “uzun vadeli”, “karmaşık”, “tedrici”, “homojenleştirici”, “ilerlemeci” ve “geri dönülemez” (s.150-151) bir süreç olarak modernleşme, alternatifinin olmadığı bir dünyada Batı dışı toplumları günden güne kendi çıkarları doğrultusunda dönüştürmektedir.

Konunun Türkiye bağlamını ele almak gerekirse, Altun'un önsözdeki şaşkınlık ve sitemle karışık tepkisi, ülkemizde modernleşmeye dair felsefi olarak derinlikli bir tartışmaya gidilmediğinin, kuramın ve getirdiklerinin toptan ret ya da kabul edildiğinin bir nevi ispatıdır. Ayrıca eserin modernleşme kuramlarını İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem özelinde incelemesi, Türkiye'nin akademik ve entelektüel çevrelerinde modernleşmeye dair kalıplaşmış hükümlere karşı yeni ve özgün bir kapı aralamıştır. Bu eserle birlikte ABD'nin ekonomi, eğitim (özellikle akademik alan) ve dış politikasının doğurduğu kuramların Batı dışı toplumlardaki ve Türkiye'deki yansıma alanları daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Özellikle, Türkiye'de 2000'li yıllara değin entelektüel çevrelerin adeta “kiblesi” konumundaki Amerika'nın ve Amerikalı düşünürlerin ürettiği iktisadi ve sosyal değer ve ürünlerin Türk toplumunda da aynı şekliyle aranması, çalışmaların bu “süzgeç”e göre kurgulanması, bu yansımanın en güçlü örneklerinden birisidir.

Ruhi Can ALKIN

Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi,
SBBF Sosyoloji Bölümü, rcalkin@konya.edu.tr

YAYIN İLKELERİ

1. Dergi, "Uluslararası Hakemli Dergi" statüsüne uygun, Temmuz ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanmaktadır. Gerekli hallerde Yayın Kurulu'nun kararı ile Özel Sayı olarak da yayımlanabilir.
2. Dergiye yayınlanmak için gönderilen yazılar aşağıdaki türlerde olabilir:
  - a. **Özgün Araştırma Makalesi:** Bilime yenilik getiren, daha önceki tezleri çürüten veya yeni bir bakış açısı getiren, yeni belgeler ortaya koyan çalışma,
  - b. **Derleme Makale:** Tartışmalı veya muğlak halde olan bir konuda, bütün bibliyografyayı tenkit ederek bir sonuca bağlayan çalışma,
  - c. **Kitap tanıtımı:** Dergi, kendi yayın alanlarıyla ilgili güncel ve yeni yayımlanmış kitapların tanıtımına ilişkin çalışma,
  - ç. **Kitap İncelemesi:** Dergi, kendi yayım alanlarıyla ilgili güncel ve yeni yayımlanmış kitapların incelemesine yönelik çalışmalara açıktır.
  - d. Tüm eserlerin yayımlanıp, yayımlanmayacağına yayın kurulu karar verecektir.
3. Dergide yayımlanan yazıların, telif hakkı dergiye aittir. Yazar, dergide yayımlanmasına onay verilen yazısının her türlü telif hakkını devretmiş olduğunu kabul eder. Yazı kurulu, telif hakkı karşılığında yazarlarına üç adet dergi gönderir.
4. Yayımlanmış yazının başka bir yayımda tekrar yayımlanması derginin iznine bağlıdır.
5. Yazılar için telif ücreti ödenmez.
6. Yayımlanan yazıların içerikleriyle ilgili her türlü yasal sorumluluk yazarına aittir.
7. Dergiye yayınlanmak üzere gönderilen yazıların, daha önce başka bir yayın organında yayımlanmamış olması ya da yayın için değerlendirme aşamasında bulunmaması gerekmektedir.
8. Medeniyet ve Toplum dergisine gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına iade edilir. Yayım için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar 2 yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek son kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

9. Gönderilen çalışmaların değerlendirme süresi iki aydır. Bu süre içerisinde değerlendirilmeyen ve hakkında ilgili bilgi rapor alınmayan çalışmalar farklı bir hakeme daha gönderilir.
10. Yazarların, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle ve ivedilikle uymaları, yazının son şeklini düzeltilmiş haliyle dergiye 15 gün içinde göndermeleri beklenir. Düzeltmeler konusuna yeterince uyulmadığı anlaşılırsa bu durum yazara bildirilir. Belirtilen sürede düzeltilmiş olarak geri gönderilmeyen yazılar yayınlanacaklar listesine alınmaz.
11. Dergiye gönderilen tercüme edilmiş yazılar için, yazının sahibinin yayın izni ve metnin orijinali gereklidir. Ayrıca tercüme çalışmaları da telif çalışmaları gibi hakem onayına gönderilir.
12. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüşler, yazarlarının şahsi görüşleri olup; Necmettin Erbakan Üniversitesi'nin ve dergi kurullarının resmi görüşleri niteliğini taşımaz.
13. Yazarlar unvanlarını, görev yaptıkları kurumları, haberleşme adresleri ile telefon numaralarını ve elektronik posta adreslerini mutlaka bildirmelidir.
14. Yayımlanacak makalelerde esasa ilişkin olmayan düzeltmeler Yazı Kurulunca yapılabilir.
15. Dergiye gönderilen makaleler intihal tarama aracı ile de incelenir.

Yazım Kurallarına İlişkin Esaslar

1. Yayım dili Türkiye Türkçesi ve İngilizcedir.
2. Çalışmalar, aşağıdaki bölümleri içermelidir:
  - Başlık, Yazar(lar)ın tam adları ve çalıştıkları kurumlar, iletişim bilgileri, makale üst başlığı), Türkçe Özet, anahtar kavramlar, İngilizce özet ve anahtar kavramlar,
  - Ana makale metni,
  - Kaynakça,
  - Ekler, tablolar, şekiller.
3. Makalenin başında en az 200'er kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özet, 3-7 kelimelik Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler; Türkçe ve İngilizce başlığa yer verilmelidir.
4. Dergiye gönderilecek çalışmalar .doc veya .docx formatında olmalıdır.
5. Makaleler, en az 3000 ve en fazla 8000 kelime; kitap incelemeleri ise ortalama 1000 kelime olmalıdır.
6. Ana başlıktaki kelimelerin sadece ilk harfleri büyük yazılmalı, Times New Roman 14 punto, kalın olmalıdır.

7. En fazla ikili alt başlık kullanılmalı; ilki Times New Roman 12 punto, kalın; ikincisi ise aynı zamanda italik olmalıdır.
8. Yazar adı, başlığın bir satır altına gelecek şekilde sağ üst köşeye, Times New Roman 12 punto olarak yazılmalı; yazar(lar)ın unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 10 punto yazılarak belirtilmelidir. Diğer açıklamalar için yapılan dipnotlar metin içinde ve sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.
9. Özetler Times New Roman 11 punto olmalıdır.
10. Ana metinler Times New Roman 12 punto olmalıdır.
11. Paragraf aralığı 6 nk ve satır aralığı 1,5 olmalıdır.
12. Dipnotlar Times New Roman 10 punto olmalıdır.
13. Direkt alıntılarda çift tırnak ("...") kullanılmalıdır.
14. Şekil, resim, grafik ve tablolar numaralandırılmalıdır. Şekil, resim ve grafik adları altında; tablo adı tablonun üzerinde yer almalıdır. Şekil, resim, grafik ve tablo içerisindeki yazı ve rakamlar 8 punto yazılmalıdır
15. Grafiklerinin Windows MS Word'de açılabilir olması, grafik ve tabloların numaralandırılması gerekmektedir.
16. Fotoğraflar .jpeg formatında ve yeterli boyutlarda ve metin içinde ilgili yerlerde olmalıdır.
17. Yararlanılan eserlerin kaynakçada belirtilmesinde APA (<http://www.apastyle.org/>) stilinin kullanılması gerekmektedir.
18. İnternette yapılacak olan alıntılarda, Harvard Üniversitesi'nin yayınladığı kılavuzdan faydalanılabilir:
http://www15.uta.fi/FAST/PK6/REF/writing_with_internet_sources.pdf
19. Makaleler, ULAKBİM DergiPark sitemine yüklenmelidir (Adres: <http://dergipark.gov.tr/metder>).
20. Yazarlara sayfa, punto, satır aralığı, paragraf, alıntı, kaynak gösterme vb. teknik konularda yardımcı olabilecek makale şablonu Medeniyet ve Toplum Dergisi'nin internet adresinde mevcuttur. Bu şablona uygun olarak hazırlanmayan metinler hakemlik sürecine dahil edilmeden yazara geri gönderilecek ve metnin bu şablona göre hazırlanması gerektiği yazarlara hatırlatılacaktır.

Editorial Principles and Basic Writing Rules

Editorial Principles

1. *Medeniyet ve Toplum* is a biannual journal published in July and December, in accordance with the status of "International Peer-Reviewed Journal". Where necessary, it may also be published as a Special Issue with the decision of the Editorial Board.
2. Articles sent to the journal may be of the following types:
  - a) Original Research Article: The study which brings innovation, which refutes previous theses or brings a new point of view,
  - b) Review Article: In a controversial or ambiguous subject, the study, which criticizes the entire bibliography and links it to a conclusion,
  - c) Blurb: The journal will publish texts that are current and newly published on books on its own publishing areas.
  - d) Book Review: The journal is open to studies on the review of current and newly published books on its own publications.
3. The articles published in the journal belong to the copyright journal. The author agrees that the copyright granted to the publication in the journal. The editorial board sends three journals to authors for copyright.
4. Republishing the published article on another platform is subject to the permission of the journal.
5. No royalties for articles.
6. Any legal liability related to the contents of the published articles belongs to the author.
7. The manuscript sent for publication must not have been published in another publication or should not be in the evaluation phase for publication.
8. Articles sent to *Medeniyet ve Toplum* journal are reviewed first in terms of compliance with the journal principles at the Editorial Board. Unsuitable ones are returned to the author for correction. Academic impartiality and scientific quality are the most important criteria when evaluating the articles submitted for publication. Those eligible for the evaluation are sent two referees in the relevant area. The names of the referees are kept confidential and reports are kept for two years. If one of the referee reports is positive and the other is unfavourable, the article may be sent a third referee or the Editorial Board may make a final decision by examining the referee reports. The authors take note of the criticism and recommendations of the referee and the Editorial Board. If they have not participated, they have the right to appeal with their reasons. Written articles that are not accepted for publication are not returned to their authors.

9. The evaluation period for submitted work is two months. Any work that is not assessed during this period and for which relevant information is not reported is sent another referee.
10. Authors are expected to respond promptly and immediately to the corrections requested from them, and to send the journal within 15 days as the final version of the manuscript has been corrected. This is reported to the author if it is clear that the amendments are not sufficiently complied with. Written articles not returned as corrected in the specified period will not be included in the list of publishers.
11. For translated articles sent to the journal, the original permission of the owner of the manuscript and the text of the manuscript is required. Translation work is also sent to the referee for approval, like copyright works.
12. The opinions in the articles published in the journal are the personal views of the authors; it is not the official opinion of Necmettin Erbakan University and/or journal boards.
13. The authors must notify their titles, the institutions they work with, their correspondence addresses, phone numbers and e-mail addresses.
14. Uncorrelated fixes in articles to be published can be made by the Editorial Board.
15. The articles submitted to the journal are also reviewed by the plagiarism screening tool.

Principles Regarding Writing Rules

1. Publication language is Turkish (used in Turkey) and English.
2. The work should include the following sections:
  - Title, Author (s), full names and institutions they work in, contact information, article headline), Turkish Abstract, key concepts, summary and abstract and key concepts in English,
  - Main article text,
  - References,
  - Attachments, tables, shapes.
3. At the beginning of the text, at least 200 words in Turkish and English summary, 3-7 words in Turkish and English keywords; Turkish and English titles should be included.
4. The work to be submitted should be in .doc or .docx format.
5. Articles, at least 3000 and up to 8000 words; book reviews should be 1000 words on average.

6. Only the first letters of the words in the Main Title should be capitalized, Times New Roman 14 pt.
7. A maximum of two subheadings must be used; Times New Roman 12 pt, bold; the second should be italic at the same time.
8. The name of the author should be written in Times New Roman 12 fonts in the upper right corner, so that the heading is one line below the heading; author (s) title, position and e-mail address should be indicated in footnote (*) with 10 pt. Footnotes for other disclosures should be numbered in the text and on the page.
9. Abstracts should be Times New Roman 11 pt.
10. Main texts should be Times New Roman 12 pt.
11. The paragraph spacing should be 6 nk and the line spacing should be 1.5.
12. Footnotes should be Times New Roman 10 pt..
13. Double quotes ("...") must be used in direct quotes.
14. Figures, pictures, graphics and tables should be numbered. Under figure, picture and graphic names; the table name should appear on the table. Figures, pictures, graphics and texts and figures in the table should be written in 8 pt.
15. Graphs must be numbered in graphics and tables, so that they can be opened in Windows MS Word.
16. The photos should be in .jpeg format and of sufficient size and in relevant places within the text.
17. The APA (<http://www.apastyle.org/>) style should be used when referring to the sources used.
18. Citations obtained from the Internet can be used from the Harvard University publication: http://www15.uta.fi/fast/pk6/ref/writing_with_internet_sources.pdf
19. The articles should be uploaded to ULAKBİM Dergipark portal (Address: <http://dergipark.gov.tr/metder>)
20. The article template, which can be helpful in technical matters such as pages, fonts, line spacing, paragraphs, citations, references, etc., is available on the web-site of *Medeniyet ve Toplum*. Texts not prepared in accordance with this template will be returned to the author without being included in the evaluation process and will be reminded to the authors that the text should be prepared according to this template.